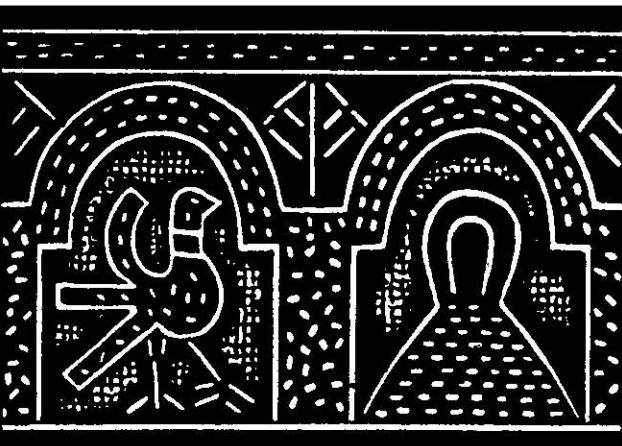

АРХЕОЛОГІЯ

12 * 1973

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

12

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КІЇВ — 1973

902.6
A87

У збірнику вміщені статті з питань стародавньої історії і археології України, повідомлення та публікації про нові відкриття на території УРСР, критику й бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Редакційна колегія:

В. Д. Баран (відповідальний редактор), *В. І. Довженок*,
Ю. М. Захарук, *М. П. Кучера*, *П. Й. Кашиковський*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *Я. П. Петрусенко*, *Н. С. Руденко* (відповідальний секретар), *О. І. Тереножкін*, *Д. Я. Телегін*, *О. П. Черніш*, *Б. А. Шрамко*.

Рецензент кандидат історичних наук *М. М. Бондар*

Редакція археологічної літератури

A 0162-395
M221(04)-73 240—73

С. І. ПЕНЯК

Слов'янське населення Закарпаття другої половини I тисячоліття н. е.

Район верхньої течії Тиси разом з її правими і лівими притоками прийнято називати Верхнім Потисся*. Захищене із заходу Татрансько-Гемерською височиною, з півночі Бескидами, з північного сходу Полонинськими Карпатами, Верхнє Потисся за своїми умовами є цілісною природно-географічною областю. Тиса і її притоки пересікають Карпати в поперечному напрямку, утворюючи мальовничу природу, яка здавна приваблювала на рівнину, в передгір'я і гори землеробів, степовиків-кочівників і пастухів-скотарів.

Природна замкнутість Верхнього Потисся, мабуть, стала причиною того, що багато історичних подій, які відбувалися на придунайських землях, не сягнули його території. Тому, очевидно, така незначна кількість писемних джерел, присвячених цьому краю.

Ми порушимо тут дискусійне питання, яке уже більше століття хвилює вчених ряду країн. Ідеється про час заселення слов'янами Тисо-Дунайського басейну, в тому числі й Верхнього Потисся. Посилаючись на історичні, лінгвістичні і частково археологічні джерела, дослідники наводять різноманітні припущення, інколи цілком протилежні. Це пояснюється браком джерел, з одного боку, та суб'ективною і тенденційною інтерпретацією їх — з другого.

Висновки дослідників у цьому питанні можна звести до чотирьох груп. До I групи належать ті, хто вважав, що район Карпатського басейну був прабатьківщиною слов'ян. Як відомо, в «Повести временных лет» ця думка висловлена вперше: «...По мнозехъ же времянехъ, сели суть словени по Дунаеви, где есть ныне Угорьска земля и Болгарьска. И от техъ словенъ разидаша по земле и прозвашася имены своими, где седше на котором месте...»¹. Таку догадку широко пропагували і відстоювали представники російської буржуазної історіографії XIX ст. Деякі з них вбачали в Карпатському басейні не тільки прабатьківщину слов'янства взагалі, але й колиску східного слов'янства зокрема. Найбільш поспідовними прихильниками цієї тези були М. Надеждин, М. Карамзін, С. Соловйов, І. Філевич та ін.²

II група характеризується тим, що, на думку дослідників, слов'яни в Тисо-Дунайському басейні з'явилися в першій половині I тисячоліття н. е., а масове заселення його відбулося в другій половині, причому участь у цьому процесі брали як західні, так і східні слов'яни. Такого

* Нині територія Верхнього Потисся входить до складу УРСР (Закарпатська область), ЧССР (Східна Словаччина), УНР (Сабольч-Сатмарська область), СРР (Сату-Марський повіт).

¹ Повесть временных лет. Под редакцией чл.-кор. АН УССР В. П. Адриановой-Перетц. М.—Л., 1950, стор. 11.

² Н. Надеждин. Записки о путешествии по южно-славянским странам.— Журнал Министерства народного просвещения, № 34, 1848; Н. М. Карамзин. История государства Российского, кн. 1. СПб., 1848; С. М. Соловьев. История России, кн. 1, т. 1-5, 1948; И. Филевич. История древней Руси. Варшава, 1896; Очерк карпатской территории и населения.— ЖМНП, № 4, 1895.

погляду дотримуються видатні славісти — П. Шафарик, Л. Нідерле, Я. Ейснер та ін.³

Зі своєю концепцією виступили угорські дослідники Й. Гампел, П. Ваці, Д. Шімсні, Г. Фехер⁴, які заселення слов'янами Тисо-Дунайського басейну відносили до VII—IX ст. і пов'язували з аварським завоюванням та падінням аварського каганату.

До III групи слід зарахувати російських і українських буржуазних істориків кінця XIX — початку XX ст., що твердили, начебто Карпати і закарпатські землі стали «руськими» (слов'янськими) тільки в XI—XII ст., коли вони під натиском печенігів і половців заселялися східнослов'янськими племенами тиверців, уличів, білих хорватів. Такою була точка зору Д. Іловайського, Д. Багалія, філологів-лінгвістів О. Шахматова, О. Соболевського⁵.

В IV групу входять угорські та місцеві (закарпатські) буржуазні історики, скильні пов'язувати заселення краю східними слов'янами «русинами» з слов'янською колонізацією, яка нібито розпочалася з волі угорських королів у XII—XIV ст. і тривала до XVIII ст. Це А. Годінка, О. Бонкало, Й. Гашпар, Ф. Фодор, Г. Ортутай та багато інших⁶. Метою цих дослідників було теоретично обґрунтувати юридичні права угорської «святостеванської корони» на володіння «пустинними» землями Верхнього Потисся. Зокрема, А. Годінка силкувався довести, що земля, де тепер живуть закарпатські русини, в період панування династії Арпадів була пустельною і безлюдною. Ця територія, пише А. Годінка, починаючи від південних відрогів карпатських гір і до самого вододілу, заросла непрохідними пралісами, де угорські королі тішилися полюванням. Тільки після татарської навали угорський король Бейла IV почав заселяти ці землі на правах господів. Як вказує дослідник, заселення їх русинами тривало від XIII до XVII ст.

Інший представник цього напрямку Г. Ортутай писав, що русини за часу Арпадів жили за межами засічної лінії. Королі цієї династії уже в XII ст. розпочали будівництво кам'яних замків, зрозумівши, що засідки нездатні захистити кордони від ворогів. Вони, а потім їхні спадкоємці подарували ці землі васалам, які, в свою чергу, запросили сюди селян з Галичини, бо в Угорщині було заборонено переманювати кріпаків. Так переважна більшість русинів, цебто вихідців з Галичини, опинилася у Верхньому Потиссі.

Й. Гашпар, на підставі своїх антропологічних досліджень, подібно до А. Годінки і Г. Ортуая, вважає, що русини прийшли з Галичини в XIII—XIV ст. Мешканці низинних районів, на думку вченого, — це продукт схрещення мараморошських русинів і низинних угорців (мадьярів). І як наслідок — з'явився особливий тип людей, яких немає ні в Галичині, ні на Волині, чи Поділлі.

³ P. J. Šafarik. Slovanské starožitnosti. Praha, 1837; L. Niederle. Slovanské starožitnosti. Původ a počátky slovanu východních. Praha, 1925; J. Eisner. Slovensko v pravěku. Bratislava, 1933.

⁴ J. H a m p e l . A régibb középkor emlékei Magyarhonban. Budapest, 1897; V á c z y Péter. Szlávok megjelenése a dunai országokban.—Archeológia értesítő, 91-2, 1964; D. S i m o n i . Die kontinuitätsfrage und das Erscheinen der Slaven in Pannonien.—Studia Slavica, I, 1955; G. F e g é r . Beitrag zum Problem des ungarisch-slavischen Zusammenlebens.—Akademie Scientiarum hungarice, VIII, 1957.

⁵ Д. Іловайский. О славянском происхождении дунайских болгар. М., 1874; Вопрос о народности руссов, болгар и гуннов. СПб., 1881; Д. Багалей. Русская история, т. I. Харьков, 1909; А. Шахматов. К вопросу об образовании русских народностей.—Журнал Министерства народного просвещения, № 4, 1899; А. Соболевский. Как давно русские живут в Карпатах.—Живая старина, 1894.

⁶ J. G á s p á r . A keleti szlávok antropológiája. Ungvár, 1941; F. F o d o r . Magyar-föld, magyar élet. Budapest, 1937; T. O r t u t a t a y . Cseh világ a Kárpátokban. Ungvár, 1941; A. H o d i n k a . A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk es multjuk. Budapest, 1929.

Автор історико-географічного підручника Ф. Фодор твердив, що після завоювання угорцями батьківщини (Тисо-Дунайської низини) слов'яни стали їх безпосередніми сусідами на схилах Карпат, які нечисленні угорські племена не змогли заселити. На цих пустках, згідно з волею угорських королів, почали селитися словаки, русини, а потім чехи. На південь рік Драву і Саву перейшли серби. Тільки предки хорватів жили в західній частині названого межиріччя. Русинів автор характеризує як спокійний і тихий народ з малими життєвими потребами. Починаючи з XIV ст. великими групами вони осідали на безлюдних землях Верхнього Потисся, спочатку в долинах річок, а потім і на окраїнах Великої Угорської рівнини. Вони принесли з собою і свою православну віру.

В основному погляди представників угорської офіційної буржуазно-націоналістичної історіографії зводяться до таких тверджень: а) у Верхньому Потиссі до приходу угорців відсутні будь-які давньослов'янські пам'ятки і всяке «організоване» життя; б) «русини» є пізніми пришельцями-колоністами, запрошеними на безлюдні землі угорськими королями в XII—XIV ст.; в) це особливий народ, продукт угорсько-русинського співжиття, котрий немає нічого спільного з великим російським і українським народами по той бік Карпат.

Уже навіть наведені вище приклади свідчать про те, що полеміка, яка розгорнулася навколо питання про час заселення слов'янами («русинами») Верхнього Потисся, досі не привела до одної думки. Необхідність нових, вагомих даних стала очевидною. Відсутність писемних джерел могла бути компенсована тільки за рахунок археологічних. Інтенсивними археологічними дослідженнями за останні 20 років нагромаджено достатню кількість матеріальних джерел для висвітлення соціально-економічного і політичного розвитку слов'янських племен Верхнього Потисся в другій половині I тисячоліття н. е.

Перед тим, як перейти до розгляду пам'яток VI—XIII ст. у Верхньому Потиссі, слід згадати старожитності першої половини I тисячоліття н. е., відомі під назвою пам'яток римської доби і епохи переселення народів. Нині тут наявні три групи пам'яток, які датуються згаданим часом, а саме: типу карпатських курганів, пшеворської і пряшівської культур. Дослідженням перших у Прикарпатті й межах Закарпаття займався М. Ю. Смішко. На території Закарпаття поки що відомий один могильник в районі с. Іза Хустського району і поселення в м. Виноградові⁷. Могильник складається з двох груп курганів. Одна з них датується рубежем нашої ери, друга — III—IV ст. н. е. Своєрідною ознакою похованального ритуалу було те, що, крім поховання основної частини спалених людських кісток в урні, ямці чи на горизонті, в межах вогнища виявлене різне число ямок, куди зсипались рештки багаття з домішкою спалених людських кісток або без них. В усіх похованнях знайдено різну кількість уламків посуду, який кидався у вогонь до або під час спалювання тіла померлого.

Виходячи з географічного розташування відомих нині могильників, дослідник вважає, що основним заняттям носіїв культури карпатських курганів було скотарство. До предметів обміну, найімовірніше, належали продукти скотарства — худоба, шкури, вовна і, можливо, хутра звірів, на яких полювало місцеве населення в карпатських лісах. На думку М. Ю. Смішка, який наводить велику кількість аргументів, пам'ятки культури карпатських курганів слід пов'язувати з племенами карпів — безпосередніми предків східної частини літописних хорватів.

До другої групи старожитностей першої половини I тисячоліття, відкритих у Верхньому Потиссі, належать так звані пам'ятки пшевор-

⁷ М. Ю. Смішко. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. К., 1960, стор. 130; В. М. Циглик. Нові матеріали до вивчення культури карпатських курганів у Закарпатській області.— МДАПВ, вип. 4. К., 1962.

ської культури*. На основі сучасних археологічних даних Верхнє Потисся слід розглядати як південну окраїну пшеворської культури. На території Закарпатської області трапилось кілька розрізнених знахідок з тіlopальних могильників — пам'яток пшеворської культури. В с. Арданове Іршавського району 1888 р. у підніжжі городища Богуслав, в урочищах Рокутний і Терник, Т. Легоцький відкрив кілька могильних ям глибиною до 50—60 см із залишками випростаних кістяків, орієнтованих головами на північ. Біля них лежали два зігнуті мечі, п'ять наконечників списів, умбон, уламок руків'я щита, три шпори з довгими гранчастими шипами, фібула з підв'язним приймачем і поясна пряжка⁸. Аналогічні матеріали в 1885 р. були відкриті між Свалявою і Неліпиним (Свалявський район), а також виявлені виладкові знахідки в селах Станове, Новоселиця, Смологовиця (Мукачівський район)⁹.

Краше, ніж у Закарпатській області, пам'ятки пшеворської культури відомі на території Східної Словаччини. Тут є не тільки поховання (Земплин), а також поселення (Пряшеве, Коштянці, Шебаштовце, Михаловце, Гуменне)¹⁰.

Пшеворська культура, як вважає В. Будінські-Крічка, проникає у Верхнє Потисся через Карпатські перевали в період її найвищого розквіту. На основі археологічного матеріалу в ній вдається вирізнати два соціальних й етнічних елементи. Перший — військовий, який, можливо, пов'язаний з германським войовничим племенем вандалів, другий — землеробсько-скотарський, що, безперечно, зумовлений початком слов'янської експансії на південь, а, отже, і початком заселення Верхнього Потисся слов'янами. Імовірно, що носії пшеворської культури, зіткнувшись тут з залишками місцевого населення, для якого характерний кельтський вплив у матеріальній культурі, змішалися з ним. В цьому плані цікавими є матеріали з могильника в Земплині, де поряд з так званим dakijським обрядом (крім курганних насипів) були відкриті поховання з трупоспаленням в ямках і урнах, аналогічні пшеворським пам'яткам. Останні, за археологічними матеріалами, датуються у Верхньому Потисці II—III ст. н. е.¹¹

До третьої групи пам'яток, які, на думку словацьких археологів, найбільше властиві раннім слов'янам, належать пряшівські. Це в основному поселення, відкриті в долині р. Торіси і в Кошицькій області. А. Тоčík та інші дослідники пов'язують пряшівську культуру з великою областю черняхівської культури, яку провідна частина радянських археологів вважає ранньослов'янською¹². Видатний чеський археолог Я. Ейснер теж погоджувався з думкою про слов'янський характер пам'яток пряшівського типу, але вважав, що поки немає нових археологічних даних, не слід ставити питання про належність їх до східної, західної чи південної групи слов'ян¹³. Пам'ятки пряшівського типу В. Будінські-Крічка датує III—V ст. н. е.

Таким чином, у Верхньому Потисці слов'янська культура другої половини I тисячоліття н. е. сформувалася на базі трьох вище охарактеризованих груп: культури карпатських курганів, пшеворської і пряшів-

* Пшеворська культура дістала цю назву від могильника в м. Пшеворську, розташованому в південно-східній Польщі.

⁸ T. Lehoczky. Adatok hazánk archeológiájához különös tekantettel Beregmegyeire és körgyékére. Munkács, 1912, II kötet, стор. 45—46.

⁹ T. Lehoczky. Beregmegyei vaskori leletről. Arch. ert., 1886.

¹⁰ V. Budinský-Krčka. Výskum na mohylniku v Zemplíne roku 1956. Referaty o pracovných výsledkov československých archeologov za rok 1958, cast II. Liblice, 1959.

¹¹ V. Budinský-Krčka. Sídisko z doby římskéj a zo začiatkov stáhovania narodov v Prešove.—Slovenská archeológia, XI-I, 1963.

¹² A. Točík. Sučasný stav archeologického badania najstaršeho dejin slovenského naroda.—AR, XII, 1960.

¹³ V. Budinský-Krčka. Sídisko z doby římské..., стор. 36.

ської. В свою чергу, вони розвивалися на основі культури, залишеної давнім місцевим населенням, що мало кельтські риси.

Слов'янські поселення другої половини I тисячоліття в основному розташовані в низинній і передгірській зонах Закарпаття, які найбільш придатні для орного землеробства і скотарства. Значна частина поселень наявна в природно укріплених районах: серед лісів й боліт, на берегах невеликих рік. За археологічними даними, ці пам'ятки розташовувалися малими островками по три-четири, на віддалі 1—4 км. Зокрема, залишки селищ відкриті в Ужгороді на Радванці, Галагові, в околиці с. Червенева-Зняцева, в урочищах Густяки, Мертвецький, Тваринницькі ферми Мукачівського району. Вони займали невелику площину розмірами від 1 до 2 га, на якій зосереджувалось 8—15 жител з господарськими спорудами. Житла розміщувалися не вулицями, а гніздами (по два-три).

Основним типом будівлі в VII—IX ст. була напівземлянка прямо-кутної, квадратної, рідше овальної в плані форми. Розміри їх коливалися від 12 до 30 м². Встановлено, що ранні напівземлянки мали більшу площину, пізніші — порівняно меншу. Долівки, як правило, добре утрамбовані. Стіни в твердому ґрунті прямі, а в сипкому похилі.

Наземні частини жител споруджувалися з дерев'яних стовпів, обпліталися ліщиною і обмазувалися глиною. По боках будівлі вбивалися стовпи, а на них ставилися жердини, що підтримували стріху. Так, наприклад, у напівземлянковому житлі в Ужгороді на Радванці виявлено вісім стовпових ям, розташованих симетрично одна напроти другої. Подібні ями є також на селищі поблизу с. Зняцеве Мукачівського району, в урочищі Мертвецький. Житло мало довгасти прямокутну форму, розміри його 5×2,2 м, по боках і посередині стінок були по дві ямки від колишніх стовпів. Як правило, вхід у житло простежений з протилежного боку від опалювальних споруд, найчастіше з півдня або південного заходу для захисту від північних або північно-східних вітрів. Вогнища або печі здебільшого розташовані в одному з кутків житла, подекуди біля стіни (зокрема, наприклад, у центрі східної стінки у житлі на поселенні поблизу с. Зняцеве). Для опалювальних споруд як будівельний матеріал використовувалися камені і глина. Печі-кам'янки відкриті в Ужгороді на Радванці, глиняні — в Червеневі, вогнища — в Зняцеві. Дно вогнища, черінь печі в кількох випадках засвідчено прямо на материковій глині, у заглибленні або на каменях, обмазаних глиною.

Крім житлових і господарських споруд, на поселеннях IX—X ст. виявлено також сліди виробничих приміщень, пов'язаних з залізоробним, гончарним, ковальським і ювелірним ремеслом. На згаданих вище поселеннях, а також у Бучі Берегівського району знайдено шлаки, куски залізної криці, уламки сопел, розвали залізоплавильних горен. Цікавою знахідкою є залізоплавильна піч, контури та навколоїшне середовище якої добре збереглися на поселенні XI—XII ст. в с. Буча. Конусоподібна глиняна споруда, виявлена в прямокутній землянці, мала висоту 1,3 м і діаметр череня 1,4 м. В спеціально виритій ямі розмірами 4,5×3,1 м, глибиною 1,47 м, у південній її частині розміщалося горно, а решта площині була відведена під заготовлену болотну руду та, мабуть, ковальській майстерні, про що свідчать кілька десятків залізних виробів, знайдених в землянці.

На основі аналізу залізних виробів з слов'янських пам'яток Верхнього Потисся другої половини I тисячоліття н. е. можна навести далеко неповний перелік знарядь праці, зброї і прикрас, які свідчать про високу майстерність стародавніх ковалів. Це 2 чересла, 3 лемеші, 12 кіс, 3 серпі, 3 вівчарських ножиць, 1 мотика, 9 сокир, близько 20 ножів, 1 окуття заступа, 5 мечів, 2 наконечники списів, 17 наконечників стріл, по 1 кольчузі і шолому, кілька пряжок від підвісок і браслетів.

Серед перелічених залізних речей, виявлених на поселеннях і могоильниках, трапляються поодинокі сільськогосподарські знаряддя праці. Такий скарб відомий в с. Заділ Кошицького району Східнословачького краю ЧССР, де було знайдено 2 чересла і леміш¹⁴. Виявлено також леміш на поселенні в с. Гнойному Гуменського району Східнословачького краю¹⁵. Великий скарб кіс і серпів з с. Брестів Свалявського району Закарпатської області дає уявлення про форми знарядь для збирання врожаю, головним чином, зернових. Поодинокі коси, серпи, вівчарські ножиці, сокири було відкрито на досліджуваних нами пам'ятках в Зняцеві, Червеневі, Бучі. Є вони і серед матеріалів з Гнояного, Пряшева Східнословачького краю. Слід зазначити, що порівняно мала кількість знахідок сільськогосподарських знарядь праці серед інших археологічних речей аж ніяк не може свідчити про те, що в VI—XI ст. вони були нечисленні. Необхідне широке археологічне дослідження наявних і ново-відкритих поселень, щоб скласти уявлення про технічний рівень землеробства слов'янського населення Верхнього Потисся.

Ця територія, невелика за розмірами, як свідчать археологічні джерела, була досить густо заселена, і тому довготривале життя людей на одному місці було можливим лише тоді, коли головну галузь господарства становило землеробство, досить розвинене на той час. Воно забезпечувало постійне джерело існування населення Верхнього Потисся і базувалося на обробітку полів, розділені худоби і запроваджені деяких побічних промислів.

Крім сільськогосподарських знарядь виробництва, на слов'янських поселеннях Верхнього Потисся було виявлено також знаряддя для переробки продуктів землеробства. Сюди, в першу чергу, належать журна, знайдені в Ужгороді на Радванці, Гнояному, Бучі, Брекові, Германовицях. Ці журна, як і на інших слов'янських землях, складаються з двох округлих каменів і є аналогічними тим, якими ще донедавна користувалося гірське населення Закарпаття.

Значну роль в господарському житті мешканців Верхнього Потисся відігравало скотарство. Культурний шар всіх досліджуваних пам'яток містив значну кількість кісток домашніх тварин. Вивчення остеологічного матеріалу з поселення Ужгорода на Радванці¹⁶ показало, що 40% кісток належало свійським тваринам, а решта — диким. Підрахунок кількості особин свідчить, що 2/3 їх припадає на дику фауну. Такі ж приблизно наслідки дала обробка матеріалів з Замкової гори в Ужгороді¹⁷. Між дикими тваринами переважали представники лісної фауни, які й нині живуть у Карпатах. Перше місце серед них посідає дикий кабан (32,9%), після нього — благородний олень. Серед домашніх тварин переважають кістки бика (15,5%), свині (15,9%), коня (4%) і вівці (0,4%). В основному для їжі використовувалося м'ясо дорослих тварин. Про те, що населення займалося і рибалством, свідчать знахідки кісток стерляді й коропа на Замковій горі в Ужгороді¹⁸.

Керамічні вироби на слов'янських пам'ятках Верхнього Потисся є найбільш масовими археологічними знахідками. Гончарні глини, придатні для виготовлення посуду, були в достатній кількості на даній території. Слов'янські гончарі додавали в глинясту масу домішки товченого каменю різних порід (жорства), товченої старої кераміки (шамот), січеної соломи чи інших трав, крупно- і дрібнозернистого піску, інколи слюди.

¹⁴ T. Lehoczky. Adatok..., t. I. Munkács, 1892, стор. 85.

¹⁵ Š. Šiska. Slovánské sidliskové objekty v Hnojnom, okres Michalovce.— AR, XVI, 1964, стор. 384.

¹⁶ К. В. Бернякович. Исследование древнеславянского поселения VIII—IX вв. в Ужгороде.— КСИА АН УССР, вып. 3, 1954.

¹⁷ І. І. Колюшев. «Кухонні залишки» хребетних тварин із розкопок Ужгородського замку.— Тези доповідей УжДУ. Ужгород, 1949, стор. 40.

¹⁸ Там же.

Основним типом посуду тут був горщик яйцеподібної і опуклобокої форми, добре відомий на всіх слов'янських землях другої половини I тисячоліття. За винятком деяких локальних відмінностей, в ньому вбачається колишня слов'янська єдність, що виявляється як у характері матеріалу, так і в техніці виготовлення, формі й орнаментації. Цей горщик ручної, грубої роботи поширений на всіх ранньослов'янських поселеннях Верхнього Потисся (Сомоторська гора, Червеневе, Зняцеве, Ужгород-Радванка, Ужгород-Галаго). Він має свої аналогії у ранніх керамічних комплексах Луки Райковецької, що дає підставу говорити про заселення Верхнього Потисся східнослов'янськими племенами, носіями культури типу Луки Райковецької. Як правило, слов'янський горщик протягом довгого часу не змінював своєї традиційної форми. Але дальший розвиток інших галузей господарського і економічного життя привів до змін і в гончарній справі.

Кераміка VI—VII ст. була переважно ліпною. Вона представлена горщиками так званого празького (корчакського) і близького до нього типу. Це неорнаментовані посудини з шершавою, горбкуватою поверхнею, часто потрісканою від неповного і нерівномірного випалу та грубого тіста. У VIII ст. пануючими формами залишилися горщикоподібні посудини різної величини. Разом з тим з'являються і нові вироби — сковорідки. У цей період горщики виготовлялися з дебільшого на гончарському крузі або підставці. На тулубі і під вінцями вони мали хвилястий, дрібний або розмашистий і ломаний орнамент. Невелика частина посудин виготовлялася вручну з наступною обробкою на важкому крузі.

На IX—X ст. провідного значення набуває гончарна кераміка. Замість вогнищевого випалу всюди застосовується пічний. В тісто додаються домішки дрібнозернистого піску. Разом з видовженими формами горщиків з'являються опуклобокі. Асортимент посуду стає ширшим. В основному виготовляються три види посудин: для зберігання зерна, для готовування їжі і для подавання страв. Нова форма столового посуду — миска. Основний орнаментальний мотив — комбінації хвилястих і горизонтальних ліній. На дніях ставлять клейма, які є свідченням переходу гончарної справи з домашнього ужитку в спеціалізоване ремесло, розраховане на обмін.

Крім пам'яток типу селищ, у Верхньому Потиссі відомо близько двох десятків слов'янських укріплених поселень-городищ і «градів» — замків. Городища, розташовані, як правило, на підвищеннях-гірках, були тимчасовими сховищами від нападу ворога. На гірках або їх гребенях споруджувалися площадки розмірами в середньому 150×300 м. Вони мали штучні укріплення — рови і вали. На Закарпатті городища такого типу виявлені в Білках Іршавського району, Малій Копані Виноградівського, Олексandrівці, Данилові Хустського, Гараздівці Берегівського, Дулові Тячівського районів. Укріплені поселення другого типу — «гради»-замки, очевидно, були військовими, адміністративними і політичними центрами слов'ян Верхнього Потисся. Тут їх відомо три: Ужгородський, Боржавський і Земплинський. Вони розташовані один від одного на відстані близько 100 км в центрі численних слов'янських селищ. За свідченням писемних джерел¹⁹, Ужгородський «град»-замок і його власники панували над всіма слов'янами Верхнього Потисся. На жаль, не можна скласти уявлення про первісний вигляд замку. Збереглися залишки Боржавського граду, розташованого при впадінні р. Боржави в Тису. Він має дві частини — власне «град» і прилеглу до нього площу, а за формою близький до трикутника. На мису простежується частина земляного валу висотою 4 м від сучасної поверхні. Перед валом є сліди заливного рову. Розмір майданчика городища 120×110 м. Як засвідчено розкоп-

¹⁹ Gesta Hungarorum (A magyarok tetteiről). Budapest, 1860, стор. 19.

ками, в земляному валу чергувались шари утрамбованої та обпаленої глини товщиною 0,3—0,4 м.

В угорському літопису «Анонімусі» кінця XII ст. є згадки про те, що угорці після взяття Ужгорода штурмом оволоділи в 903 р. Боржавським «градом»²⁰.

Залишки другого замку — Земплинського (нині м. Земплин Кралівського району ЧССР) зафіковані на південь від злиття річок Ондави і Латориці на правому березі Бодрога. «Град» розмірами 210×135 м мав неправильну овальну форму і був обнесений земляним валом. Городище знищено угорцями на початку Х ст.

За повідомленням літописця короля Бейли II, угорці після важкого переходу через Карпати в 903 р. у районі Веренецького перевалу зупинилися на 40-денної відпочинок у Мукачеві. Звідти їх вождь Алмош рушив на захід в напрямі до Ужгородського замку. Останній, як згадує літописець, та вся область Верхнього Потисся перебували під владою ужгородського (князя) Лаборця, який, у свою чергу, підкорявся болгарському князеві Саланові. Про те, що від Лаборця була залежною віддалена приблизно на 100—200 км околиця Земплинського «граду», може свідчити такий факт: Лаборець після відчайдушного опору угорцям, змущений був з невеликим загоном тікати на захід, очевидно, з наміром укритися в Земплинському «граді». За літописом, угорські витязі наздогнали князя на місці впадіння безіменної річки в Бодрог, і з того часу вона носить назву Лаборець.

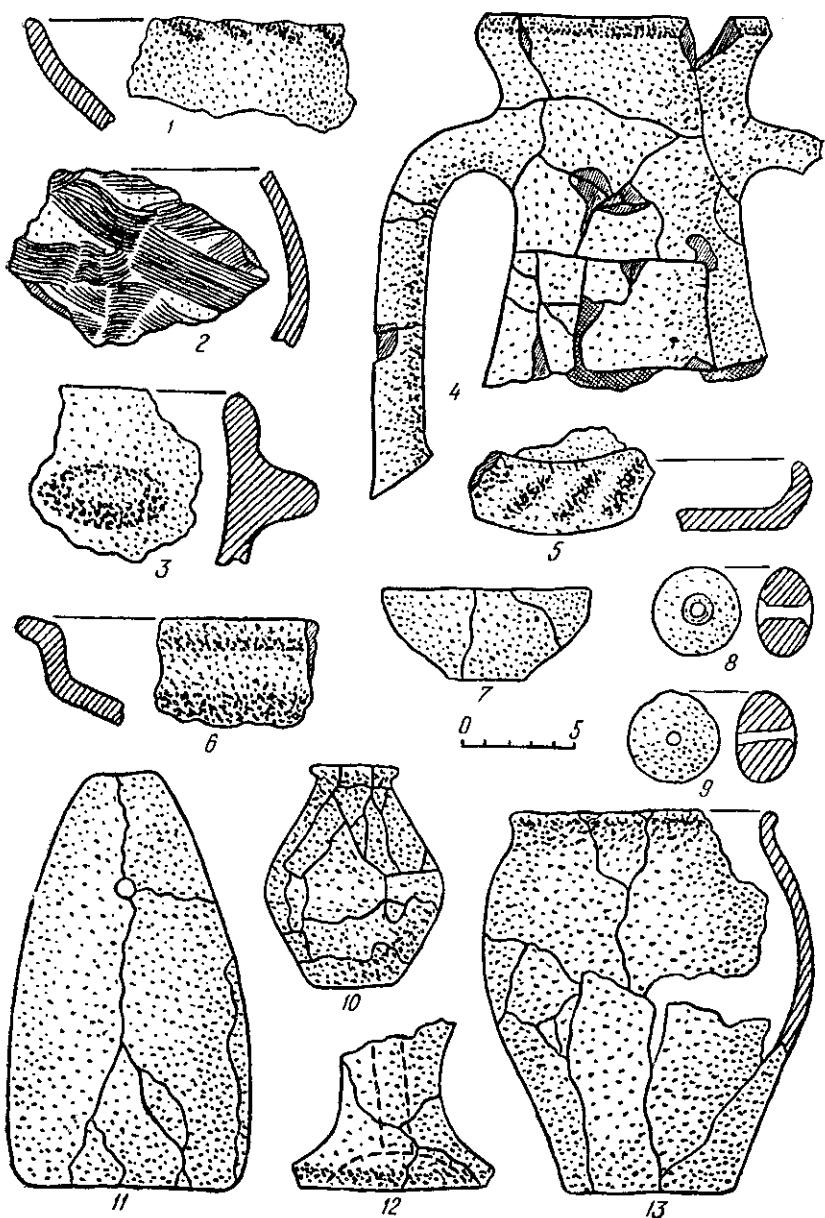
Таким чином, зіставлення археологічних і писемних джерел свідчить про те, що на кінець I тисячоліття н. е. у Верхньому Потиссі існувала цілком сформована слов'янська ранньофеодальна державність з відповідним інститутом феодальної ієархії. Ще залишається відкритим питання про те, чи їм васалом був легендарний князь Лаборець. В історичній науці в цьому питанні немає єдиної думки. Чехословацькі вчені схильні вважати, що Верхнє Потисся було в сфері політичного впливу Великоморавської держави, угорські історики, спираючись на повідомлення автора «Gesta Hungarorum» («Діяння угорців»), вважають, що ці землі залежали від болгарського князя Салана. Радянські історики М. М. Лелекач, І. М. Шекера²¹, на підставі писемних джерел, прийшли до висновку, що Верхнє Потисся в кінці IX — на початку Х ст. входило до складу Давньоруської держави і тільки після остаточного оформлення Угорської ранньофеодальної держави було підкорене угорськими королями і феодалами. У свою чергу, ми теж, за даними нових археологічних джерел, вважаємо, що ця територія, починаючи з середини I тисячоліття н. е., інтенсивно заселялася східнослов'янськими племенами, приплив яких не зменшився і на кінець I тисячоліття. Засвідчення в «Діяннях угорців» «руського» населення в кінці IX — на початку Х ст. є теж одним з доказів безперервних зв'язків не тільки етнічних, а й політичних.

Соціально-економічному устрою слов'ян у період переходу від первіснообщинного до феодального ладу відповідав і світогляд. Вони мали такі самі вірування і уявлення про навколошню природу, як й інші розвинуті землеробські племена.

В другій половині I тисячоліття н. е. на території Закарпаття відомі виключно тіlopальні поховання з розміщенням залишків кремації в безкурганних і курганних могильниках. Єдиний могильник в Ужгороді, на жаль, у свій час не був як слід обстежений. Тепер колишня територія його знищена кар'єром цегельно-черепичного заводу або забудована. З фрагментів даних удалось відтворити поховальний ритуал. Небіж-

²⁰ Gesta Hungarorum (A magyarok tetteiről), стор. 20.

²¹ М. М. Лелекач. Про принадлежність Закарпаття до Київської Русі в X—XI ст.— Наукові записки УжДУ, т. III. Ужгород, 1949; І. М. Шекера. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. К., 1967.

Матеріали з розкопок поселення Заліщики:

1—3, 5, 7, 9, 11 — голіградський шар; 4, 6, 8, 10, 12 — липицький шар; 13 — ранньослобідянський шар.

заселили Балкани, зіткнувшись з давнім грецьким і римським населенням, прийняли від нього ритуал поховання і вже не споруджували курганів, хоч, як відомо, кургани були й у скандінавських племен, але найхарактернішими вони є для слов'ян.

Описані пам'ятки Верхнього Потисся не є якоюсь новою, відособленою групою серед інших слов'янських старожитностей Східної, Південно-Східної і Центральної Європи. Їхня поява на даній території пов'язана з великим розселенням слов'ян на південь та захід і дальшим розвитком їх на новій основі в контакті з іншими культурами у другій половині I тисячоліття н. е.

Найбільш дискусійним питанням і надалі залишається проблема етнічного складу населення Верхнього Потисся. Слов'янські племена, які включилися у «велике переселення народів» і опинилися у Верхньому Потиссі, зустріли тут, безсумнівно, представників різних етнічних груп: даків, готів, гуннів, сарматів. Всі вони були на різних ступенях соціального і культурного розвитку. Слов'янські племена змішалися з ними і, являючи собою найбільш сильний етнос, на цій основі почали створювати нове життя, формувати ранньофеодальну державність, характерну для останньої чверті I тисячоліття н. е.

Аналізуючи і порівнюючи характер археологічних матеріалів Верхнього Потисся з іншими слов'янськими пам'ятками, ми прийшли до висновку, що матеріальна і духовна культура слов'янських племен досліджуваного району тісно пов'язана з культурою східних слов'ян на Правобережжі Дніпра, відомою за пам'ятками типу Луки Райковецької. Найновіші дослідження радянських археологів показують, що елементи останньої поширені не тільки на землях древлян, але властиві й для інших східнослов'янських племен Правобережжя цього часу. Отже, є підстави віднести розглянуті пам'ятки Верхнього Потисся другої половини I тисячоліття до східнослов'янського ареалу.

Такий висновок зобов'язує нас коротко спинитися також на питанні про їхню племінну належність. Тут можливі лише припущення, оскільки археологічні дослідження на цій території ще недостатні, а історичні писемні джерела дуже фрагментарні й не завжди точні. Однак на основі аналізу різних джерел, вивчення даних про землі східнослов'янських племен за «Повістю временних літ», порівняння їх з археологічними даними напрошується висновок, що жителями району Північно-Східних Карпат, в тому числі й Верхнього Потисся, були в другій половині I тисячоліття н. е. хорватські племена.

Таким чином, в результаті досліджень, проведених за останні 20 років радянськими, чехословацькими, угорськими і румунськими археологами у Верхньому Потиссі, було зібрано ряд нових даних, що дало можливість в основному накреслити історію заселення і суспільно-економічного розвитку слов'янських племен Верхнього Потисся в другій половині I тисячоліття н. е. В довготривалому процесі розселення слов'ян на цих землях визначено такі етапи.

Перший етап характеризується появою невеликих груп ранньослов'янського населення, про що свідчать поодинокі пам'ятки типу карпатських курганів, пшеворської і пряшівської культур, датовані першою половиною I тисячоліття н. е.

Другий етап знаменується масовим заселенням Верхнього Потисся східнослов'янськими племенами в другій половині I тисячоліття, причому інтенсивність цього процесу наприкінці даного періоду зростає. Відбувається також перехід слов'янських племен від останнього, найвищого ступеня родового ладу — військової демократії до ранньофеодальних відносин і формування державності, до заміни язичеської релігії християнською. Цей етап закінчується в останній чверті IX ст. вторгненням угорських кочових племен у Тисо-Дунайську низину.

Третій етап (кінець IX—XI ст.) є часом вклинення іншомовного населення між східними, західними і південними слов'янами, ліквідація слов'янської державності і підкорення племен Верхнього Потисся Угорській ранньофеодальній державі. В цей період, у зв'язку з нападами кочівників, спостерігається приплив нового східнослов'янського населення з Прикарпаття. Матеріальна і духовна культура місцевих слов'ян остаточно набирає давньоруського характеру.

С. И. ПЕНИЯК

Славянское население Закарпатья второй половины I тысячелетия н. э.

Резюме

Вопрос о времени заселения славянами Тисо-Дунайского бассейна, в том числе и нынешней территории Закарпатской области УССР, в исторической науке на протяжении долгого времени продолжает дискутироваться.

Автор статьи в свете новых археологических исследований, исторических и летописных источников выделяет три этапа в процессе заселения славянами Верхнего Потисся и Закарпатья: а) появление в первой половине I тысячелетия н. э. небольших славянских групп, оставивших памятники типа карпатских курганов, пшеворской, пряшевской культур; б) массовое заселение восточнославянскими племенами Верхнего Потисся и Закарпатья — вторая половина I тысячелетия (VI—IX вв.); в) новый приток в эти районы из южнорусских степей в связи с нападениями кочевников-печенегов и половцев. В это время материальная и духовная культура приобретает древнерусский характер.

В статье рассматривается ряд памятников (поселения, городища, могильники),дается картина общественно-экономического развития края во второй половине I тысячелетия н. э. Основными отраслями хозяйства признаны земледелие и скотоводство, из ремесел наиболее развитыми были кузничное производство, гончарство и ткачество.

Славянские памятники Закарпатья причисляются к группе восточнославянских, принадлежащих древнему населению Северо-Восточных Карпат — «белым» хорватам.

В. А. ІЛЛІНСЬКА

Бронзові наконечники стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів

Нагромадження нових матеріалів примушує повернатися до питань, які певною мірою вже висвітлені в науці, викликає необхідність переглянути принципи групування і систематизації матеріалу на підставі історико-хронологічних і культурно-генетичних зв'язків. Ідеється про деякі типи бронзових наконечників стріл передскіфського і ранньоскіфського періодів, які існували в Північному Причорномор'ї в ранньому залізному віці (VIII—VII ст. до н. е.).

Праці П. Д. Рау, К. Ф. Смирнова, Г. І. Мелюкової присвячені вивченю зброї скіфів і савроматів¹. Детальні зведення ранніх стріл опубліковані С. С. Черніковим і Н. Л. Членовою². Цю тему порушує і багато інших дослідників в зв'язку з датуванням пам'яток, визначенням груп культури тощо.

¹ P. Rau. Die Gräber der frühen Eisenzeit im Unteren Wolgagebiet. Pokrowsk, 1929; К. Ф. Смирнов. Вооружение савроматов.— МИА, вып. 101. М., 1961, стор. 37 та ін.; А. И. Мелюкова. Вооружение скіфов.— САИ, Д1-4. М., 1964, стор. 91 і далі.

² С. С. Черніков. Загадка золотого кургану. М., 1965, стор. 45 і далі, додаток № 4; Н. Л. Членова. Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры. М., 1967, стор. 39 і наступні, табл. 12.

Метою даної статті є уточнення хронології, території поширення, генетичного взаємозв'язку бронзових наконечників стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів.

У складі сагайдачних наборів найдавнішої скіфської архаїки добре відомі стріли первого з цих типів, що одержали назву за сагайдачним набором з кургану № 524 поблизу с. Жаботин. Тут виявлено 31 бронзо-

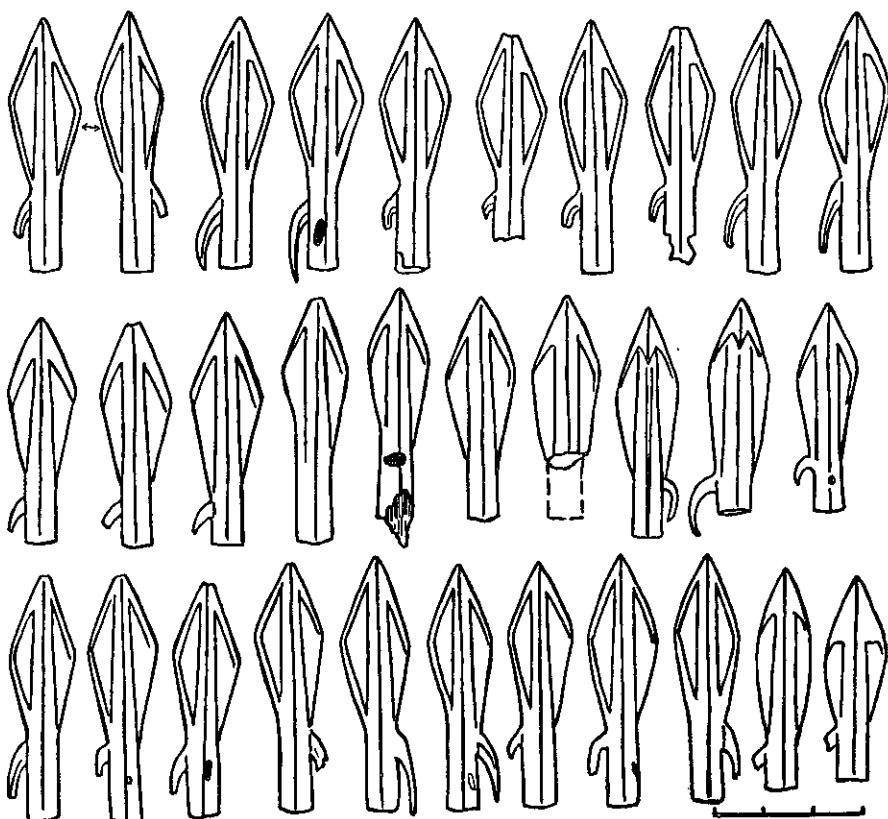

Рис. 1. Сагайдачний набір з кургану № 524 поблизу с. Жаботин.

вий наконечник — набір, однорідний за своїм складом (рис. 1; 2, 5); стріли дволопатеві, масивні, довжиною до 5 см, з асиметрично ромбічною голівкою лінійно геометричних орнаментів. Найбільша ширина припадає, як правило, на верхню третину пера. Перо охоплює втулку до двох третин, а злам його утворює тупий кут. На кінці втулки, яка вистуває, звичайно є шип. В середній частині рельєфно виділеної втулки — ливарний шов. Загострені грані верхньої частини пера утворюють бічні скоси, що надає наконечнику закінченого вигляду.

Комплекс жаботинського кургану № 524 датується нами кінцем VII — рубежем VII—VI ст. до н. е. на тій підставі, що в ньому наявні поряд з речами ранньоскіфського типу (ніж, панцирні лусочки, меч, прикраси, вудила) більш ранні докелермеські форми. Це псаляї з трубчастими втулками і солярними знаками збоку; кам'яна булава — річ, незвичайна для скіфських комплексів, що має аналогії в пам'ятках VIII—VII ст. до н. е. на Північному Кавказі (Мінгічаур, Кобань), а також у протомеотському Миколаївському могильнику на Кавказі³.

³ Н. В. А н ф и м о в . Протомеотский могильник с. Николаевского.—Сб. материалов по археологии Адыгеи, т. II. Майкоп, 1961, стор. 111, рис. 5.

Переконливу аналогію на підтвердження такого хронологічного визначення дає комплекс з кургану хут. Олексіївського поблизу Ставрополя, де знайдені два подібних до жаботинських наконечники стріл (рис. 3, 3)⁴. Тут були виявлені також бронзові стременоподібні вудила, бронзові псаїлі з трьома трубчастими отворами і копитцем на нижньому кінці, бронзове кільце з підвіскою (типу, відомого в матеріалах Новочеркаського скарбу), бронзова пряжка-пронизка з солярним знаком. Датування цього комплексу часом переходу від новочеркаського до ранньоскіфського культурного етапу — не пізніше кінця VII ст. до н. е.— найбільш вірогідне.

На користь такого висновку свідчить і те, що з початку VI ст. у скіфських комплексах нероздільно панують стріли так званого келермеського типу, серед яких переважають дволопатеві та трилопатеві листоподібні і трилопатеві з обрізаними кінцями граней. При цьому слід зазначити, що наконечники жаботинського типу, представлені в «чистому» вигляді в згаданому кургані, епізодично трапляються в наборах VI ст. до н. е. разом з наконечниками стріл келермеського типу. Склад цих комплексів підібрала Г. І. Мелюкова⁵. Серед них — сагайдачні набори курганів: № 406 поблизу с. Журавка (рис. 2, 6), де з 52 бронзових наконечників майже половина виявилась зразками жаботинського варіанта (рис. 2, 6, а); № 4 в ур. Скоробор, № 1 поблизу с. Осняги на Ворсклі, № 15 с. Оксютинці (неподалік сіл Ленківці, Глинище та ін.).

Ми повністю погоджуємося з Г. І. Мелюковою в тому, що наявність жаботинських наконечників у складі сагайдачних наборів стріл келермеських типів може вказувати на певну архаїчність комплексу в межах першої половини VI ст. до н. е.

Ще одне спостереження. Ті з жаботинських наконечників, які можна вважати найпізнішими, мають якесь пом'якшення кутового зламу пера, наближаючись до дволопатевих листоподібних наконечників стріл келермеського типу. Ці варіанти добре представлені в Куланурхві, Кармір-Блурі (рис. 4, 4, а—з, 5, а—ж) і ряді інших комплексів VII—VI ст. до н. е.

Серед ранніх бронзових наконечників стріл можна виділити ще один варіант, близький до жаботинського асиметрично ромбічною формою і лінійностю обрисів. Ці стріли, тип яких визначено як видовжено-ромбічний, відрізняються від жаботинських більшою масивністю. Середня довжина їх 5 см, максимальне розширення — у верхній третині пера. Злам останнього утворює тупий кут. Перо охоплює майже всю втулку, нерідко до її кінця. Коли кінець втулки ледве виступає, він часто має шип. З виходом у світ праці П. Д. Рау такі наконечники пов'язують з передскіфським періодом. К. Ф. Смирнов відносить їх до початку VII ст. до н. е.⁶ Підставою для датування є, як відомо, комплекс західок у кургані поблизу с. Енджа⁷ (рис. 2, 1), що належить, за припущенням К. Ф. Смирнова, до першої половини VII ст. до н. е. Здобуті за останній час нові дані вказують на початок VII ст. до н. е., що вірогідніше. Малеться на увазі відкриття двох поховань у кургані Висока Могила поблизу с. Балки⁸, які доповнюють відомості про степову групу пам'яток типу Новочеркаського скарбу, залишених ранніми кочівниками.

Золота налобна стрічка з Енджі близька до аналогічних бронзових з поховань курганів біля сіл Балки і Камишиваха. Унікальний залізний

⁴ Т. М. Минаєва. Археологические материалы скіфского времени в Ставропольском краевом музее.— Материалы по изучению Ставропольского края, вып. 8. Ставрополь, 1956, стор. 338.

⁵ А. И. Мелюкова. Вооружение скіфов..., табл. 5.

⁶ К. Ф. Смирнов. Вооружение савроматов..., стор. 41 і далі.

⁷ Р. Попов. Могильніті гробове при с. Ендже.— Известия на Българския археологически институт, т. VI, 1930—1931. София, 1932, стор. 102 і далі.

⁸ Е. В. Яковенко. Кіммерійські поховання «Високої Могили».— Тези XV наукової конференції ІА АН УРСР. Одеса, 1972, стор. 174.

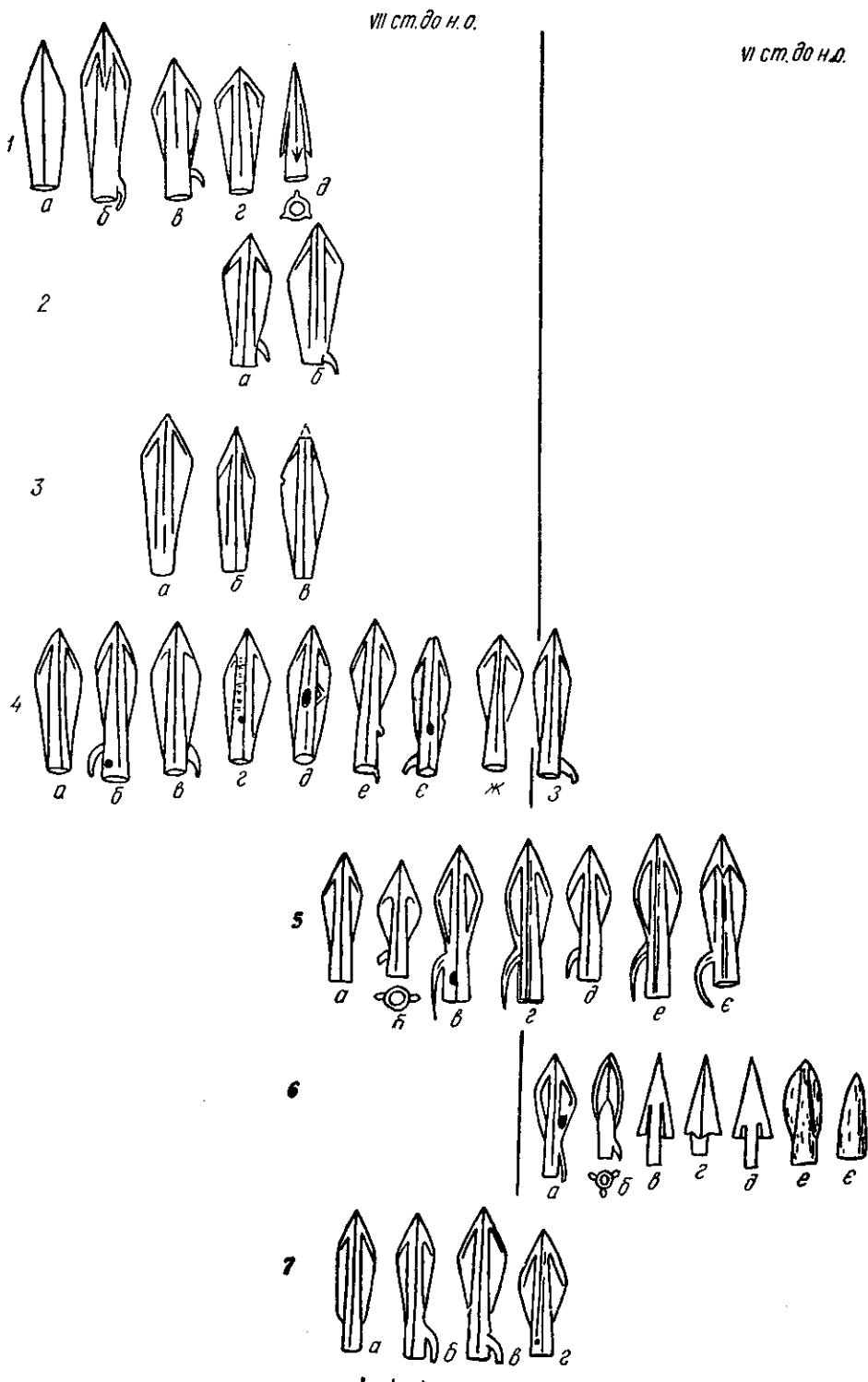

Рис. 2. Бронзові ранньожаботинські та пізньожаботинські наконечники стріл з Північного Причорномор'я:

1, а—д — Свидка; 2, а, б — Західне Бельське городище; 3, а — Тясминське городище, 3, б — поселення Тарасова гора поблизу Жаботина; 3, в — курган на р. Тенетиці; 4, а—з — знахідки на дюнах на околиці м. Ізюм; 5, а—г — типи наконечників кургану № 524 біля с. Жаботин; 6, а—б — курган № 406 поблизу с. Журовка; 7, а—в — знахідки на кучугурах Нижнього Дніпра.

стилет з Єнджі має аналогію у бронзовому клинку подібного типу з поховання № 5 кургану Висока Могила. Пощена посудина з канелюрами (Єнджя) більш подібна до посудини з Шалданешт, час якої — не пізніше ніж початок VII ст. до н. е.⁹

Цікаво зазначити, що в кургані поблизу Єнджі виявлено 52 бронзових наконечники — найбільший комплект виділеного нами стандарту скіфського сагайдака. Серед них, крім описаних видовжено ромбічних, є масивний, ромбовидний в перетині екземпляр, що наслідував форму кістяних (рис. 2, 1, а), а також дві унікальні трилопатеві стріли, подібні до скіфських V—IV ст. до н. е., хоч безпосередньо з ними не пов'язані (рис. 2, 1, б).

Мають рацио ті дослідники, які вказують на генетичну спорідненість ромбічно-листоподібних наконечників стріл жаботинського типу з видовжено-ромбічними стрілами доскіфського періоду і відносять їх існування до VII ст. до н. е. Особливо виразно ця думка сформульована К. Ф. Смирновим¹⁰. Крайніми хронологічними точками даного етапу визначені сагайдачний набір Єнджі, з одного боку, і комплекс кургану № 524 — з другого, і, отже, памічена так би мовити, загальна еволюція в розвитку цього типу ранніх наконечників стріл.

Такий культурно-генетичний зв'язок підтверджується наявністю ряду проміжних переходів форм, а також поширенням обох варіантів наконечників у межах одного великого культурного ареалу.

В пам'ятках Північного Причорномор'я стріли жаботинського і ранньожаботинського типів відомі в складі підйомного матеріалу, зібраного М. В. Сібільовим поблизу Ізюма (рис. 2, 4)¹¹ і П. О. Бурачковим на кучугурах Нижнього Дніпра (рис. 2, 7)¹². Не становлячи цільних комплексів, вони водночас свідчать про значну військову активність населення, що користувалося цією зброєю в VII ст. до н. е.

Цікавою знахідкою є два ранньожаботинських наконечники, знайдені в культурному шарі Західного Бельського городища (рис. 2, 2)¹³. Вони підтверджують датування жаботинського горизонту на Ворсклі VII ст. до н. е. Аналогічні наконечники були знайдені на поселенні Тарасова гора поблизу с. Жаботин (рис. 2, 3, б), на Тясминському городищі (рис. 2, 3, а) чорноліської культури, в одному з курганів Тенетинського могильника (рис. 2, 3, в). Ці пам'ятки також орієнтують нас на VII ст. до н. е.

Не може викликати сумніву, що зазначені наконечники стріл пов'язані з раннім етапом історії скіфів у Північному Причорномор'ї. Це підтверджується також і тим, що вони локалізуються по шляхах скіфських походів на південь — на Північний Кавказ, у Закавказзя, країни Передньої Азії.

Видовжено-ромбічні варіанти стріл є серед матеріалів Кизил-Коби, де вони являють собою основу для датування певної групи пам'яток. Далі їх можна простежити вздовж східного Каспійського узбережжя, на сході — Кавказу і Закавказзя. Подібні наконечники знайдені на поселенні Сержен-Юрт в Чечено-Інгушетії (рис. 3, 1); причому дослідники пов'язують їх із заключним етапом існування поселення і вважають, що ці стріли були занесені сюди внаслідок навали степових племен у VII ст. до н. е.¹⁴

⁹ А. И. Мелюкова. Памятники скіфского времени лесостепного Среднего Понднепровья.— МИА, вып. 64. М., 1958, стор. 68, рис. 20, 1.

¹⁰ К. Ф. Смирнов. Вооружение савроматов..., табл. I, тип. Va, Vb.

¹¹ Н. В. Сибильев. Древности Изюмчины, вып. 1. Изюм, 1926, табл. XXVIII.

¹² И. В. Яценко. Скифия VII—VI в. до н. э. М., 1959, стор. 35, рис. 11, 1—3, 5, 6.

¹³ Б. А. Шрамко. Исследования Бельского городища.— Археологические исследования на Украине в 1968 г. К., 1971, стор. 52.

¹⁴ В. И. Козенкова, Е. И. Крупнов. Исследования Сержен-Юртовского поселения.— КСИА АН СССР, вып. 106. М., 1966, стор. 84 і наст.

В Державному історичному музеї (Москва) зберігається колекція наконечників стріл жаботинського типу, яка включає і найбільш ранні видовжено-ромбічні варіанти з матеріалів експедиції Є. І. Крупнова поблизу поселення Бокжиган у східній частині Північного Кавказу (рис. 3, 2). В пам'ятках Північного Кавказу й Кубані жаботинські втулкові наконечники стріл, як уже зазначалося, були знайдені поблизу хут. Олексіївського під Ставрополем (рис. 3, 3), в комплексі Ставропольського кургану (рис. 3, 4), де вони виявлені разом з келермеськими¹⁵. Набір жаботинських наконечників з ледь пом'якшеним кутом пера знайдений в 1970 р. М. П. Абрамовою у курганах № 3 і 9 на околиці с. Комарова поблизу Моздока. Колекція стріл подібного типу, що зберігається в ДІМі, походить з Ахалцихського району в Східній Грузії (рис. 4, 1).

В Закавказзі жаботинські втулкові наконечники виявлені в комплексах могильника Мусієрі (рис. 4, 2)¹⁶ і Самтавро. В похованні № 27 некрополя Самтавро під час розкопок 1938 р. трапився сагайдачний набір, що являє собою найближчу аналогію наконечникам з жаботинського кургану № 524 (рис. 4, 3)¹⁷.

Серед стріл Қармір-Блура чимало екземплярів, що належать до пізніх жаботинських з виділеною втулкою і пом'якшеним кутом зламу пера (рис. 4, 5).

Жаботинські втулкові наконечники із злегка пом'якшеним кутом розширення пера представлені в комплексі поховання № 5 поблизу с. Куланурхва, де вони містилися в сагайдачному наборі разом з келермеськими (рис. 4, 5)¹⁸. Ю. М. Воронов слушно припускає, що цей комплекс належить до часу відходу скіфів з Передньої Азії¹⁹.

З інших матеріалів слід згадати набір, що походить з Тарсуса в Кілікії (рис. 5, 1)²⁰. Знахідки стріл келермеського типу та жаботинських наконечників з широким і ромбічним пером виявлені на розкопках Джепара (рис. 5, 2)²¹ і Зівіє (рис. 5, 3)²².

Картографування знахідок ранніх і пізніх варіантів наконечників стріл показує скучення ранніх типів у східній частині, а пізніших — в центральних, західних районах і на Північному Кавказі. Здавалося б небезпідставним пов'язати це явище з різними періодами скіфських походів через Кавказ, однак такі спостереження потребують дальшої перевірки і уточнення.

Поширення жаботинських наконечників стріл не обмежується сферою скіфського ареалу, а сягаєдалеко на схід: у Поволжя, Казахстан, Південний Сибір, на Памір і Алтай.

В Поволжі більшість стріл як раннього, так і пізнішого варіантів походить з дюн на околицях м. Камишина²³, нижче Волгограда (рис. 6, 1, б — ж). Вони не пов'язані з певними культурними комплексами і є свідченням тих бурхливих воєнних подій, що тут колись відбувалися. До цієї

¹⁵ П. М. Минеева. Археологические материалы...

¹⁶ Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1959, стор. 246, рис. 84, А, Б.

¹⁷ Р. Абрамишвили. К вопросу о датировке памятников эпохи поздней бронзы и широкого распространения освоения железа, обнаруженных на Самтаврском могильнике.— Вестник Гос. музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашвилли, т. XIXA—XXIB, 1971.

¹⁸ М. М. Трапша. Памятники эпохи бронзы и раннего железа в Абхазии.— Тр. М. М. Трапши, т. 1. Сухуми, 1970, стор. 153, рис. 12—17.

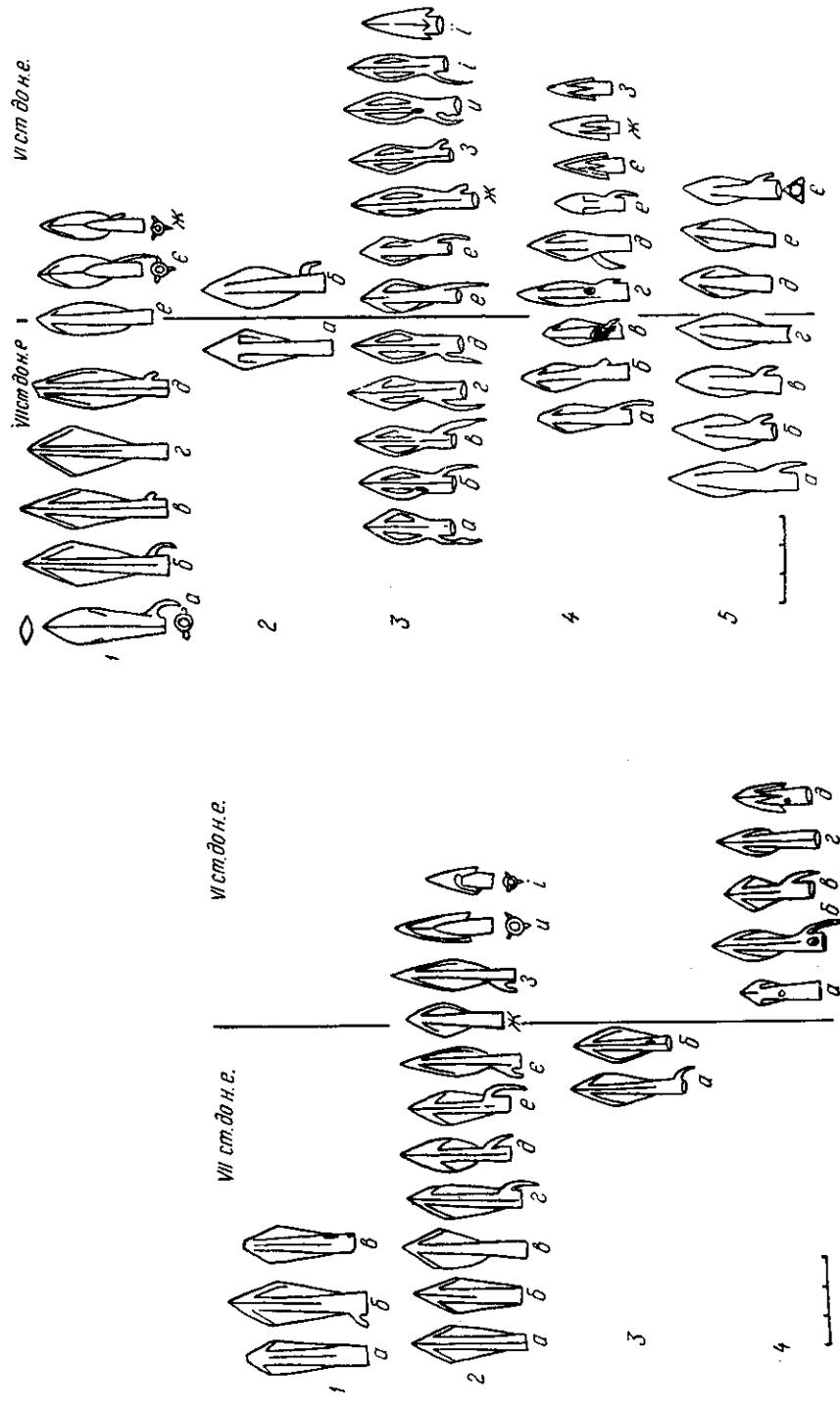
¹⁹ Ю. Н. Воронов. История Абхазии с древнейших времен до раннего средневековья. Автореф. канд. дисс. М., 1971, стор. 23—24.

²⁰ H. Goldmann. Excavation at Gozlukul. Tarsus, Princeton, New Jersey, 1963, vol. III.

²¹ W. M. Flinders Petrie. Tools and weapons illustrated by the Egyptian collection in Universiti college. London, 1917, XLII.

²² R. Ghirshman. Village Perse-Achéménide Memories de la Mission archéologique en Iran, t. XXXVI. Paris, 1954.

²³ К. Ф. Смирнов. Вооружение сарматов..., рис. 11.

РІС. 3. Наконечники стріл з комплексу Північного Кавказу:
1, а—e — поселення Сержень Юр; 2, а—i — західки на днах по-
блізу Боржигана; 3, а, б — курган біля станції Олексіївської;
4, а—d — курган на околицях Старополя.

РІС. 4. Наконечники стріл з Закавказзя:
1, а—ж — західки з Ахалціхського району в Грузії; 2, а, б — могила-
ник Мусєєр; 3, а—г — поховання № 27 могильника Самтавро; 4, а—з —
поховання в Куланурхви; 5, а—e — Кармір-Блур.

групи належить і наконечник, знайдений поблизу м. Самара (нині Куйбишев, рис. 6, 1, а). Подібною бронзовою стрілою з ромбовидною голівкою і шипом на втулці був убитий анаїнсьєць, похований в Гулькинському могильнику (рис. 6, 2).

Зоною поширення аналогічних наконечників є Казахстан. 13 екземплярів з видовжено-ромбічним пером, кіцем втулки, який трохи виступає, і злегка пом'якшеним зламом кута були знайдені в Золотому Чиликінському кургані²⁴. За цією знахідкою комплекс останнього датується VII—VI ст. до н. е. Масивні стріли з видов-

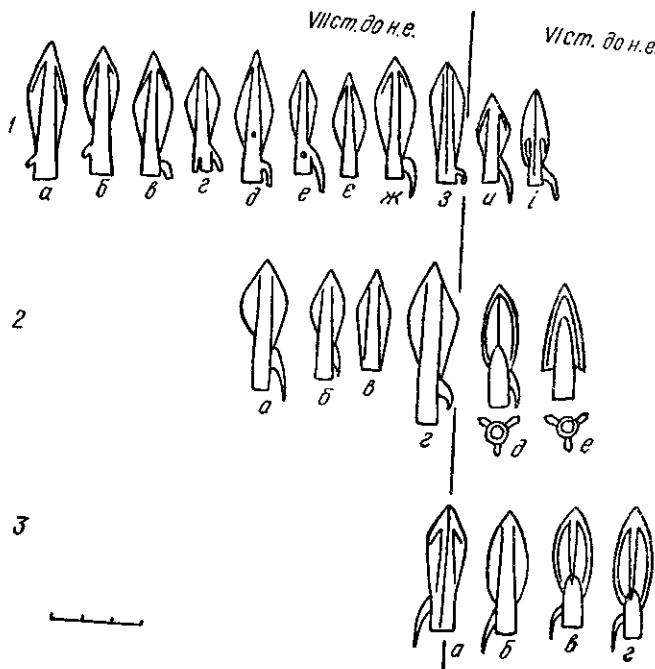

Рис. 5. Наконечники стріл з Передньої Азії:
1, а—і — Тарес, Кілікія; 2, а—е — Джераф; 3, а—г — Зивіе.

жено-ромбічним пером і скованою втулкою походять з курганів поблизу сіл Слов'янка (рис. 6, 4, а, б) та Юпітер у верхів'ях Іртиша із знахідок на дюнах в околицях Семипалатинська (рис. 6, 4, в)²⁵.

З ранньосакською культурою Казахстану пов'язані також аналогічні зразки в комплексах курганів № 39, 55 Тагискена (рис. 6, 5). Характерно, що в тих самих комплексах виявлено бронзові чотиригранны, ромбічні в перетині наконечники, які імітують форму кістяних²⁶, подібних до описаних вище — з Єнджі.

До того самого типу належать наконечники VII ст. до н. е., виділені М. К. Кадирбаевим на матеріалах Центрального Казахстану (Могильник Карамурун I, курган № 5) (рис. 6, 6)²⁷. В похованні № 6 кургану № 1 поблизу с. Покровка в Північному Казахстані на р. Ішим біля пе-біжчика був знайдений шкіряний сагайдак, в якому містилося 14 бронзових і два дерев'яних наконечники. Серед бронзових — 10 втулкових з шипом, ранньожаботинського типу і чотири трилопатеві черешкових.

²⁴ С. С. Черников. Вказ. праця, стор. 25—27.

²⁵ Там же, стор. 47.

²⁶ С. П. Толстов, М. А. Итина. Саки низовьев Сыр-Дарьи.— СА, № 2. М., 1966, стор. 162, рис. 9.

²⁷ М. К. Кадирбаев. Памятники тасмолинской культуры.— Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1966, стор. 337, рис. 58.

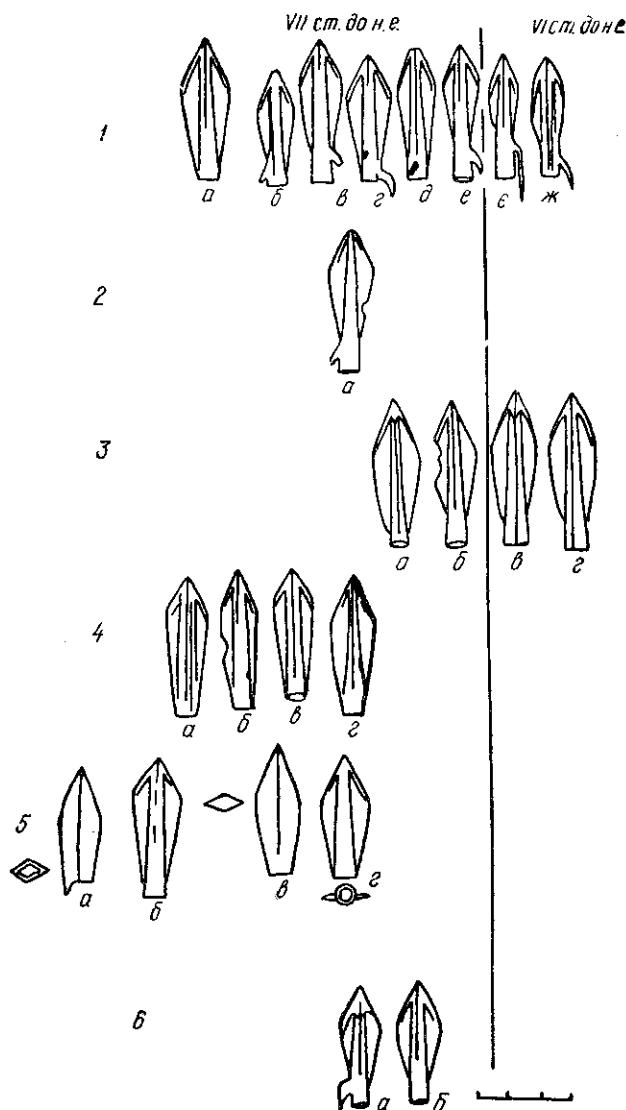

Рис. 6. Наконечники стріл з Поволжя та Казахстану.
 1, а — околиці Самари; 1, б—ж — знахідки біля Камишини;
 2, а — Гулькінський; 3, а—г — Золотий курган; 4, а, б — курган поблизу с. Слов'янка; 4, г — знахідки на дюнах під Семипалатинськом; 5, а, б — курган № 55 поблизу Тагискена; 5, в, г — курган № 39 у тому самому районі; 6, а, б — могильник Кара-Мурун, курган № 5.

Г. Б. Зданович правильно пов'язує цей комплекс раннього етапу тасмалинської культури Центрального Казахстану²⁸.

Серед інших матеріалів можна вказати пам'ятки Верхньої Обі і комплекси майемірського етапу на Алтаї (рис. 7, 1, б—д)²⁹. Ареал їх сягає Мінусінського котлована і Верхнього Єнісею (рис. 7, 1, а), де вони датуються періодом пізньої бронзи дотагарського часу³⁰.

В Таджикистані, в районі Східного Паміру Б. А. Литвинський в кургані № 4 могильника Айдин-Кул виявив біля пояса похованого прикрасу (схожу на брелок) з бронзових трубочок. Через них були протягнені шкі-

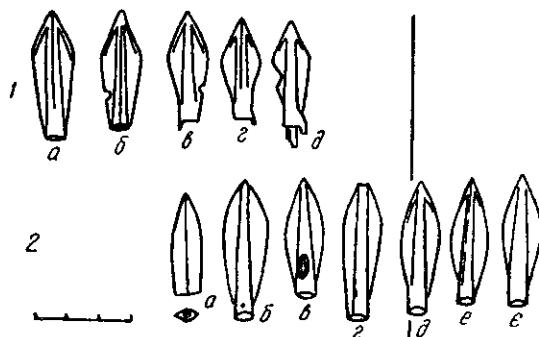

Рис. 7. Наконечники стріл з гірського Алтаю і Східного Паміру:

1, а — Кара-Курган; 1, б — гірський Алтай, майемірський етап; 1, в — нижній шар Великореченського поселення; 1, г, д — Великореченські кургани; 2, а—е — Айдин-Кул IV, курган № 4.

ряні шнурки, до кінців яких прив'язані сім наконечників стріл, подібних до зразків з Золотого кургану³¹.

Величезний ареал поширення дволопатевих наконечників з ромбічною голівкою, спільність ранніх типів і паралельний розвиток у VII ст. до н. е. свідчать про єдність початкових вихідних форм, що існували ще до того, як оформилася своєрідність сагайдачного комплексу Казахстану і Сибіру, пов'язаного з виникненням черешкових наконечників стріл. Найімовірніше, походження їх бере початок від бронзових втулкових дволопатевих наконечників, відомих у пам'ятках зрубної і андронівської культур. Конкретні шляхи формування same цього варіанта недостатньо з'ясовані. Але, безперечно, вже в VII ст. до н. е. цей тип був однаково пануючим у сагайдачних наборах саків Середньої Азії і ранньоскіфських племен Північного Причорномор'я.

Для розв'язання поставленого завдання особливий інтерес має питання про взаємозв'язки ранньожаботинських, видовжено-ромбічних наконечників з типами бронзових стріл, які існували в Північному Причорномор'ї у попередній період.

В 1953—1954 рр. О. О. Йессен виділив групу пам'яток раннього залишного віку — докелермеської доби, VIII та VII ст. до н. е. Спочатку основу їх становили поховання ранніх кочівників, що походять переважно з території Північного Кавказу. Однак незабаром стало очевидним,

²⁸ Г. Б. Зданович. Покровский могильник на р. Ишим.— Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. Алма-Ата, 1969, стор. 69 і наст.

²⁹ М. П. Грязнов. Памятники майэмирского этапа эпохи ранних кочевников на Алтае.— КСИА АН ССР, вып. XVIII. М.—Л., 1947, стор. 12, рис. 5, 2; стор. 16, рис. 6, 11—13.

³⁰ Р. Рац. Вказ. праця, табл. XIV, 3—A; Н. А. Членова. Происхождение..., стор. 46 і далі, табл. 13, рис. 8, 10, 13, 16, 17.

³¹ Б. А. Литвинский. Раскопки могильников на Восточном Памире в 1959 г.— Археологические работы в Таджикистане, вып. VII; Тр. Института истории им. Ахмеда Дониша, т. XXXI. Душанбе, 1961, стор. 56.

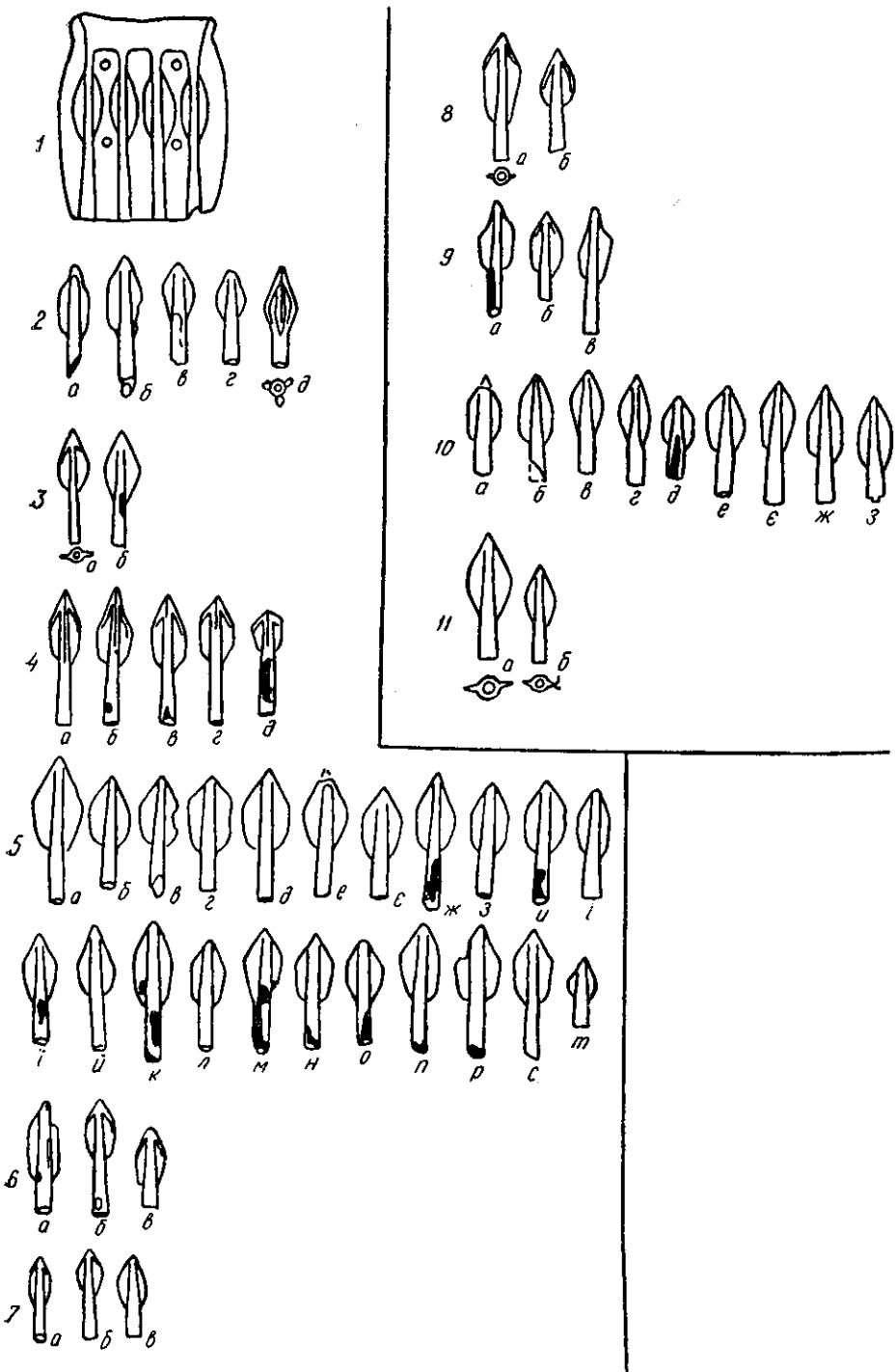

Рис. 8. Наконечники стріл з Північного Причорномор'я (1-7) і Північного Кавказу (8-II):

1 — ліварна форма для стріл з Новочеркаського скарбу; 2, а—д — курган поблизу с. Носачове; 2, а, б — поховання поблизу с. Бутенки; 4, а—д — курган недалеко від хут. Обрицького; 5, а—т — курган на околиці с. Зольне; б — знахідки поблизу м. Ізюм: а, б — колекція Бобринського; в — збори на кучугурах під Лерсоном; 7, а — поселення поблизу с. Алчедар; 7, б, в — поселення біля с. Пояни; 8, а, б — збори на дюнах біля с. Бокжиган; 9, а—в — з поховання гори Бештау; 10, а—з — з поховання поблизу станиці Некрасової; II, а, б — з поховання № 14 біля меблевої фабрики в Кисловодську.

що ці пам'ятки поширюються на весь азовсько-причорноморський степ і сягають південних окраїн Лісостепу. Для цієї групи характерний сагайдакий набір із своєрідним типом бронзових, здебільшого дволопатевих наконечників стріл. Деякі дослідники (Г. І. Мелюкова, С. С. Черніков) називають їх дволопатевими, з ромбовидною або асиметрично ромбічною голівкою³². Але, певно, більш правий К. Ф. Смирнов, який запропонував для них назву стріл з трапецієвидними лопатями і виступаючою втулкою³³. До них належать наконечники стріл з курганів поблизу хут. Обривського станиці Чернишевської на р. Чирі в пониззі Дону (рис. 8, 4), з комплексу біля г. Баштау (рис. 8, 9), кургану неподалік від станиці Некрасовської (рис. 8, 10) на Кубані, в околицях с. Носачове на Черкащині (рис. 8, 2), поховання поблизу с. Бутенки (рис. 8, 3) на Полтавщині та с. Зольне під Сімферополем (рис. 8, 5)³⁴.

Комплекси з цими сагайдаками датують, як правило, VIII—початком VII ст. до н. е. К. Ф. Смирнов відносить їх до VIII ст., і в цьому він, мабуть, не помиляється. Вся так звана новочеркаська група Причорномор'я має найбільшу відповідність у пам'ятках фракійського гальштату Середньої Європи, час якого чітко обмежується VIII ст. до н. е.

На відміну від своїх попередників, ми ніяк не можемо зіставити цю групу наконечників стріл типу некрасовських і обривських з жаботинськими і тим більше з ранньожаботинськими (тип Єнджі з видовжено-ромбічним пером). Перш за все, вони відрізняються за формою і пропорціями. Ці наконечники довговтулкові, перо охоплює приблизно половину (інколи більше чи менше) загальної довжини стріли. Шили на втулці майже не трапляються. Лист пера більш плоский, без характерних скосів, що утворюються заточуванням граней. Форма листа дещо варіює. Але найхарактернішою ознакою є багатокутність пера (трапецієвидність лопатей); верхня третина його заточена на гострий кут, сторони часто бувають паралельними, нижня частина заокруглена до втулки. Інколи загострене вістря стріли переходить в овально заокруглену частину. Іноді заточування надає листу пера ромбовидної форми; простежується більше відхилень, ніж у наконечників жаботинського і скіфського типів, після відливки, кування і загострення граней ручним способом. Це надає їм, незважаючи на однотипність, дещо більшої різноманітності. Саме ручна обробка і становить характерну особливість описаних наконечників стріл, зумовлює їх певну «нестандартність».

Отже, до дволопатевих видовжено-втулкових наконечників ми зараховуємо також виготовлені в ливарній формі стріли з Новочеркаського скарбу 1939 р. (рис. 8, 1), об'єднуючи їх в одну групу стріл новочеркаського типу. Такі наконечники звичайно виділяють окремо як форми раннього типу з овальною лавролистовою голівкою. Про належність наконечників новочеркаської форми до типу стріл культури ранніх кочівників VIII—VII ст. до н. е. свідчать їхні загальні пропорції і видовжена втулка.

При ручному загостренні верхня частина голівки могла б набути більш лінійних контурів, характерних для наконечників даної групи. Але те чи інше тлумачення новочеркаських стріл не має принципового значення для виділення раннього типу дволопатевих трапецієвидних нако-

³² А. И. Мелюкова. Вооружение скифов..., стор. 10.

³³ С. С. Черніков. Вказ. праця, додаток 4, стор. 180—181; К. Ф. Смирнов. Вооружение сарматов..., стор. 41 (тип. 4).

³⁴ А. А. Иессен. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на Юге Европейской части СССР.—СА, т. XVIII. М., 1953, стор. 67; його ж. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе.—ВССА. М., 1954, стор. 120—125; Г. Т. Ковпанская. Носачівський курган VIII—VII ст. до н. э.—Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 175; ії ж. Погребение VIII—VII вв. до н. э. в бассейне р. Ворсклы.—КСИА АН УССР, вып. 12. К., 1962, стор. 66 і далі; А. А. Щепинский. Погребение начала железного века у Симферополя.—Там же, стор. 57

нечників, датованих VIII ст. до н. е. Важливішим є питання про їхні культурно-генетичні взаємозв'язки з ромбовидними стрілами раннього і пізнього жаботинського варіантів.

Більшість дослідників розв'язує це питання позитивно, пов'язуючи їх між собою. Однак такій генетичній лінії суперечать типологія стріл, а також хронологічні співвідношення і різниця в ареалі поширення. Передусім немає ніякої можливості типологічно пов'язати видовжено-ромбічні наконечники VII ст. з трапецієвидно-лопатевими довговтулковими екземплярами новочеркаської групи. Не можна також встановити прямий зв'язок між пізньожаботинськими втулковими наконечниками з ромбічним пером і стрілами новочеркаської групи. Значний хронологічний розрив між ним зумовлений часом існування видовжено-ромбічних наконечників, без сумніву, типологічно більш близьких до пізньожаботинських.

В хронологічному плані комплекси типу Єнджі і пам'ятки новочеркаської групи дуже близькі між собою. Можна припустити, що вони існували одночасно на початку VII ст. Але сагайдачні набори стріл цих двох типів ніколи не змішуються.

В той час, як сагайдачні набори жаботинського варіанта в VII ст. до н. е. поширені на величезній території, наконечники стріл новочеркаської групи локалізуються значно вужче. Вони сконцентровані переважно в Північному Причорномор'ї і на Північному Кавказі, не переходячи за межі Кавказького хребта.

Наведеним переліком в основному обмежується склад основних сагайдачних наборів цієї групи. Крім того, можна згадати одну з стріл, знайдених М. В. Сібільовим на Ізюмських дюнах (рис. 8, 6, а), ще дві — з колекції Бобринського і Херсонського музеїв (рис. 8, 6, б, в), а також два наконечники з поховання № 14 поблизу меблевої фабрики в Кисловодську (рис. 8, 11).

Як зазначає Г. І. Мелюкова, окремі знахідки подібних стріл траплялися аж до Дунаю³⁵. Так, вони відомі з розкопок на поселенні поблизу с. Басарabi *, на багатошаровому поселенні поблизу с. Пояна в басейні Пруту і в районі с. Алчедар у Молдавії (рис. 8, 7, а—в)³⁶.

На Півдні два подібних довговтулкових наконечники стріл походять із знахідок Є. І. Крупнова неподалік від Бокжигана (рис. 8, 8). На пам'ятках Закавказзя і Передньої Азії вони невідомі.

Для савроматської території ці наконечники стріл не характерні. З матеріалів П. Д. Рау і К. Ф. Смирнова умовно до цього варіанта можна віднести один екземпляр, знайдений біля Камишина, а інший, близький за формою, походить з комплексу другої половини VI ст. до н. е.³⁷ Морфологічний збіг тут чисто випадковий.

Не трапляється цей тип стріл в пам'ятках Казахстану й інших районах Середньої Азії, де так добре представлені стріли з ромбічною голівкою. Не знаходимо між достатніх аналогій і в пам'ятках Південного Сибіру, на які орієнтують Г. І. Мелюкова і К. Ф. Смирнов. Серед бронзових наконечників стріл Мінусінської улоговини, що належить до дотагарського часу, два мають деяку типологічну схожість. Н. Л. Членова визначає їх як наконечники з листоподібним, інколи ромбічним пером і втулкою середньої довжини³⁸. Вона ж в кургані № 8 на р. Ізикчуль (Чулимський загін Красноярської експедиції, 1962 р.) розкопала поховання (могила № 7), де виявила два бронзових втулкових наконечники

³⁵ А. И. Мелюкова. Вооружение скіфов..., стор. 11.

* Матеріали зберігаються в Національному музеї в Бухаресті.

³⁶ R. Vulpe, A.I. Vulpe etc. Raport preliminar asupra sapaturilor archeologice de la Poiana.—SCIV, I, 1951, стор. 28; А. И. Мелюкова. Памятники скіфского времени Лесостепного Среднего Поднестровья.—МИА, вып. 64, М., 1958, стор. 83, рис. 28, 16.

³⁷ К. Ф. Смирнов. Вооружение савроматов..., рис. 11, 13, А—І.

³⁸ Н. Л. Членова. Происхождение..., стор. 43, 263, табл. 13. 2—3.

з трапеціевидно-лопатевим пером і вісім кістяних втулкових, у перетині ромбічних. Н. Л. Членова датує це поховання тагарським часом — VI ст. до н. е.³⁹, хоч не виключене їхне більш раннє датування.

Поки що зв'язок з карасукськими (дотагарськими) наконечниками стріл цієї групи не підкріплений надійними комплексами і мало вивчений, щоб можна було про нього говорити з достатньою впевненістю. Питання це лишається відкритим, можливо, тут має місце випадковий збіг окремих форм. Однак, коли в майбутньому наявність органічного зв'язку наконечників стріл цього типу підтверджиться, це буде ще одна ланка, що якимсь чином пов'язує культуру Південного Сибіру і Північного Причорномор'я у VIII ст. до н. е.

Загалом група наконечників стріл новочеркаського типу на Північному Кавказі й Причорномор'ї виступає досить ізольовано. Немає підстав припустити, щоб на її основі міг створитися на рубежі VIII—VII ст. до н. е. тип видовжено-ромбічної стріли, що швидко розповсюдився на території від Єнісею, Паміру і Монголії до Дунаю.

Новочеркаський тип наконечників стріл — явище ізольоване і локальне, пов'язане з культурною групою ранніх кочівників VIII ст. до н. е. в степових областях України і Північного Кавказу. Етнокультура й історична характеристика його можлива в результаті вивчення всієї сукупності даних, що становлять комплекс культури типу Новочеркаського скарбу. Що ж до наконечників жаботинського типу (раннього і пізнього варіантів), то вони, напевно, пов'язані з формами, принесеними з глибин Степового Сходу.

В. А. ИЛЬИНСКАЯ

Бронзовые наконечники стрел так называемого жаботинского и новочеркасского типов

Резюме

В статье рассматривается вопрос о хронологических и культурно-генетических взаимоотношениях бронзовых наконечников стрел VIII и VII вв. до н. э., известных в памятниках так называемых жаботинского и новочеркасского этапов в Северном Причерноморье.

Жаботинские наконечники (выделенные по колчанному набору из кургана № 524 у с. Жаботин) характерны для комплексов второй половины VII — рубежа VII—VI вв. до н. э. С более ранним периодом — началом и серединой VII в. до н. э. связаны длинно-ромбические наконечники стрел типа Енджи.

Культурно-генетическая связь обоих вариантов подтверждается наличием ряда промежуточных форм, а также общим ареалом.

Едва ли можно сомневаться в том, что эти наконечники связаны с ранним этапом истории скифов — временем их вторжения в Причерноморье и походом в Переднюю Азию. Это подтверждается распространением стрел данных типов в степной и южной части Лесостепной полосы УССР, на Северном Кавказе, в Закавказье, а также на территории Передней Азии. Далее на Восток аналогии известны в Поволжье (вне комплексов), раннесакских памятниках Казахстана, в Южной Сибири, на Алтае и в районе Восточного Памира. Огромный ареал распространения двухлопастных наконечников стрел с ромбической головкой, общность ранних типов и параллельное развитие в течение всего VII в. до н. э. свидетельствуют о единстве начальных исходных форм.

С комплексами VIII в. до н. э. в Северном Причерноморье связаны наконечники стрел так называемого новочеркасского типа, которые локализуются значительно уже жаботинских. Они сконцентрированы преимущественно в Северном Причерноморье, а также хорошо представлены на Северном Кавказе.

Различия в типологии и ареале не позволяют генетически связать наконечники стрел жаботинского и новочеркасского типов. Последние связаны с культурной группой ранних кочевников VIII в. до н. э. в Причерноморье и на Северном Кавказе.

Распространение ромбических наконечников стрел связано с формами, принесенными из глубин Степного Востока.

³⁹ Н. Л. Членова. Тагарский курган на р. Изыкчуль. — КСИА АН СССР, вып. 102. М., 1964, стор. 125, рис. 25—34.

Н. О. ЛЕЙПУНСЬКА

Про імпорт Фасоса та Гераклеї Понтійської в Північному Причорномор'ї

Серед ольвійського амфорного матеріалу IV ст. до н. е. провідне місце займають амфори, які походять з Гераклеї Понтійської та Фасоса. В одночасних шарах ці амфори часто виступають як супутні, що сприяє їх паралельному вивченю і порівнянню ряду властивих обом групам рис. При цьому з'ясовується, що нерідко вироби, виготовлені з гераклейської глини, за всіма ознаками схожі з фасоськими біконічними: мають такі самі контури тулуба, плоско зрізані згори вінця, які наближаються в перетині до трикутника, близьку за профілюванням ніжку. Нерідко на них є енгліфічні клейма. Такі посудини у літературі іменуються псевдо-фасоськими і досить широко відомі в матеріалі античних міст Північного Причорномор'я. Крім того, є амфори з глини, яка нагадує фасоську, але вони повторюють форму гераклейських¹.

Ряд рис відображає певний зв'язок обох груп, зокрема це стосується деяких ознак у клеймуванні посудин тощо. Становлять інтерес і особливості кількісного розподілу знахідок тих й інших амфор у різних центрах Північного Причорномор'я.

Це змушує нас звернути увагу на складні економічні взаємовідносини, які могли існувати між Гераклеєю Понтійською та Фасосом.

Керамічне виробництво обох центрів було високо розвинене для свого часу. На жаль, на це вказує поки що лише ряд непрямих даних (хоч і досить переконливих), бо конкретних залишків гончарних майстерень досі не відкрито ні в Гераклеї, ні на Фасосі. Основний показник рівня керамічного виробництва цих міст — це наявність величезної кількості амфор, розсіяних по всьому середземноморському світу і прилеглих до нього територіях. Про значний розвиток цієї галузі ремесла свідчить і високий ступінь стандартизації посудин, певний тип клеймування, запроваджений в обох центрах, тощо. Крім того, певною мірою пов'язані з виготовленням або використанням амфор знайдені на Фасосі мармурові еталони для вимірювання місткості посудин і декрети про виноторгівлю².

Таким чином, обидва центри виготовляли і поставляли величезну кількість амфор у різні країни світу, в тому числі і Північне Причорномор'я*. Процентне співвідношення цих двох груп виробів у різних районах свідчить про варіації питомої ваги імпорту Фасоса і Гераклеї в тих чи інших місцевостях.

Слід, проте, зазначити, що висновки, побудовані на опублікованих даних (якими ми користуємося), не остаточні, оскільки прийнята в археології методика обліку клейм не позбавлена недоліків. Зокрема, звичайно беруться на облік усі знайдені на об'єкті клейма, без будь-яких відмінностей і поділу. Але клеймування було поширене протягом кількох століть, отже, порівнюється імпорт різних періодів. Так, не можна порівнювати родоський імпорт (III ст. до н. е.) з гераклейським і фасоським (IV ст. до н. е.), тому що вони аж ніяк не зв'язані. При обліку клейм з'єдка враховуються також амфори, представлені фрагментами і цілими посудинами. Однак, оскільки ця методика визнана і дає одно-

¹ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.—МИА, № 83. М., 1960, стор. 101; И. Б. Брашинский. Амфоры из раскопок Елисаветовского могильника в 1959 г.—СА, № 3. М., 1961.

² V. Grace. Amphoras and the Ancient Wine Trade. New-Jersey BCH, LII. Paris, 1928, стор. 65.

* Сюди входить північно-західна і північно-східна його територія.

манітні відомості вже протягом досить тривалого часу, можна вважати одержувану похибку припустимою для наших висновків.

Всі наявні в літературі дані зводяться у вміщенну нижче таблицю 1³, де вони згруповані згідно з ступенем зростання (або зменшення) процента гераклейських знахідок. У ній помітний різний характер розподілу клейм гераклейського та фасоського походження в різних центратах.

Таблиця 1

Пункти	Гераклейські клейма	Фасоські клейма	Співвідношення гераклейських та фасоських клейм, %
Візантій	39,4	11,7	3,3
Ніконій	37,2	33,4	1,1
Фанагорія	30,6	40,9	0,7
Гермонасса	28,4	25,4	1,1
Мірмекій	18,0	5,0	3,6
Кам'янське городище	17,1	11,3	1,6
Пантікалей	14,7	9,7	1,5
Тірітака	12,0	5,0	2,4
Ольвія	9,5	5,8	1,5
Тира	7,9	8,4	1,0
Томі	8,7	20,2	0,4
Одессос	8,6	32,7	0,3
Каллатіс	8,0	33,0	0,25
Істрія	3,7	30,9	0,1

Звернемо увагу на цифри, вміщені в останній колонці. Вони змінюються від 0,1 до 3,6. Розмістивши всі центри в порядку зростання цього відношення, проілюструємо переважання імпорту Гераклеї або Фасоса в тих чи інших місцях:

Пункти	Співвідношення гераклейських та фасоських клейм, %	Пункти	Співвідношення гераклейських та фасоських клейм, %
Мірмекій	3,6	Гермонасса	1,1
Візантій	3,3	Тира	1,0
Тірітака	2,4	Фанагорія	0,7
Кам'янське городище	1,6	Томі	0,4
Пантікалей	1,5	Одессос	0,3
Ольвія	1,5	Каллатіс	0,25
Ніконій	1,1	Істрія	0,1

Розгляд цих даних приводить до такого висновку: всі античні центри Північного Причорномор'я можуть бути розбиті на три групи — в одній переважають гераклейські клейма, в другій — фасоські, у третьій спостерігається приблизно рівний їх розподіл. Всередині груп можуть бути

³ В основу таблиці покладено облікові матеріали таких праць: Б. А. Василенко. Керамические клейма из античных поселений на побережье Днестровского лимана как источник для изучения торговых связей Северо-Западного Причерноморья с греческим миром (V—III в. до н. э.). Автореф. М., 1972; Д. Б. Шелов. Клейма на амфорах и черепицах, найденные при раскопках Пантикалея в 1945—1949 гг.—МИА, № 56. М., 1957; Е. М. Штадерман. Керамические клейма из раскопок Мирмекия и Тиритаки в 1935—1940 гг.—МИА, № 26. М., 1952; И. Б. Зест. Керамическая тара Боспора..., стор. 61; Б. Н. Граков. Каменское городище на Днестре.—МИА, № 36. М., 1954; V. Сапагаше. Importus amforelor stampilate la Istria. Bucureşti, 1957; M. Gramatopoi, G. Poenariu Bordea. Amphora stamps from Callatis and South Dobrudja.—Dacia, XIII, 1969, стор. 134, 136, 137.

виділені підгрупи *. В складеній за цим принципом схемі відношення процентів істотно більше від 1,0 показує переважання Гераклеї, а менше від 1,0 — переважання Фасоса. Крім того, враховуючи не підтвердженні цифрами повідомлення дослідників, до першої групи можна також віднести Херсонес, Сінські поселення тощо ⁴ (табл. 2).

Таблиця 2

Переважання гераклейських клейм (2,0—4,0)	Переважання фасоських клейм (0,1—0,1)	Рівновага (1,0—2,0)
Візантій	Істрія	Ольвія
Мірмекій	Одессос	Тира
Тірітака	Томи	Ніконій
Гермонасса	Каллатіс	Пантікаль
	Фанагорія	

На графіку по одній осі відкладається процент гераклейських, по другій — фасоських клейм. У місці перетину ставиться найменування центру з відповідним значенням обох даних. В результаті маємо групування по центрах, де наявні підгрупи в зоні переважання Гераклеї або Фасоса (рис. 1).

Одержано ряд цікавих відомостей (табл. 3).

Таблиця 3

Група переважання гераклейських клейм		Група переважання фасоських клейм	
1 підгрупа	2 підгрупа	1 підгрупа	2 підгрупа
Візантій Ніконій Гермонасса	Тира Пантікаль Мірмекій Гірітака Кам'янське городище	Істрія Одессос Томи Каллатіс	Фанагорія

До групи переважання гераклейських клейм належать центри Північного і Північно-Східного Причорномор'я. Відокремлюється від них тільки Візантій. В групі переважання Фасоса основне місце займають центри Західного Причорномор'я, з Північного сюди залучається тільки Фанагорія. При цьому та обставина, що Каллатіс був колонією Гераклеї, не відіграла ролі, бо й тут переважає фасоський імпорт. Таким чином, навіть враховуючи коливання, пов'язані з неточністю спостережень, досить впевнено можна твердити, що в центрах Західного Причорномор'я виразно переважає торговельна роль Фасоса. В Північному і Північно-Східному Причорномор'ї чільне місце належить гераклейському імпорту.

Отже, кількісні дані щодо поширення гераклейських і фасоських виробів свідчать про їх взаємовпливи і взаємозв'язки, характер яких поки що важко визначити точніше.

Певний зв'язок можна помітити і при розгляді типологічних ознак

* Враховуючи зазначені вище неточний облік імпорту Фасоса і Гераклеї, різну частоту клеймування в цих центрах і певну застарільність деяких показників, доводиться відмовитись від інших даних. Проте навіть за таких умов владає в око різке переважання Фасоса або Гераклеї в окремих центрах: в Істрі фасоські клейма становлять 30,9%, а гераклейські — 3,9%. Аналогічна картина спостерігається в Томі й Каллатісі.

⁴ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора., стор. 62.

посудин. Найяскравіше схожість між амфорами обох центрів простежується на прикладі так званих псевдофасоських.

У грецькому виробництві нерідким є явище наслідування певних зразків, що походять з тих чи інших майстерень і центрів. Яскраво позначилась ця риса і в керамічному виробництві, зокрема у виготовленні амфор. Уже в VI—V ст. до н. е. останні мали ознаки, характерні для якогось конкретного центру, але були зроблені з іншої глини (іноді для амфор з конусоподібними ніжками застосовувалася pontійська глина, а для пухлогорлих посудин — глина фасоського типу, з великою кількістю

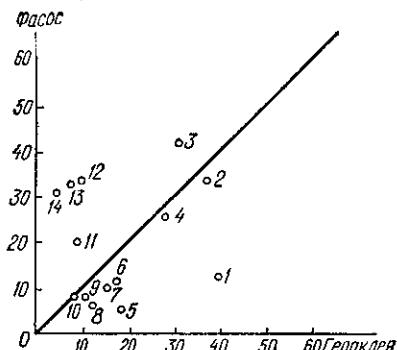

Рис. 1. Графік співвідношення процентів знахідок клейм гераклейського та фасоського походження в Північному Причерномор'ї:

1 — Візантій, 2 — Ніконій, 3 — Фанагорія, 4 — Гермонасса, 5 — Мірмекій, 6 — Кам'янське городище, 7 — Пантікапей, 8 — Тірітака, 9 — Ольвія, 10 — Тира, 11 — Томі, 12 — Одесос, 13 — Каллатіс, 14 — Істрія.

традиції гончарів, частина яких могла приїхати сюди з метрополії — Гераклеї (псевдогераклейські амфори Херсонеса).

З'язок між фасоським і гераклейським виробництвом виявився не тільки в запозиченні чисто зовнішніх, морфологічних форм посудин. Він помітний і в типі клеймування. Зовнішній вигляд клейма певного центру склався внаслідок традицій, пов'язаних з контролем виробництва, можливо, з монетними символами даного поліса. Запозичення інколи відомі: трапляються підробки під родоські клейма тощо. Проте у випадку з клеймуванням Гераклеї і Фасоса простежується глибший характер з'язків. Спільні риси тут особливо помітні на ранньому етапі. Звичай ставити клеймо на посуді існував на Фасосі з кінця V ст. до н. е.⁵, найраніші гераклейські клейма нині відносять до рубежу V—IV ст. до н. е.

Таким чином, процес зародження і оформлення клейма відбувався в обох центрах у близький період. Пов'язувався він, мабуть, із значим зростанням виробництва амфор. Ранні клейма Гераклеї і Фасоса мають різний вигляд, проте в ряді випадків можна помітити в них і спільні риси. Так, штамп гераклейських амфор буває рельєфний, зовні клеймо

⁵ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора..., табл. XXIII, рис. 47, стор. 101. Слід звернути увагу на той факт, що є і такі групи кераміки, наслідування яких нам поки що невідоме, зокрема вироби Родоса. Наявне тільки копіювання родоських клейм.

* На аналогічне явище для раннього часу, продиктоване навряд чи тільки з метою підробки, вказує І. Б. Зеест.

⁶ М. М. Максимова. Античные города юго-восточного Причерноморья. М., 1956, стор. 158, 159.

⁷ В. Грейс вважає, що клеймування виникло навряд чи раніше 425 р. Вона цілком переконана говорить, що клейма пов'язані з утвердженням об'єму (V. Grace. Early Thasian Stamped Amphoras.— AJA, 1946, v. L, N. 1, стор. 31—38).

бліскіток тощо). З часом це явище поширюється — нам відомі цілі групи псевдофасоських, псевдосінопських, псевдогераклейських амфор⁵.

Звичайно наслідування розглядається як підробка під тару високоякісного вина *. Проте такий погляд допомагає зрозуміти тільки частково ці взаємовідношення. Очевидно, згадане явище в різних випадках має різну природу. Поява псевдофасоських амфор, можливо, зумовлена саме такими мотивами. Проте наслідування гераклейських амфор, тобто тари для вина нижчого сорту, викликає сумнів. Крім того, однією з основних статей імпорту Гераклеї було не тільки (і, можливо, не стільки) відносно дешеве вино, а й олія⁶. Очевидно, в разі підробок під гераклейські вироби відігравали роль якісь зовсім інші міркування. Так, у деяких випадках впливали виробничі

схоже на ранні фасоські *. Нерідко збігається місце клеймування, наприклад, для багатьох ранніх фасоських амфор — це шийка **. Одна з емблем ранніх фасоських клейм — Геракл-лучник, а для гераклейських — звичайне зображення палиці Геракла. Відомі й штампи зовні, схожі за своїм типом з ранніми фасоськими клеймами Арістомена (0 66—1732).

Очевидно, це не можна пояснити простим наслідуванням, а тим більше підробкою. Мабуть, тут ідеється про глибші зв'язки виробництва Гераклеї і Фасоса. Звичайно, на підставі цих спостережень гіпотеза про економічну або іншу взаємозалежність обох центрів обґрунтovується тільки частково, тому що ми маємо дуже незначні дані про характер їх виробництва. В усякому разі, взаємини Гераклеї і Фасоса позначились не тільки в імпорті амфор в одній ті самі області, а й виробництві, і в характері клеймування.

Тепер торкнемось питання про шляхи проникнення тих їнших амфор у райони Північного Причорномор'я. Спільним хронологічним періодом їх появи тут є час від кінця V ст. до н. е. і, мабуть, до початку III ст. до н. е., з виразним переважанням протягом IV ст. до н. е. У Західному Причорномор'ї фасоські амфори датуються і пізнішим часом — до II ст. до н. е.⁸ Проте на цій території основна маса фасоського матеріалу належить до середини IV ст. до н. е. Тут Фасос має кількісну перевагу над рештою центрів ***. В інших районах Причорномор'я спостерігається дещо не зовсім виразна картина.

В питанні про початок проникнення в Північне Причорномор'я імпорту південнопричорноморських центрів немає одної думки. Одні дослідники вважають, що і сінопські і гераклейські вироби почали надходити сюди одночасно, причому не диференціюються місця надходження товарів та їх імпортери⁹. Деякі припускають існування певних відмінностей для різних центрів Північного Причорномор'я. Так, інтереси Гераклеї були спочатку, ймовірно, зосереджені в районі Херсонеса¹⁰. Район Тіри раніше підтримував відносини з Сінопою¹¹, а потім і тут поширюється вплив Гераклеї. Можливо, основовою для цієї другої точки зору є нерівноцінність вивчення різночасних шарів Херсонеса, Тіри тощо. Відомо, що ранні шари останньої мало дослідженні, і сінопський імпорт виступає на перший план. Очевидно, при всій близькості Західного і Північно-Західного Причорномор'я, становище різних торгових центрів було неоднакове. В північно-західному районі Гераклеї виразно переважає над іншими пунктами. Мабуть, основовою для цього була херсонеська колонія, звідки Гераклея могла і далі поширювати свій вплив і торгівлю. Можливо, якийсь час вона й обмежувалась цим районом¹², проте такий період був дуже короткий, і Гераклея незабаром завоювала широкі ринки збуту. Вірогідно, в Ольвії гераклейські торговці передували сінопським.

* Клеймо з ольвійського складу на ділянці I, 0 47—3620; И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора..., стор. 101. На шийці гераклейської псевдофасоської амфори наявне енгліфічне клеймо з фасоською композицією — емблема, оточена написом. Цю композицію И. Б. Зеест датує III ст. Про можливий вплив Фасосу — И. Б. Брашинский. Клейма Гераклеи Понтийской.—НЭ, V. M., 1965, стор. 16, 22.

** Зокрема, у всіх амфор складу 1947 р. на ділянці I.

⁸ Автори назначають малу кількість ранніх фасоських клейм (M. Gramatopoli, G. P. Boggia. Amphora Stamps..., стор. 138).

*** Можливо, зв'язки Фасоса з Західним Причорномор'ям передували контактам з Гераклеєю, але це тільки припущення, бо поки що клейма Фасоса і Гераклеї датуються тут одним і тим самим часом.

⁹ Н. А. Онайко. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. М., 1970.

¹⁰ И. Б. Зеест. Новые данные о торговых связях Боспора с Южным Причерноморьем.—ВДИ, № 2. М., 1951, стор. 106; С. Ф. Стрежелецкий. Основные этапы..., стор. 71.

¹¹ Э. А. Гансова. Керамическая тара из городища у с. Пивденное.—КСОГАМ за 1961 г. Одеса, 1963.

¹² И. Б. Зеест. Новые данные о торговых связях...

Таким чином, порівнюючи гераклейський і фасоський імпорт в районі Західного і Північно-Західного Причорномор'я, можна констатувати ряд цікавих явищ. У виробництві амфор обох центрів і, можливо, в процесі розвитку їх клеймування мала місце схожість, яка, певно, пов'язувалася з близькими виробничими традиціями, конкурентією в боротьбі за ринки збуту. Ця боротьба призводить до поділу сфер торговельної діяльності уже з кінця V—IV ст. до н. е. Якщо в Західному Причорномор'ї основну роль у зовнішніх зв'язках відіграє Фасос, то в Північному

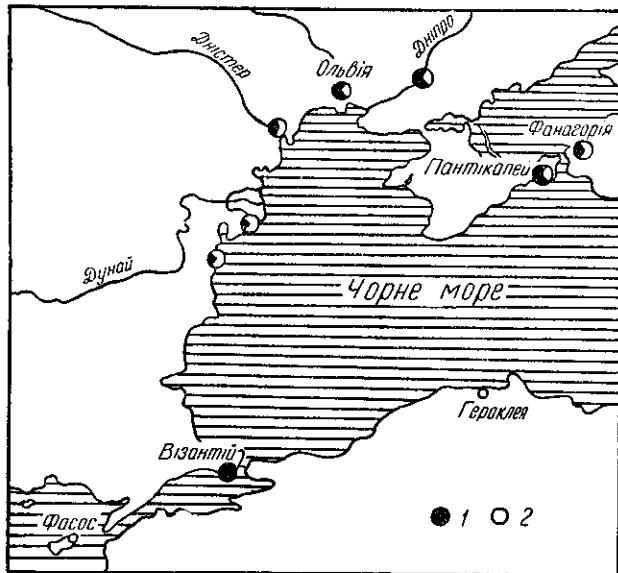

Рис. 2. Схема розподілу гераклейських та фасоських знахідок в Північному Причорномор'ї:
1 — гераклейські знахідки, 2 — фасоські знахідки.

спостерігається певний поділ ринків збуту між ним, Гераклеєю і згодом Сінопою (з деякою перевагою Гераклеї). Мабуть, у цьому розподілі імпорту можна бачити відображення глибших зв'язків і конкурентної боротьби між Фасосом, що мав давніші й міцніші контакти з північними територіями Причорномор'я, та Гераклеєю, яка стала на цей шлях тільки в V ст. до н. е. (рис. 2).

Торгівлю Північного Причорномор'я з Фасосом звичайно пов'язують з афінською торгівлею. Єдине обґрунтування для цього — місце розташування Фасоса на афінському торговому шляху і наявність тут славновідомого центру виноробства¹³. Нам здається реальнішим припущення про відносини Фасоса з Істрією та навколою територією, з районами Фракії*. Очевидно, звідси почав поширюватись фасоський імпорт — спочатку в район Тіри, потім Ольвії і Боспору, наштовхуючись тут на істотний вплив (або опір?) південно-понтійських центрів і часто ім' поступаючись. Очевидно, в боротьбі між афінським та південнопонтійським напрямками торгівлі переміг останній — в період еллінізму сінопські амфори та інші південнопонтійські товари стали найважливішою статтею імпорту¹⁴. Південне Причорномор'я поставляло сюди різні керамічні

¹³ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора..., стор. 21.

* Одним з непрямих свідчень на користь цього припущення може бути значна питома вага гераклейського імпорту у Візантії.

¹⁴ И. Б. Брашинский говорит не про боротьбу, а про поступове здавання позицій (И. Б. Брашинский. Афины и Северное Причерноморье. М., 1963, стор. 154).

товари (амфори, лутерії, черепицю), тимчасом як острівні центри (Родос та ін.) обмежувались тільки товарами в амфорній тарі або самими амфорами.

Н. А. ЛЕЙПУНСКАЯ

Об импорте Фасоса и Гераклеи Понтийской в Северном Причерноморье

Резюме

Работа посвящена вопросам взаимосвязей и взаимоотношений в Северном Причерноморье двух крупных торговых центров своего времени — Гераклеи Понтийской и Фасоса. Амфоры их производства составляют преобладающую часть всех поступающих в Северное Причерноморье амфор. При их изучении обращают на себя внимание черты, отражающие связи между ними — наличие псевдофасосских и псевдогераклейских форм, иногда сходный характер отдельных деталей и даже клейм. Интересную картину дает изучение распределения количества находок амфор обеих групп в различных центрах Причерноморья.

В центрах Западного Причерноморья преобладает фасосский импорт, в Северном и Северо-Восточном — гераклейский. Кроме того, может быть отмечена определенная связь их в самом производстве обоих центров. С конца V—IV вв. до н. э. происходит разделение сфер деятельности и рынков сбыта обоих центров. Вероятно, между ними происходила и борьба, в результате которой в торговле Северного Причерноморья победило южнопонтийское направление.

В. Д. ГОПАК, П. І. ХАВЛЮК

Про технологію обробки заліза в уличів

На Південному Побужжі проведено значні за обсягом археологічні дослідження на городищах уличів X—XI ст. Вони дали можливість зібрати різноманітну групу предметів, виготовлених переважно з заліза. Серед них знаряддя праці: сокири, ножі, долото, зубила, ковальські кліщі, пробійники, серпи, окуття і дужки відер, наральник і чересло від плуга, а також різноманітний набір дрібних побутових речей. Знайдена також значна кількість предметів озброєння: черешкові і втулкові наконечники стріл, хрестовина меча, великі ножі, бойові сокири.

В зв'язку з небезпекою нападу кочівників уличі будували свої населені пункти недалеко від городищ. Тому, як правило, ремісницьке виробництво було зосереджене переважно на селищах під захистом городищ. окремі з цих поселень (Сажки, Червоне, Лоївці, Юрківці, Мітлинці, Маркове) досягали значних розмірів. Як показали дослідження, вони складалися з великої кількості жителів і господарських споруд, серед яких було чимало залізоплавильних і гончарних печей. Такі печі розкопані поблизу с. Червоне Немирівського, в Пархомівці та Жорнищах Іллінецького районів. Для виплавки заліза використовувалася місцева сировина, родовища якої відомі поблизу с. Лугове Іллінецького району.

На місці виходів ефузивних порід¹ утворилося значне скупчення гідроокислів заліза у вигляді «шляп», яка виявлена нами в багатьох місцях цього родовища. Тут в X—XI ст. в широких масштабах добувався вулканічний туф для виробництва жорен. Такі жорна знайдено на всіх

¹ Е. І. Логвин. Про сульфідну мінералізацію ефузивних порід. Середнього Побужжя.—Доповіді АН УРСР, № 7. К., 1966, стор. 934—937; його ж. Гидротермальная минерализация эффузивных пород бассейна р. Соб.—Полезные ископаемые Украины. К., 1966, стор. 77—79.

городищах і селищах уличів. Широко використовувалися для плавки незначні за кількістю окисли заліза у білих гранітоїдних породах, виходи яких на денну поверхню відомі поблизу Паріївки і Василівки Іллінецького та Юрківець Немирівського районів. Крім того, уличі використовували відомі подекуди на Південному Побужжі болотні руди.

Отже, уличі повністю забезпечували себе необхідною для господарських і оборонних потреб кількістю заліза.

У кожному залізному предметі, знайденому на городищі, помітна зріла майстерність улицьких ковалів, успадкована значною мірою від попереднього, антського часу. Про це, наприклад, свідчать однакові за формою і розмірами жорна, залізні пряжки, ножі, кістяні шила, серпи й інші знаряддя.

Улицька технологія обробки заліза була досить сталою. Для дослідження було відібрано 42 предмети різноманітного призначення (табл. 1). Заздалегідь вони очищались травленням у 20-процентному розчині соляної кислоти і металевою щіткою до повного зняття шару корозії.

Таблиця 1

Характеристика металевих виробів з городища Сажки

Предмети	Кількість	Сталеві з вмістом вуглецю, %			Залізні	Термооброблені
		0,2—0,3	0,3—0,6	більше 0,6		
Ножі	10	1	3	2	4	4
Наконечники стріл						
черешкові	8	1	—	—	7	—
втулкові	2	—	1	—	1	1
Серпи	2	—	2	—	—	2
Пробійники	2	—	2	—	—	2
Сокира	1	—	1	—	—	—
Швайка	1	1	—	—	—	—
Шило	1	—	—	—	1	—
Долото	1	—	—	1	—	1
Вудила	1	—	—	—	1	—
Кресало	1	—	1	—	—	1
Петлі й скоби	3	—	3	—	—	—
Цвях	1	—	—	—	1	—
Бляшки круглі	2	—	1	—	1	—
Уламки залізних предметів	6	1	2	—	3	—
Всього предметів	42	4	16	3	19	11
%	100	9,6	38,0	7,1	45,3	26,2

Досліджувані зразки піддані мікро- та макроструктурному аналізам і вимірюванню мікротвердості. Спектральним аналізом визначені природні легуючі домішки. Склад вуглецю встановлений металографічно. Мікроструктура металу визначена шляхом порівняння структурних ознак з мікротвердістю, а глибина термічної обробки — за графіками розподілу мікротвердості по осі симетрії поперечних шліфів виробів.

Найбільшу значну групу залізних предметів, знайдених на городищі, становлять ножі (табл. 2). Досліджено 10 екземплярів. За якістю металу, технологією виготовлення вони діляться на дві групи. До I (шість зразків) належать ножі невеликого розміру (7—9 см), виготовлені з заліза (табл. 2, 3). Склад вуглецю в металі — від 0,06 до 0,3%. Термообробці вироби не піддавались. Мікроструктура — ферит або ферит з незначною кількістю перліту. Мікротвердість низька: H_{100} —229—119 кг/мм². Один ніж викуваний з шматка губчатої криці без достатньої проковки.

Таблиця 2

Ескізи та основні технологічні схеми виробів з городища Сажки

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Ніж, кв.95	Ніж, кв.100а	Ніж, кв.38	Наконеч- ник стріл- ки,кв.109	Наконеч- ник стріл- ки,кв.61	Серп, кв.128	Пробійник кв.97	Багточок, сокира, достояж	Шайка, кв.79	Долото, кв.91	Кресало, кв.92	Скоба, кв.113

До II групи (четири зразки) входять ножі з довжиною леза 11—13 см. Три ножі виготовлені із сталі, вміст вуглецю в якій становить 0,4—0,6% (табл. 2, 2). Четвертий викуваний із залізної заготовки, після чого лезо цементоване (табл. 2, 1). Всі ножі цієї групи пройшли термообробку лише в зоні ріжучої кромки. Мікроструктура ділянок у трьох ножів (рис. 1, а, в) — троостит, у четвертого — мартенсит та ферит. Мікротвердість трооститних зон перших трьох ножів H_{100} —533—409 кг/мм², а мартенситної зони четвертого — до H_{100} —700 кг/мм².

Той факт, що на городищі Сажки було знайдено 60% залізних і 40% гартованих сталевих ножів, не дає підстав згодитись з висновком Б. О. Колчина, який вважає залізні ножі ковальським браком². Можна допускати, що улицькі ковалі виготовляли продукцію з двох видів: дешеву, розраховану на масового споживача, і якісно оброблену — на замовлення, таку, що мала спеціальне призначення (зброя?).

Із 40 черешкових та втулкових наконечників стріл вивчено 10 екземплярів (вісім черешкових, два втулкових — двоперий і шилоподібний). Черешкові та шилоподібний наконечники виготовлені з крицевого, погано прокованого заліза з великою кількістю сторонніх домішок. У двох випадках метал виробів настільки засмічений, що мікроструктура його нагадує губку (рис. 2, а), мікротвердість заліза цих наконечників низька — H_{100} —201—105 кг/мм². Втулковий наконечник виготовлений з заліза, цементований та термічно оброблений (табл. 2, 5).

Описана технологія улицьких майстрів не розходиться з технологією, простеженою на північній території³.

В одного з двох вивчених уламків серпів є тільки черешкова частина, виготовлена з сталі, вміст вуглецю в ній становить 0,5—0,6%. Другий серп (кв. 128) зберігає майже повністю. По центру леза проходить широкий жолобок (табл. 2, 6). Серп також сталевий, вміст вуглецю в металі біля спинки — 0,4%, а на кромці зменшується до 0,2%. Лезо гартоване, але кінець робочої частини внаслідок невисокої кількості вуглецю не загартувався. Мікроструктура робочої зони — ферит, мало перліту, мікротвердість H_{100} — 262—182 кг/мм². Збільшення мікротвердості вістрия до 262 кг/мм², можливо, вказує на заклепування. Мікроструктура металу під жолобком — мартенсит, мікротвердість H_{100} — 757—649 кг/мм². Мікроструктура спинки — ферит та перліт, мікротвердість H_{100} — 262—182 кг/мм². Для надання високої твердості жолобчастій зо-

² Б. А. Колчин. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси.— МИА, № 32. М., 1953, стор. 81.

³ Там же, стор. 143—145.

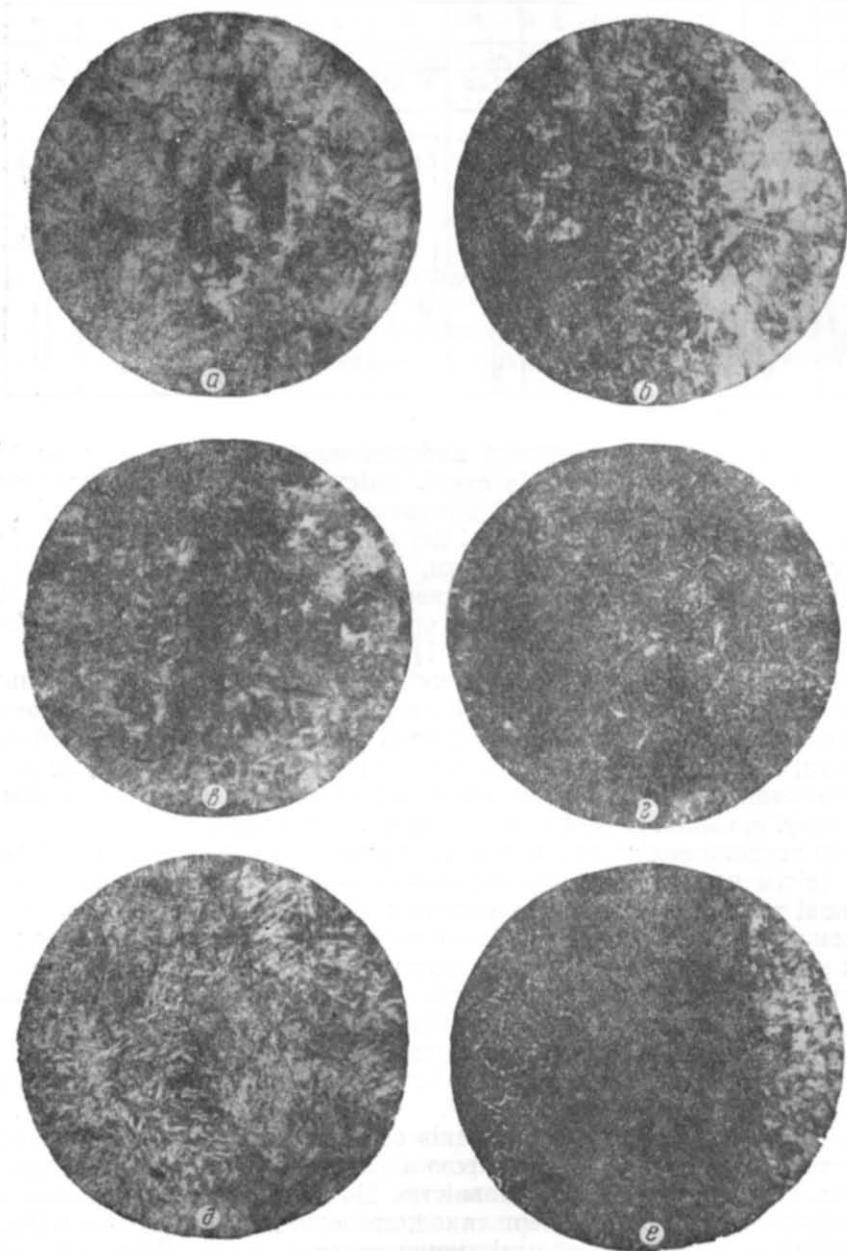

Рис. 1. Мікроструктура металевих виробів з городища Сажки:

a — ніж, кв. 79, лезо, троостит, ферит. Видно відбитки алмазної піраміди при вимірюванні мікротвердості структурних складових $\times 270$; **б** — ніж, кв. 79, черешок, ферит, перліт $\times 270$; **в** — ніж 11, кв. 100а, лезо, троостит, мартенсит. Видно відбиток алмазної піраміди при вимірюванні мікротвердості $\times 270$; **г** — пробійник, кв. 97, лезо, троостит $\times 270$; **д** — долото, кв. 91, лезо, мартенсит $\times 270$; **е** — ніж, кв. 95, лезо. Цементованій шар. Цементит, троостит, ферит, перліт $\times 115$.

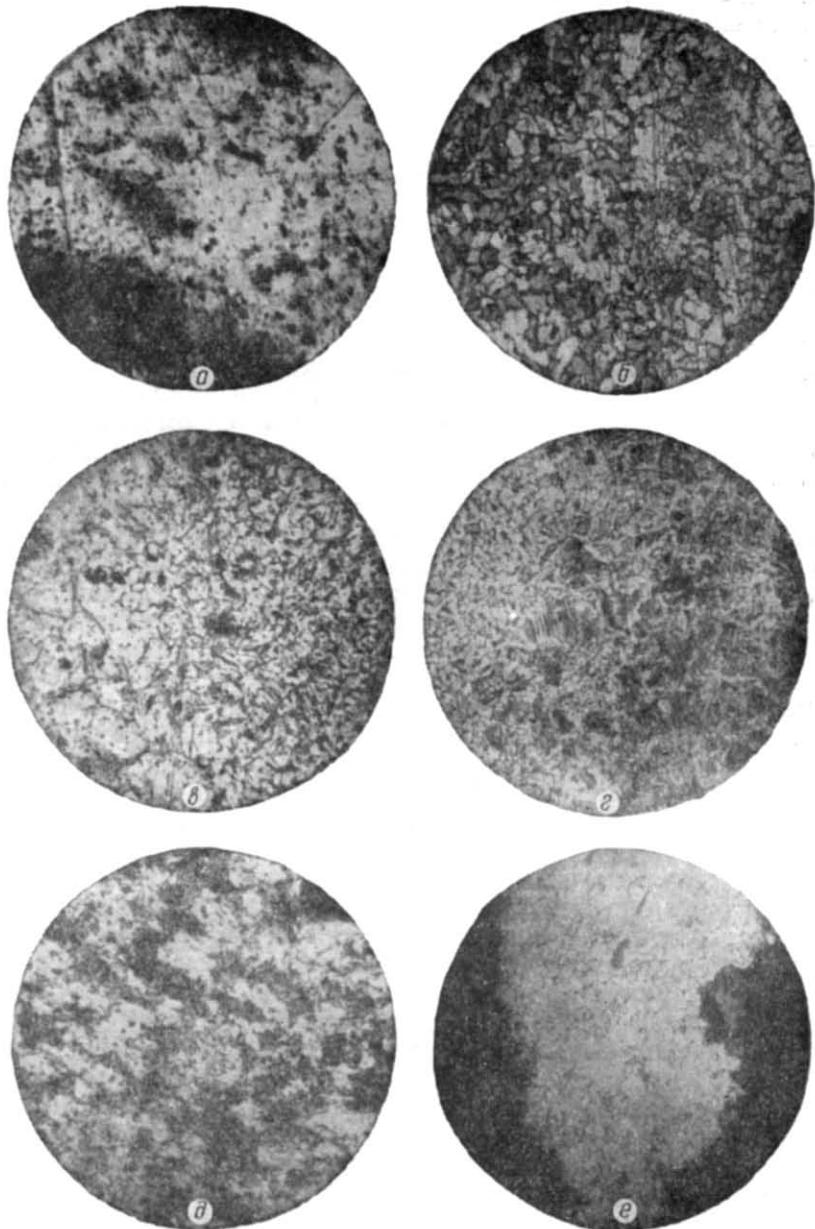

Рис. 2. Мікроструктура металевих виробів з городища Сажки:

a — стріла, кв. 70, ферит, темні зони — сторонні домішки $\times 450$; *b* — ніж, кв. 136, лезо, ферит $\times 270$; *c* — вудила (вал), ферит, мало перліту $\times 200$; *d* — стріла, досл. 68, ферит, перліт $\times 200$; *e* — бляшка, кв. 105, ферит, перліт $\times 450$; *f* — ніж I, кв. 100а, ріжуча кромка леза, ферит $\times 115$.

ні серпа її було охолоджено, очевидно, налитою в жолобок водою. Вістря знаряддя має дрібну насічку під кутом 45° до кромки леза (сім насічок на 1 см довжини леза).

Наскільки нам відомо, серпів з аналогічною схемою виготовлення на інших слов'янських територіях не знайдено⁴. У жолобчастості леза та його зональній термообробці виявились висока майстерність ули́цько-го коваля і пошуки раціональнішої конструкції знаряддя.

На городищі знайдено кілька знарядь праці. З них досліджено два пробійники, долото, лимарську швайку, цвях, шило, уламок сокири. Обидва пробійники сталеві (вміст вуглецю в сталі — близько 0,5%). Іх робочі частини термооброблені (на відстані 2,5 см). Мікроструктура одного — мартенсит, мікротвердість H_{100} — 858 кг/мм² (табл. 2, 7), а другого — троостит, сорбіт (рис. 1, 2).

Долото виготовлене з добре прокованого заліза, після чого цементоване. Лезо на ділянці довжиною 2,5 см загартоване (табл. 2, 10). Метал лимарської швайки — погано прокована маловуглецева сталь (до 0,3%) з досить нерівним розподілом вуглецю (табл. 2, 9). Мікроструктура — ферит, перліт. На кінці швайки зроблений вузький проріз та два круглих отвори, з допомогою яких протягували сиром'ятний ремінь.

Шило та цвях залізні. Ряд знахідок, серед яких є досить поширені на городищі побутові предмети — кресало, петлі та скоби від скринь тощо, виготовлені з сталі. Кресало загартоване на мартенсит (табл. 2, 11), скоби та петлі також сталеві (до 0,5% вуглецю) (табл. 2, 12). Деякі вироби залізні: вудила (рис. 2, е), язик від пряжки та ін.

На городищі неодноразово траплялись круглі з отвором посередині бляшки (можливо, нашивки панцира). З двох досліджених зразків один сталевий (0,3—0,4% вуглецю) (рис. 2, д), але без термообробки, другий — залізний.

Результати досліджень дають підставу для висновку, що обробка заліза ули́цькими ковалями була на високому рівні. У виробництві широко застосовувалася сталь, разом з тим, вибір металу (сталі чи заліза) залежав від функціонального призначення тих чи інших предметів. Із сталі виготовляли знаряддя праці: ножі, пробійники, долота, серпи та деякі побутові вироби (кресала, петлі й скоби від скринь).

Залізо використовувалося для масового виробництва дешевих предметів або таких, що їхні робочі функції були менш значимими. До них належали цвяхи, дешеві ножі, пряжки, кінські вудила та ін. Метал виробів, що були призначенні для використання протягом обмеженого терміну, слабо прокованій. До цієї групи виробів належать наконечники стріл.

Спектральний аналіз показав у металі сліди хрому (до 0,1%) у більшості знахідок. Наявність у значній кількості сталевих предметів центральної зони з меншим вмістом вуглецю дає підстави для припущення, що сталеві заготовки ули́цькі ковалі отримували способом цементації. В ряді випадків цементації підлягали тільки робочі зони готових залізних знарядь: ножі, долото. Близький кількісний вміст вуглецю в сталі (0,4—0,5% з відхиленням до $\pm 0,1\%$) вказує на досить стабільну технологію її отримання.

Ковалям із Сажок були добре відомі й широко застосовувались всі операції вільного кування металу (табл. 3). Слід зазначити, що у виготовленні дрібних предметів помітна висока майстерність. Вироби добре профільовані, поверхня згладжена, ретельно виконані переходи, притуллені гострі кромки та ін.

Широко застосовувалася термічна обробка сталевих виробів. Найвірогідніше, вживались два види термічної обробки, а саме: гартування на мартенсит та гартування з самовідпуском, що не виключає окремої

⁴ Б. А. Колчин. Черная металлургия..., стор. 89—95.

Таблиця 3

Основні ковальські операції, застосувані при виготовленні металевих виробів з городища Сажки

Операція	Призначенння операції									
	Ліва	Права	Внутрішнє	Зовнішнє	Внутрішнє	Зовнішнє	Внутрішнє	Зовнішнє	Внутрішнє	Зовнішнє
Рубання	Поділ викінгів засувок на частини									
Осадка	Збільшення поточного перериву та зменшення висоти осії засувок									
Висадка	Збільшення поточного перериву та зменшення висоти частин засувок									
Протягування	Збільшення довжини засувок та зменшення її перериву									
Прошивання	Утворення отвору в засувках									
Розжучування	Збільшення діаметрів очищувального та засувкового засувок з отвором									
Протягування на пряді	Збільшення довжини прошитої засувки									
Розгин	Зниження ширини частин засувок									
Передача	Зниження частин засувок шляхом подовжній осі									
Гнутия	Одержання потрібної кривизни засувок									
Протисування	Одержання місцевого фіксування засувок									
Обкатка по колесах	Надання осії засувок форми чіпівра або пільви її частин (пілокування)									
Відрізування	Прирізування кінцевої частини засувок									
Роздання	Збільшення поточного перериву отвору для порожнини в засувках									
Зварювання	З'єднання деталей засувок									

Таблиця 4

Орієнтовані режими термічної обробки та графікі мікротвердості металевих виробів з городища Сажки

Виріб	Мікротвердість H_{100} кГ/мм ²	Структурні складові	Операція	Орієнтовна температура нагріву	
				°C	за коливаннями гарячої
Пробійник кв. 97		троостит сорбіт			
Наконечник стріли, кв. 61		сорбіт, біля вістря сорбіт та ферит			
Ніж, кв. 79		троостит, біля вістря троостит та ферит			
Ніж, кв. 100а		троостит			
Ніж, кв. 95		Цементованій	Гарячання з солівінням, можливі відступи	750 – 850	від винневого до червоного
Ніж, кістяк 25		мартенсит, ферит			
Пробійник, досл. 31	 Вістря $H_{100} = 858$ кГ/мм ² Обушок $H_{100} = 289$ кГ/мм ²	мартенсит			
Долото кв. 51		Цементоване	мартенсит, троостит		
Кресало, кв. 92	$H_{100} = 978$ кГ/мм ²	мартенсит	Гарячання		
Серп, кв. 128		мартенсит	800 + 850	850 + 900	800 – 830

операций відпуску після гартування. Найімовірні режими цих операцій наведені у табл. 4.

Кольори гарту визначались на око, що підтверджується наявністю структур недогріву і перегріву. Враховуючи досить високу якість всіх виробів з городища, ремісники, що їх виготовляли, мали великий досвід і тривалу практику.

В. Д. ГОПАК, П. И. ХАВЛЮК

Технология обработки железа уличами

Резюме

Во время раскопок на городище X—XI вв. Сажки Немировского района Винницкой области собраны разнообразные железные орудия труда. Исследовано 42 предмета: ножи, серпы, наконечники стрел, пробойники, долото, шило, гвозди, петли и скобы от ларцев и др. Изучение их показало, что уличские кузнецы разработали достаточно устойчивую технологию обработки железа. В производстве широко применялась сталь, изготовленная самими уличами, практиковалась термическая обработка готовых изделий. Местным кузнецам были хорошо известны все операции свободной ковки металла. Изделия хорошо профилированы, поверхность их тщательно обработана.

Ремесленники уличей изготавливали наряду с дешевой железной продукцией, рассчитанной на массового потребителя, также стальную, производившуюся по заказу, в том числе имевшую специальное назначение (оружие?).

Р. С. ОРЛОВ

Давньоруська вишивка XII ст.

Одне з важливих і не зовсім з'ясованих питань, що стоїть перед дослідниками давньоруського прикладного мистецтва — вивчення сюжетів зображенів і мотивів орнаменту. Для вирішення цієї проблеми досить плідними виявилися дослідження М. О. Новицької, яка звернулася до нового і оригінального образотворчого джерела давньоруської вишивки на тканині. Зокрема, М. О. Новицька в своїх працях розглянула вишивку, що застосовувалася для оздоблення предметів церковного вжитку і як прикраса чоловічого та жіночого одягу феодальної знаті¹. Таке обмеження речами, характерними для побуту феодальної верхівки і церкви, пояснюється тим, що зразки дорогої тканини збереглися значно краще, ніж лляні або вовняні. Тому кожний невеликий клаптик тканини з вишивкою, яка належала мешканцям посаду міста або села, є дуже важливою пам'яткою мистецтва і потребує належної уваги. На жаль, з вишивок, виконаних на домотканому матеріалі, на території України відомо тільки дві: одна прикрашала фрагмент рушника із скарбу 1876 р. в Києві, друга — полотно із скарбу 1903 р. в садибі Київського Михайлівського Золото-верхого монастиря². Про характер орнаментації рушника немає відомостей. Не виключено, що це була не вишивка, а тканий візерунок, подібний до зразків цього виду ткацтва³. Прямолінійно-геометричний стиль орнаменту другої знахідки переконує в її місцевому походженні й збереженні художніх традицій глибокої давнини.

¹ М. О. Новицька Галтування в Київській Русі.— Археологія, т. XVIII. К., 1965, стор. 24—37; і її ж. Давньоруське галтування з фігурними зображеннями.— Археологія, т. XXIV. К., 1970, стор. 88—89.

² Н. Беляшевский. Монетные клады Киевской губернии. К., 1889, стор. 34; ОАК за 1903 год. СПб., 1906, стор. 190, рис. 348.

³ М. Н. Левинсон-Нечаева. Ткачество.— Тр. ГИМ, вып. 33. М., 1959, стор. 9—37.

Пошуки зразків вишивки, що задовольняла попит народних мас посаду давньоруського міста і села, не зовсім марні. І хоч існує думка, що вишивальниці з бідних верств суспільства користувалися лише своїми доморобними матеріалами⁴, проте і вони мали більш стійку до дії часу тканину. Давно з'ясовано, яка велика кількість шовкової тканини з Візантії траплялася на давньоруському ринку. Адже Київська Русь виступала посередником в торгівлі шовком між Сходом і Західною Європою⁵. Цілком імовірно, що частина цієї продукції знаходила попит не тільки

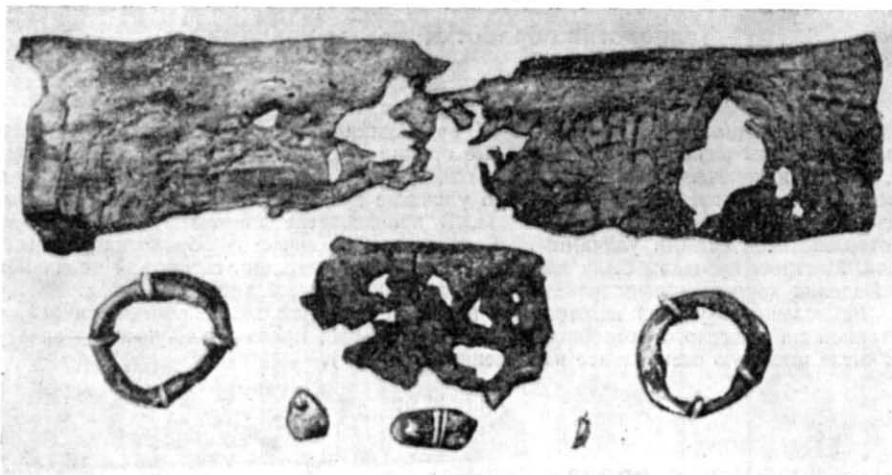

Рис. 1. Інвентар поховання з кургану поблизу с. Головурів.

у феодальної знаті, як свідчить дослідження М. В. Фехнер колекція археологічних тканин X—XIII ст. з Державного історичного музею. Зокрема, цікавим є такий факт: переважна більшість знахідок шовкової тканини припадає на сільські кургани могильники⁶. Грунтуючись на матеріалах колекції, М. В. Фехнер робить висновок, що найпоширенішим на Русі був гладкий без візерунків шовк, який, зважаючи на його дорожнечу, використовувався сільським населенням тільки для оздоблення одягу. Так, ним прикрашали головний убір, обшивали виріз, шовковим обшлагом закінчувалися рукави.

Привертає увагу те, що шовком обшивали такі частини одягу, де найчастіше буvalа вишивка. І справді, вивчаючи колекцію шовкових тканин X—XIII ст. з Державного історичного музею УРСР в м. Києві, автор серед знахідок, виявлених у курганному похованні поблизу с. Головурів Бориспільського району Київської області, натрапив на фрагменти шовкової смужки з незвичайною вишивкою (рис. 1). У праці, присвяченій давньоруському галтуванню, М. О. Новицька, описуючи комірі жіночого одягу з музеїної колекції, згадує, що «в жіночому похованні було знайдено комір із зображенням птахів в арках»⁷.

В археологічному каталогу музею є опис умов знахідки цієї тканини⁸: «Серпень 1917 року. Речі з розкопок Б. К. Жука слов'янського кур-

⁴ М. О. Новицька. Галтування в Київській Русі..., стор. 27.

⁵ А. Спицын. Торговые пути Киевской Руси.—У кн.: С. Ф. Платонову — ученики, друзья, почитатели. СПб., 1911, стор. 240—241.

⁶ М. В. Фехнер. Шелковые ткани как источник для изучения экономических связей Древней Руси.—История и культура Восточной Европы по археологическим данным. М., 1971, стор. 207—227.

⁷ М. О. Новицька. Галтування в Київській Русі..., стор. 32.

⁸ Археологічний каталог Державного історичного музею УРСР в м. Києві, кн. III, стор. 609—610.

Рис. 2. Шовкова нашивка на вирізі сорочки:

1, 2, 3, 5 — фрагменти шовкової тканини з вишивкою; 2, 4, 6 — отвори в тканині від ниток вишивки

тану поблизу м. Воронькова (урочище Калаурове) Полтавськ. губ., Переясл. пов... На скелеті знайдені залишки коміра, на ший 3 бронзових гудзики (збереглося 2), біля скронь — скроневі кільця. Скелет, судячи з тазу, жіночий (довжина скелета — 10 1/2 четв.). Голова звернута направо, ліва рука покладена на груди. Могильник розташований кроків за 200—300 від невеличкого городища...»

Знайдена в похованні шовкова тканина з вишивкою являє собою три невеличкі фрагменти вузької смужки, краї якої для нашивки були

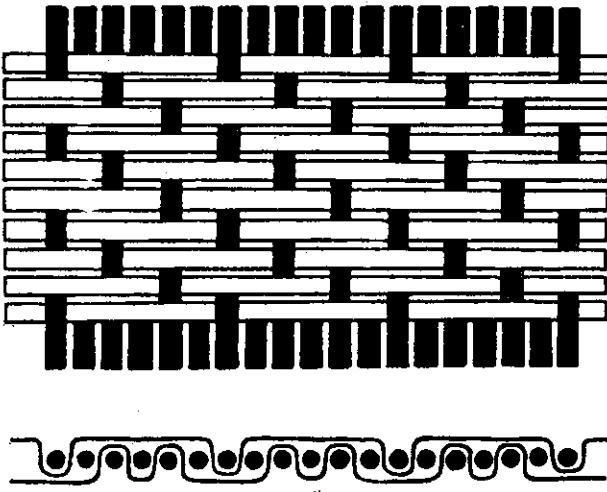

Рис. 3. Структурний аналіз тканини з поховання у с. Головурові:

1 — схема переплетіння ниток шовкової тканини з поховання, 2 — профіль утка.

підрублені. Кожний має неправильну форму, приблизні розміри їх — $7,5 \times 4,3; 7 \times 4,3; 4,5 \times 3$ см (рис. 2). Тканина в поганому стані, подекуди скримі її клаптики випали. Внаслідок дії гумусних кислот і солі вона втратила первісний колір і стала темно-коричневою. Наявні фрагменти вишивки свідчать, що вишивка виконана вручну, нитками золотисто-коричневого кольору. Місцями ці нитки пошкоджені або відсутні, залишилися тільки круглі отвори від них (рис. 2, 2, 4, 6).

Нитки тканини і вишивки з натурального шовку, первісний колір їх, а отже і хімічний склад барвника встановити не вдалося⁹. Структурний аналіз показав, що даний зразок являє собою дволицьову тканину з однією основою та двома утками. Видом переплетіння її є уткова саржа: на лицьовому боці — 1/5 (тобто уток переплітається з основою через п'ять ниток), а на зворотному — 1/3 (рис. 3). При цьому утворюються діагональні смуги, що йдуть знизу догори, на лицьовому боці наліво, на зворотному — направо. Нитки, які вільно лежать між двома утками, не переплітаються. Ця лідкладна основа має тільки одну нитку. Тканина відрізняється значною щільністю, в ній налічується ниток утка і основи 60×60 на 1 см². Шовкові тканини з такою технологією становлять значну групу в колекції Державного історичного музею¹⁰.

⁹ Дані експертизи Київського науково-дослідного інституту судової експертизи (висновок № 1217 від 7 липня 1972 р.). — Зберігається в архіві Державного історичного музею УРСР в м. Києві.

¹⁰ Н. Т. Климова. Технология шелковых тканей из коллекции Государственно-исторического музея.— История культуры Восточной Европы по археологическим данным. М., 1971, стор. 232—234.

Нитки вишивки складаються з двох пасм, звитих слабою лівосторонньою круткою. Кожне пасмо скручене справа наліво з волокон. Вишивка виконана технікою «в прокол». Контур рисунка прометаний звичайним стебльовим швом (голкою вперед). На лицьовому боці стібок має довжину 3—6 мм, а на вивороті лише 0,5—1 мм. Тло, фігури на ньому, арки й колони прикрашені короткими стібками (завдовжки близько 1 мм). Тут застосована підстільна гладь — тканина на вивороті вкрита стібками навхрест.

М. О. Новицька досліджувану нами тканину з вишивкою вважає залишками стоячого коміра¹¹. Проте, на думку В. П. Левашової, середньовічні джерела не дають жодного прикладу, типового для сучасної косоворотки стоячого коміра з косим розрізом¹². Найдавніший тип слов'янської сорочки має тунікоподібний крій, так звану голошийку (без коміра), з прямим розрізом. За етнографічними даними цей архаїчний тип зберігся навіть в XIX ст. в різних областях України¹³. Тунікоподібна сорочка прикрашалася або вишивкою, або аплікацією у вигляді смужки іншої тканини навколо вирізу. Застібка мала вигляд гудзика і нитяної петлі. Отже, тканина з поховання — це не залишки стоячого коміра, а декоративна нашивка на вирізі, тоді як матеріал сорочки був грубішим.

Вже зазначалося, що в тих місцях, де нитки вишивки не збереглися, в тканині лишились круглі отвори, за якими можна простежити рисунок (рис. 4, 2, 4, 6). На кожному з трьох фрагментів є прямокутна рамка, поперек якої поділене арочками. Початок і кінець композиції наявні на двох фрагментах, а третій має рисунок з середньої частини.

Крайня частина композиції міститься на клаптику розмірами 7×4,3 см (рис. 4, 1, 2). В одній арочці ми бачимо фігуру птаха в профіль, головою вперед. Чіткий контур окреслює голову, тулуб, хвіст, крила — одне підняте, а друге складене. Шийка птаха перехвачена декоративною обручкою. Масивність кожної лапи з великими кігтями підкреслена двома лініями. В арочці поруч є дуже схематичне погрудне зображення людини. Контуром позначенено тулуб, голову і овальне обличчя. Складки одягу передані кількома паралельними горизонтальними і пунктирними лініями. Збережена частина третьої арки дає змогу реконструювати фігуру птаха, який, на відміну від першого, дивиться в протилежний бік. Інший край композиції зберігся на фрагменті розмірами 7,5×4,3 см (рис. 4, 3, 4). Тут є залишки лівої арочки, в центрі — зображення птаха, справа — напівфігура людини. І на останньому фрагменті, де відтворено візерунок середньої частини вишивки, добре збереглося погруддя людини. В сусідній арочці реконструюється фігура птаха у профіль, головою направо. Між арками вишиї геометризовани пальметки — мотив орнаменту, дуже частий у зображеннях аркади в середньовічному мистецтві (рис. 4; 5, 2, 4, 6).

Таким чином, з наявних елементів можна відтворити орнамент, що складається з кількох геральдичних композицій. Кожна являє собою три арочки, в крайніх — зображення птахів, в центральній — напівфігура людини (рис. 6, 2). Кожний птах (за винятком двох — на початку і в кінці орнаментального ряду) наявний у двох геральдичних композиціях і залежно від цього дивиться то в бік людини, то в протилежний. Тому правильно було б назвати такі композиції антитетичними.

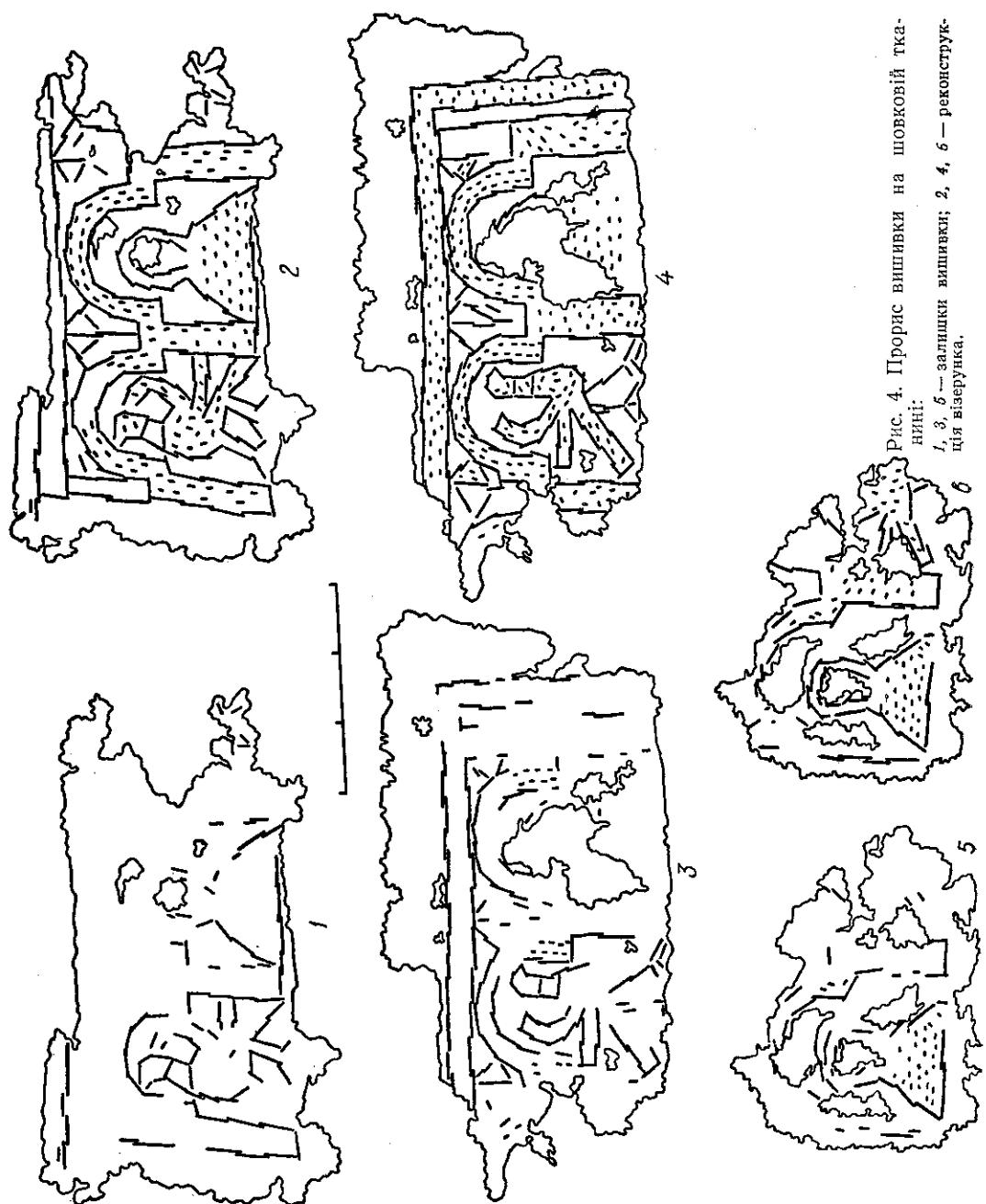
Описаний аркатурний ряд налічує щонайменше 12 арочок в прямокутній рамці, загальна довжина яких близько 28 см (рис. 5). Це більше

¹¹ М. О. Новицька. Галтування в Київській Русі..., стор. 32.

¹² В. П. Левашова. Об одязде сельского населения Древней Руси. — Тр. ГИМ, вып. 40. М., 1966, стор. 116—117.

¹³ Г. С. М а с л о в а. Народная одежда русских, украинцев и белоруссов в XIX — начале XX в.— Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956, стор. 541—757.

Рис. 4. Прорис вишивки на шовковій тка-
нині:
1, 3, 5 — залишки вишивки; 2, 4, 6 — реконструк-
ція візерунка.

половини довжини шовкової стрічки, необхідної для обшивки вирізу жіночої сорочки.

Центром композиційного рішення вишивки є фігури птаха і людини. Орнамент пронизаний чітким ритмом. Послідовне чергування основних фігур і деталей надає йому спокою, гармонійної рівноваги. Втілення кожного образу дуже лаконічне, рисунок спрощений.

Загальні композиційні риси і характер візерунка (зображення птахів) свідчать, що як зразок для вишивки був використаний сюжет одного з пластинчастих браслетів-наручнів так званого київського типу. Хоч важко сказати, наскільки виконавець вишивки наслідував оригінал, однак аналогічні мотиви доцільно шукати саме тут. Так, привертає увагу орнаментація срібного пластинчастого браслета, що походить з Молотівського скарбу¹⁴. На двох стулках його під шостими арочками вигравірувані зображення птахів, дерева життя і постаті людини. На кожній стулці три арочки обведені прямокутною рамкою. Між ними над колонами ми бачимо стилізовані, передані геометричними лініями пальметки. Особливо близька до зображеній птахів в орнаменті вишивки фігура птаха під аркою на стулці з «геральдичної композиції», в центрі якої постати людини (рис. 6, 1). Зображення дуже схематичне. На шийці — декоративна обручка, тулуб вкритий короткими рисочками. Композиція як на стулці, так і в орнаменті вишивки одноярусна. Вона простежується і на іншому браслете-наручні з с. Вікторова. Тут птахи розміщені по обидва боки стилізованого дерева життя¹⁵. Верхня частина стулки браслета, виготовленого в ливарній формі з Серенська¹⁶, також прикрашена трьома рельєфними арочками; в центральній — обличчя людини, в лівій — фігура птаха (рис. 6, 5). Очевидно, вона була і справа. Тоді відтворюється подібна антитетична композиція, що являє собою фігури птахів по обидва боки символу людини. Той факт, що на тканині зображення людини погрудне, а на браслетах — ціла фігура, або, як в останньому випадку, — тільки обличчя, ще не свідчить про різні сюжети. В образотворчому мистецтві середньовіччя частина може символізувати ціле. Зображення частини тіла — напівфігури — в орнаменті вишивки або обличчя на ливарній формі з Серенська мало викликати в свідомості давньоруської людини уявлення про всю фігуру. В даному випадку частині належить те саме місце, що і цілому.

¹⁴ В. К. Гончаров. Художні ремесла.— Історія українського мистецтва, т. 1. К., 1966, стор. 391, рис. 318.

¹⁵ Там же, стор. 389, рис. 316.

¹⁶ Т. Н. Никольская. Древнерусский Серенск — город вятских ремесленников.— КСИА, вып. 125. М., 1971, стор. 77, рис. 24, 1; стор. 78, рис. 25, 1.

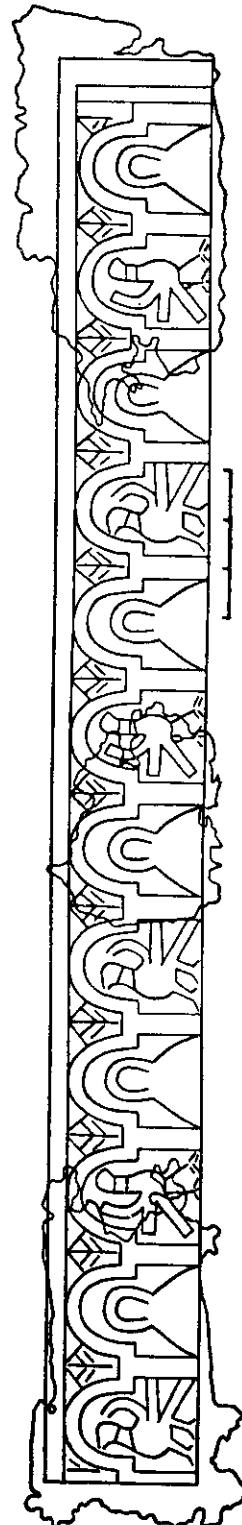

Рис. 5. Реконструкція орнаментації шовкової смужки з поховання.

Зображення птахів, певною мірою подібних до фігур вишивки, можна знайти в орнаментації багатьох браслетів-наручнів, що походять з різних міст давньої Русі. І всюди помічаємо, крім схожої стилізації фігур, своєрідний стилістичний прийом — оздоблення короткими рисками тулуба птахів, звірів, людей, аркади і рамки навколо.

Зображення людини на браслетах, аналогічне напівфігури на вишивці, нам невідоме. Проте на колтах, медальйонах, церковних предметах та інших речах, пов'язаних з релігійним культом, досить численними є

Рис. 6. Зображення птаха в середньовічному прикладному мистецтві:

1 — орнаментація стулки наручня з Молотівського скарбу, 2 — антиетична композиція, покладена в основу орнаменту вишивки, 3 — каблучка-печатка з Преслава, 4 — зображення птаха на давньоруській каблучці-печатці, 5 — орнаментація стулки наручня гіпсової відливки ливарної форми з Серенська.

погруддя християнських святих. Ореол навколо обличчя людини на тканині можна було б вважати німбом святого — патронального або деісусного чину. Але, враховуючи близькість орнаментальних мотивів вишивки і наручнів, слід припустити, що сюжет вишивки відображає світську символіку.

Б. О. Рибаков припускає, що сюжети зображені на браслетах пов'язані з русальною обрядовістю і магією родючості. Зазначимо, що в загальному плані існує зв'язок між деревом життя і жіночим зображенням як найдавнішим символом життя. Геральдична композиція — птахи або діво-птахи (сирини) по боках дерева — досить часто трапляється в орнаментації наручнів¹⁷, колтів, у книжковій мініатюрі, декоративній скульптурі та ін. Також очевидний зв'язок між образами птаха і жінки, що, на думку деяких дослідників, вперше виник ще в свідомості людей палеолітичного часу¹⁸. Він чітко простежується у всесвітньому й східнослов'янському фольклорі, де добре відомі казки про перевтілення жінок у птахів або навпаки, а коханців найчастіше — у голуба і голубку¹⁹. Але особливий інтерес для нас становить форма культу слов'янських богинь

¹⁷ Б. А. Рыбаков. Русское прикладное искусство X—XIII веков. Л., 1971, стор. 41, рис. 44; М. К. Каргер. Древний Киев, т. I. М.—Л., 1958, табл. LXI.

¹⁸ А. Д. Столляр. О генезисе изобразительной деятельности и ее роли в становлении сознания. — Ранние формы искусства. М., 1971, стор. 31—75.

¹⁹ Н. П. Андреев. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне. Л., 1969, указатель № 432 и 465.

родючості — віл, віра в яких була пов'язана з живлющою силою води. Віlam приносили в жертву домашню птицю. Б. О. Рибаков вважає, що в свідомості давньоруської людини існував чіткий зв'язок між культом віл-русалок і зображенням птахів та сиринів. Це й простежується в пам'ятках прикладного мистецтва²⁰. В такому аспекті напівфігуру людини на вишивці, на нашу думку, слід вважати образом жіночого божества, безумовно, доброзичливого людині. Цей образ був більшою мірою символом родючості, ніж втіленням культу того чи іншого християнського святого. Щодо фігури птаха, то слід враховувати багатозначну символіку цього язичеського образу, який в слов'янському мистецтві уособлював сонце, світло, душу людини, печаль, а також був посередником між землею і небом²¹.

Східне християнство, яке увібрало в себе елементи ідеалістичної філософії неоплатонізму, в усіх якісних проявах та властивостях навколошнього світу вбачало дію божествених сил, у красі земній — відблиск краси небесної²². Концепція природи як джерела невмируючої гармонії, співзвучна язичеському пантеїзму, яскраво відбилась у «Повченні» Володимира Мономаха, де, зокрема, давня символіка птаха збагачена новими елементами: «(...Звѣрь разноличний, и птица и рыбы украшено твоимъ промыслом; господи!... И сему ся подивуемся, како птица небесная изъ ирья идутъ, и первѣ, въ наши руцѣ, и не ставятся на одиной земли, но и сильныя и худыя идутъ по всѣмъ землямъ, божиимъ повелѣнъемъ, да наполнятся лѣси и поля. Все же то даль богъ на угодье человѣкомъ, на снѣдь, на веселье)...»²³ Використання образів птахів як метафор в давньоруській літературі також вказує на те, що джерелом їх була як усна традиція, так і нова перекладна біблейсько-візантійська література²⁴. На думку Г. К. Вагнера, розміщення птахів на деревах або біля них в аркатурному фризі Димитріївського собору серед пантеону святих лов'язане з ідеєю раю²⁵. Каблучка-печатка IX—X ст. з Преслава, де навколо крилатого охоронця є напис грецькою мовою (рис. 6, 3), який означає «Господи, помагай тому, хто мене має»²⁶, засвідчує дуже давнє уявлення про птаха, як оберега і посередника між богом і людьми.

Подібні, але пізніші за часом каблучки відомі в давній Русі²⁷ (рис. 6, 4). Так само і в сюжеті вишивки, де фігури птахів розташовані разом з постаттю божества, тобто виступають як його супутники, відображена насамперед давня семантика птаха-охранця. Стрічка з таким орнаментом мала не тільки прикрашати виріз сорочки, а в першу чергу захищати людину від злих сил.

Час виготовлення вишивки можна встановити тільки приблизно, оскільки інвентар поховання — гудзики і скроневі кільця — датується в межах кількох століть. Але, враховуючи те, що язичеський обряд поховання в кургані існував на Київщині в сільській місцевості протягом XI—XII ст.²⁸, а для зразка орнаменту був використаний один з брасле-

²⁰ Б. О. Рибаков. Київські колти і віли-русалки.—Слов'яно-русські старожитності. К., 1969, стор. 92—103.

²¹ Б. А. Рыбаков. Сюжеты прикладного искусства.—История русского искусства, т. 1. М., 1953, стор. 269—297.

²² В. П. Даркевич. Путями средневековых мастеров. М., 1972, стор. 148—149.

²³ Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. Часть первая. М.—Л., 1950, стор. 156.

²⁴ В. П. Андрианова-Перетц. Очерки поэтического стиля Древней Руси. М.—Л., 1947, стор. 74—87.

²⁵ Г. К. Вагнер. Скульптура Древней Руси. М., 1969, стор. 288.

²⁶ Археологически Музей Преслав. София, 1969, рис. 89, стор. 72.

²⁷ Історія українського мистецтва, т. І. К., 1966, стор. 390, рис. 317.

²⁸ Г. Ф. Солов'єва. Отчет о раскопках курганов близ с. Стайки Ржищевского района Киевской области 1961 года.—НА ІА АН УРСР, інв. № 3704.

тів-наручнів, відомих уже в другій половині XII ст., вишивку можна датувати серединою XII—початком XIII ст.

Наявність тканини з вишивкою в рядовому сільському похованні є важливим фактом, оскільки яскраво свідчить про те, що образи і сюжети, характерні для мистецтва посаду давньоруського міста, поширювались і на селі. В цьому також знаходить вияв інтенсивний процес формування демократичної культури міського посаду, що вплинув на стійкість і традиційність художніх смаків села. Творець вишивки, надаючи великого значення її сюжету, взяв за зразок один з браслетів-наручнів, орнаментація якого була тісно пов'язана з світською культурою давньоруської князівської та боярської верхівки, що значною мірою успадкувала риси язичеського світосприйняття.

Р. С. ОРЛОВ

Древнерусская вышивка XII в.

Резюме

В статье рассматривается малоизвестный памятник древнерусского прикладного искусства второй половины XII века — вышивка на ткани, обнаруженная в курганном погребении на Киевщине. Как показал структурный анализ, эта шелковая ткань является уточной саржей. Она, очевидно, служила нашивкой на вороте женской сорочки. Контуры рисунок вышивки выполнены шелковыми нитками техникой «в прокол» обычным стебельчатым швом.

По имеющимся фрагментам реконструируется орнамент вышивки, состоящий из нескольких антитетических композиций — фигур человека и птиц, размещенных под арочками. В качестве образца для рисунка был использован один из пластинчатых браслетов — наручней. Содержание образов вышивки непосредственно связано со светской символикой таких категорий древнерусских украшений, как указанные браслеты, колты и т. д.

Находка ткани с подобной вышивкой в рядовом сельском погребении свидетельствует об интенсивном процессе формирования демократической культуры городского посада, затронувшем устойчивость и традиционность художественных вкусов деревни.

ПОВІДОМЛЕННЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

О. П. ЧЕРНИШ

Стоянка Атаки VI і деякі питання мезоліту Подністров'я

Під час розвідувальних досліджень на Подністров'ї у післявоєнні роки було виявлено багато різночасних стоянок і місцезнаходжень, в тому числі пам'яток мезолітичної доби. Матеріали багатьох з цих пунктів були раніше опубліковані, зокрема такі місцезнаходження, як Поливанів Яр, Сокіл II, Бабин III, IV, VI, VII, Молодове V, Вермітка II, Ращків VI, Раковець, Нагоряне II, Макарівка III, Сенатівка II і т. д.¹ Хоч не скрізь було зібрано значну кількість матеріалів, але наявні колекції свідчать, що на Подністров'ї є залишки поселень різних фаз мезоліту, в тому числі пам'ятки тарденузького часу.

Дещо пізніше, в середині 50-х — на початку 60-х років, на Подністров'ї і в Одеській області відкритий ряд мезолітичних пам'яток. Найвідоміша стоянка Гребеники виявлена П. Й. Борисковським в 1954 р.² Тут було зібрано численний матеріал тарденузького часу.

Під час наших розвідок на багатьох пунктах з мезолітичними знахідками на поверхні були закладені шурфи, що дало можливість виявити культурний шар і дослідити деякі з цих місцезнаходжень. Частина з них, як встановлено під час дальших розкопок, багатошарова, бо наявні і давніші шари, що належать до палеолітичного часу.

Серед досліджених на Подністров'ї мезолітичних пам'яток слід за-значити стоянку Молодове V, де два найвищих поселення (шари I та 1a) належать до початкового мезоліту. Вони мають радіовуглецеві дати абсолютноного часу³. Другим мезолітичним поселенням, яке обстежувалося нами в 1957 р., є стоянка Фрумушика I на території Молдавії, відкрита в 1955 р. В. І. Маркевичем. Ця тарденузька пам'ятка досліджена розкопками⁴. Третя мезолітична пам'ятка Подністров'я — стоянка Молодове I, де під час розкопок 1959—1960 рр. було вивчено поселення, що залягало в бурих суглинках. Четвертою є тарденузька стоянка Гіржеве, яку В. Н. Станко відкрив у 1961 р. і дослідив у 1962—1964 рр.⁵ П'ята

¹ А. П. Черниш. Новые палеолитические местонахождения на территории Молдавской ССР.—КСИИМК, вып. 26. М., 1949; його ж. Новые данные о палеолите и мезолите Днестра.—КСИИМК, вып. 32. М., 1950; його ж. Разведки палеолитических памятников на Днестре в 1952 г.—Известия Молдавского филиала АН СССР, № 4. М.—К., Кишинев, 1956; його ж. Поздний палеолит Среднего Приднестровья.—Тр. КИЧПЕ, вып. XV. М., 1959.

² Г. Ф. Коробкова. Тарденузская стоянка Гребеники на нижнем Поднестровье.—КСИИМК, вып. 67. М., 1957; Г. В. Григорьева. Новые данные о тарденузской стоянке Гребеники в Нижнем Поднестровье.—Записки Одесского археологического общества, т. 1. Одесса, 1960.

³ О. П. Черниш. Палеолитична стоянка Молодове V. К., 1961; його ж. Об абсолютном возрасте палеолитических памятников Приднестровья.—Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы. М., 1965; В. В. Чердынцев. Абсолютная геохронология палеолита.—МИА, № 173. М.—Л., 1971.

⁴ А. П. Черниш. Некоторые итоги исследований палеолита Поднестровья.—Материалы и исследования по археологии Юго-Запада ССР и Румынской Народной Республики. М.—К., 1960.

⁵ В. Н. Станко. Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области (1962—1964 гг.).—СА, № 2. М., 1966.

мезолітична пам'ятка Оселівка I досліджувалася нами в 1966—1968 рр. Трирічні розкопки показали, що її верхній шар належить до мезолітичного часу⁶. Тоді саме вивчалася стоянка початку цієї доби — Оселівка III, а в 1965 р.— мезолітична стоянка Атаки VI.

Ці пам'ятки датуються різними періодами мезоліту, вони дають цікавий матеріал для розв'язання багатьох питань історії мезолітичного населення Подністров'я, яка, на жаль, ще не висвітлена в узагальнюючих працях з археології УРСР⁷.

Рис. 1 Стоянка Атаки VI. Ділянка розкопу після розчистки.

Одна з цінних пам'яток — стоянка Атаки VI — була нами відкрита в 1949 р., коли паралельно із стаціонарними розкопками стоянки Бабин I проводилися розвідувальні роботи в даному районі правобережжя Дністра. Пам'ятка розташована за 2 км на південний захід від с. Атаки Дністровської сільради Кельменецького району Чернівецької області. Тут, під час розвідок 1949 р., на урвистому схилі першої надзаплавної тераси Дністра, були зібрані крем'яні вироби та уламки кісток тварин. В 1950, 1953 та 1962 рр. це місце знаходження додатково обстежувалося. Серед виявлених матеріалів привертали увагу клиноподібні нуклеуси, пластиинки з віймками, наконечники свідерського типу. Ці матеріали зосереджувались на певному рівні у відкладах тераси, що свідчило про наявність культурного шару.

Розкопки стоянки були включені в план польових досліджень 1965 р. Дністровської палеолітичної експедиції ІСН. Роботи велись на ділянці зовнішнього краю першої тераси на площі 150 м² (розкопи А та Б). Нивелювання показало, що висота тераси становить 8,2—9,4 м. У розрізі зафіксовано такі шари: 1 — на глибині 0—0,7 м — гумусовий; 2—0,7—1,45 м — бурий суглинок (підгрунт Б); 3—1,45—2 м — світло-жовтий

⁶ А. П. Черниш. Исследование стоянки Оселивка I в 1966—1967 гг.—КСИА АН СССР, вып. 126. М., 1971.

⁷ Археология Украинской РСР, т. I. К., 1971.

суглинок. У гумусовому шарі траплялись окремі знахідки мезолітичного часу, доби енеоліту, I тисячоліття до н. е., а також періоду Київської Русі (рис. 1). Культурний шар мезолітичного часу залягав у середній частині бурих суглинків (підгрунтя Б) на глибині 0,85—1,1 м; поверхня культурних залишків дещо знижувалася відповідно до рельєфу в напрямі до Дністра (рис. 2).

На досліджених ділянках розкопів А (площа 72 м²) та Б (площа 78 м²) в мезолітичному шарі були виявлені крем'яні вироби, уламки плиток та каменів, гальки, уламки кісток тварин, рештки фарби, окремі вуг-

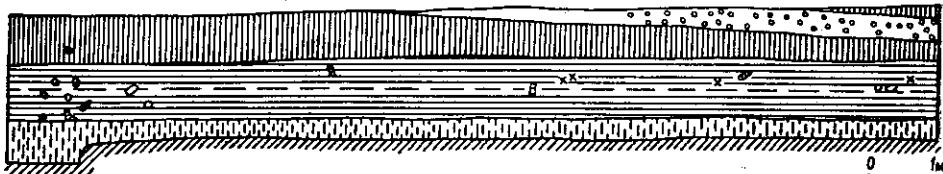

Рис. 2. Стоянка Атаки VI. Розріз ділянки розкопів 1965 р.

1 — гумусований шар; 2 — щебінь; 3 — бурий суглинок; 4 — камені; 5 — світло-жовтий суглинок; 6 — нори гризунів; 7 — залишки вугілля; 8 — крем'яні вироби; 9 — нульова умовна лінія нівеліра.

линки, подрібнені черепашки. Найнасиченнішими були ділянки, розташовані близьче до зовнішнього краю тераси. Тут виявлені як нуклеуси, так і знаряддя праці, плитки, відходи виробництва. Скупчення культурних залишків у розкопі А простежувались в квадратах 4—1 ж—г, а в розкопі Б у квадратах 4 д—ж, 5 ж—г, 8—6 д—в, 9 г—д, 10 г—д, 11—12 д—г, де було виявлено більшу кількість нуклеусів, уламків, відщепів, відбійників з гальок, плиток зі слідами використання. В квадратах 11—12 ж—з трапилося 12 уламків плиток, були вони також у квадратах 3 ж, 5 з, 13 е, 11 д, 11 ж, 10 г розкопу Б. В останньому знайдено уламок коралового вапняку, який не трапляється в цьому районі. Очевидно, він був принесений мешканцями поселення.

За кількістю найбільшою категорією культурних залишків є крем'яні вироби (1788 екземплярів). Їх становлять 193 нуклеуси, 341 пластина, 179 знарядь, а також відходи виробництва. Для виготовлення знарядь використовувався сірий, світло-буруватий, темно-сірий і темний крейдяний та ріняковий кремінь. Більшість знахідок має білі крапки на поверхні, на них спостерігаються сліди легкої патинізації.

Виявлені нуклеуси використовувалися для сколювання пластин та відщепів. Розміри їх — від 25 до 130 мм (рис. 3). За формою вони призматичні (20 екземплярів), неправильно призматичні (30), клиноподібні (5) (рис. 3, 7, 8), кілеподібні (4) (рис. 3, 13, 14), пласкувато-круглі та круглі (10), дископодібні (2) і аморфні (122 екземпляри). Переважають нуклеуси останньої групи, призначені для сколювання відщепів.

Серед призматичних і неправильно призматичних були виявлені нуклеуси з двома ударними площинами на протилежних кінцях, розміщеними під прямим чи гострим кутом до площини відбивання. Призматичні екземпляри, як правило, мають ретельно ограновані краї ударних площин; коли останні скошені, у багатьох нуклеусів простежується дуго-подібний профіль, а їхні кінці, як правило, клиноподібні. Кілеподібні та клинуваті форми мають правильні обриси і також добре ограновані. Ряд екземплярів — з бічним підтісуванням (рис. 3, 1; 4, 1).

Більшість знарядь стоянки Атаки VI виготовлена на відщепах та уламках, менша кількість — на пластинах. Складаються вони з 59 скребачок, 47 ножеподібних знарядь, 31 різця, 14 пластин та відщепів з бічними виїмками по краю, 8 пластинок зі слідами ретуші по черевцю, 5 пластинок та відщепів зі скошеним ретушшю краєм, 10 знарядь окремих форм, 5 скobelів (рис. 4).

Серед цих знахідок переважають скребачки, які виготовлені здебільшого на відщепах (43 з 59); їх розміри — від 12 до 90 мм, найчисленніші ті, що мають по 20—30 мм. На первісних відщепах є залишки кірки. За формою робочого краю скребачки належать до кінцевих на пластинах, коротких на невеликих пластинах, нігтеподібних і напівкруг-

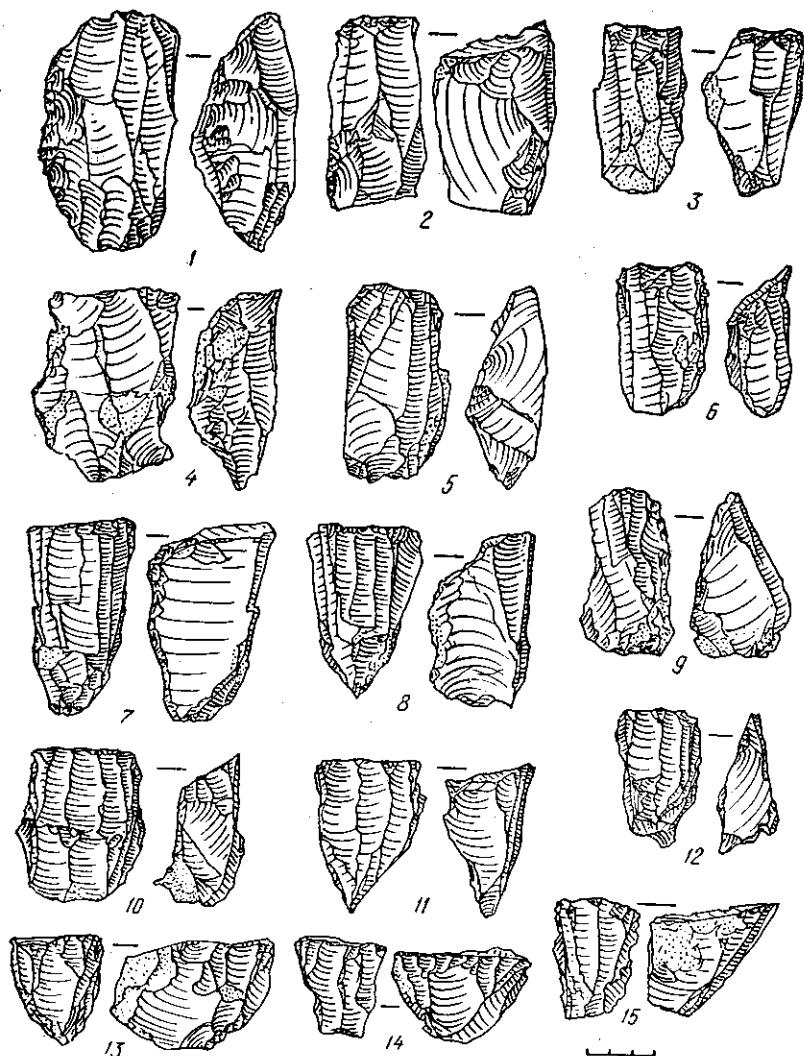

Рис. 3. Стоянка Атаки VI. Нуклеуси (1—15).

лих на відщепах та округлих, що звужуються до основи. В одних робочий край з виступами (рис. 4, 5), у інших — прямий.

Подібні типи скребачок відомі на ряді мезолітичних пам'яток південного заходу СРСР, зокрема на таких, як Фрумушика I, Гребеники, Вермітка II, Сенатівка II, Гіржеве, Костешти V, Довжанка, Орлівка, Познанка, Кукарек; в Румунії — Пештера-Хотилор, Кременя, Гильма, Скауне, Єрбічени, Баїле Геркулане, Гуймешти; в Угорщині — Хонт, Секшард-Паланк, на території Польщі аналогічні знахідки виявлені в Тарнові, Вітові та інших місцях. Цікаво зазначити, що на угорській мезолітичній стоянці Секшард-Паланк, яка має радіовуглецеву дату абсолютноного часу ($10\,350 \pm 500$), так само переважали скребачки.

Не зупиняючись детально на категорії ножеподібних знарядь, поши-

рених на різних стоянках, зауважимо, що в Атаках VI трапились не тільки дрібні екземпляри, а й великі — на масивних пластинах довжиною від 105 до 145 мм. Сюди ж належать пластинки та відщепи зі слідами краївової ретуші по черевцю. Такі вироби наявні на мезолітичних пам'ятках

Розміри різців — 30—40 мм. За формою робочого краю можна виділити дев'ять кутових, сім серединно-кутових, п'ять бічних, три подвій-

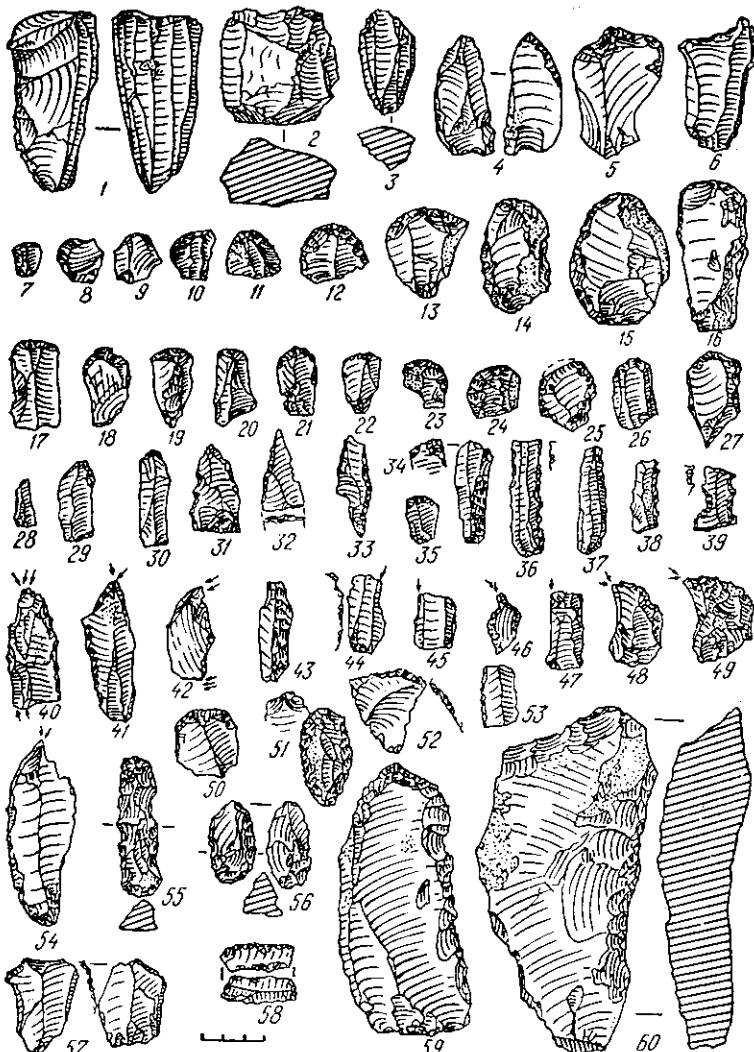

Рис. 4. Стоянка Атаки VI. Крем'яні вироби:

1—3 — нуклеуси; 4 — ножеподібні знаряддя; 5, 7—27, 35, 50, 52, 57 — скребачки; 28 — вістря зі скощеним краєм; 29, 30 — вістря; 31 — вістря на пластині з бічною виїмкою і підтісуванням; 32 — трикутник; 33, 34 — наконечники свідерського типу; 36—39, 53 — пластини з бічними виїмками; 40—49, 54 — різці; 51 — ретушер; 55 — ребристий скол з ретушшю по краю; 56 — мініатюрне рубильце; 58 — вкладиш кукрекського типу; 59, 60 — масивні скреблоподібні знаряддя.

них, два дзьобоподібних, один поперечний та потрійний (рис. 4, 40—49, 54). Як бачимо, серед різців переважають палеолітичні типи знарядь.

IV групу знарядь становлять пластини та уламки пластин з бічними відретушованими виїмками (рис. 4, 36—39, 53), зокрема однією по краю, кількома, а також серією виїмок на двох краях. Серед них найбільше знарядь на видовжених пластинках. Це одна з характерних форм виробів мезолітичного часу. Вони були виявлені в Фрумушиці I, Гірже-

во, Гребениках, Підоймі IV, Қантемирі, Қостештах V, Қукреці, Гильмі, Густопечі, Ріпіченах-Ізворі, Середі, Скауне та інших пам'ятках мезолітичного часу.

Серед окремих форм слід зазначити трикутне вістря на пластині з бічними виїмками (рис. 4, 31), трикутник з відретушованими основою та лівим краєм (рис. 4, 32), аналогічний знахідкам з Поливанового Яру, Сокола II, Рипічен-Ізвору, Баїле Геркулане⁸. Крім того, тут було виявлено свердолоподібне знаряддя на пластині, наконечник з бічною виїмкою свідерського типу та ретушю по черевцю і по краю, яке є третім з виявлених екземплярів цієї категорії виробів. У попередні роки тут були знайдені атипічний наконечник з черешком (рис. 4, 33), аналогічний виробам з Скауне, Станкович III, Тарнова, свідерського шару поселення на дюні біля Вітова у Польщі й інших пам'яток свідерського типу, та наконечник з бічною виїмкою, що має оброблену плоскою ретушю черешкову частину й кінець черевця (рис. 4, 36)⁹. На дюні поблизу Вітова комплекс з такими виробами попереджав стратиграфічно комплекс тарденузького характеру, датувався він кінцем пізнього дріасу, а шар, що залягав нижче,— кінцем алероду з радіовуглецевою датою $10\,815 \pm 160$ ¹⁰.

Крім зазначених знарядь, тут були виявлені трикутна пластина із слідами підтісування на нижньому кінці черевця та крайовою ретушю, вкладиш кукрекського типу (рис. 4, 58), мініатюрне рубильце (рис. 4, 56), листоподібне знаряддя типу ретушера № 51, різець-пластина із скоченим ретушю краєм та масивне знаряддя, подібне до виїмчастого скребла на великому видовженому сколі довжиною 170 мм (рис. 4, 60). Тут же трапився ребристий, оброблений по краю скол, який нагадує скребки з верхнього шару стоянки Молодове V (рис. 4, 55).

Серед наявних на стоянці Атаки VI численних уламків пісковика 32 мали спрацьовану поверхню, бо використовувалися як розтирачі та відбійники. Крім того, на ряді плиток були сліди від розтирання, а на одній виявлено залишки фарби. Отже, на цих плитках розтирали різні злаки та фарбу. До останньої належали, зокрема, рештки жовтої вохри та гематиту.

Залишки тварин, на яких полювали мешканці поселення, складаються, за визначенням Л. І. Алексеєвої та К. А. Татаринова, з невеликої кількості кісток оленя північного, оленя невизначеного виду, викопного коня та зубра. Мисливство як головна галузь господарства доповнювалось збиральництвом. Про це свідчать знахідки черепашок (перловиця і палюдина) та знарядь — розтирачів і розтиральних кам'яних плит.

Характер розміщення культурних матеріалів на дослідженні ділянці, їх невелика кількість, відсутність вогнищ та залишків від житлових споруд — все це свідчить, що тут була периферійна частина стійбища, де оброблявся кремінь і виготовлялись знаряддя праці. Є підстави вважати, що центральна частина поселення розташувалася на ділянці першої тераси, яка вже знищена річкою. Мезолітичний шар не простежується нижче по Дністру. Ландшафтні умови такі: дуже близько високий корінний берег, а на Дністрі, проти стоянки Атаки VI,— два остро-

⁸ А. П. Черныш. Поздний палеолит Среднего Приднестровья.—Тр. КИЧПЕ, вып. XV. М., 1959, стор. 144; C. Nicolaeșcu-Plopșor și A. Răușescu. Azilianul de la Băile Herculane în lumina neiler cercetări.—Studii și cercetări de istorie veche, № 2, 1961. București.

⁹ W. Chmielewski. Civilisations épipaléolithiques en Pologne Centrale.—Bulletin de la Société des sciences et des lettres de Lodz, vol. XII, 8. Lodz, 1961; M. Chmielewska. Oboszowisko ze schyłku allerodu w Witowie w pow. Leczyckim.—Prace i materiały muzeum archeologii i etnografii, № 6. Lodz, 1961.

¹⁰ C. S. Nicolaeșcu-Plopșor. Sur la presens du smidérien en Roumanie.—Dacia, nouvelle série, II, 1958.

ви, третій утворюється тепер в зв'язку з розмивом краю першої тераси правого берега ріки.

Виникає питання уточнення часу мезолітичного стійбища Атаки VI. Як уже зазначалося, культурний шар його був простежений в середній частині бурих суглинків, що перекривають світло-жовті на перших, других та вищих терасах Дністра. Бурі суглинки неначе плащем покривають зазначені рівні терас, вони звичайно залягають під чорноземом і у геологів фігурують під назвою «підгрунтя Б» чи голоценового ґрунту В. На деяких ділянках, особливо на схилах, їх немає. Так, на стоянці Атаки I в межах розкопу вони спостерігались на ділянці, найбільш віддаленій від краю тераси і найближчій до високого корінного берега Дністра. На території Молодового V ці суглинки також поступово виклинувались в межах розкопу, а на стоянці Молодове I зберігались на всій ділянці, бо вона була віддалена від зовнішнього краю тераси.

Щоб точніше датувати стоянку Атаки VI, слід порівняти геологічні умови її залягання та інших мезолітичних поселень. Так, верхні шари Молодового V (I та 1a) залягали у верхній частині лесоподібних суглинків під бурами суглинками, залишки мезолітичних шарів Молодового I та Осельви I — в нижній частині бурих суглинків, а культурний матеріал пізньомезолітичної стоянки Фрумушика I — у верхній їх частині, під чорноземом¹¹. На цій підставі можна вважати, що час стійбища Атаки VI є проміжним між раннім і пізнім мезолітом. Це стверджується також і зіставленням археологічних матеріалів Атак VI з пам'ятками мезоліту, відкритими на Подністров'ї та в сусідніх районах СРСР і таких країн, як Румунія, Польща, Угорщина та Чехословаччина. Багато стоянок і місцезнаходжень мезолітичної доби за останній час виявлено на території Білоруської РСР¹². Все це допомагає висвітленню багатьох проблем історії мезолітичного населення.

Значна частина згаданих пам'яток має аналогічний інвентар, наприклад, для них характерна наявність скребачок на відщепах. На ранніх етапах простежуються палеолітичні традиції у складі комплексів крем'яних виробів палеолітичних типів (нуклеуси, різці, частина скребачок). Серед матеріалів деяких пам'яток є наконечники свідерських типів, ранні та пізні, сегментоподібні знаряддя. Найпізніші комплекси майже позбавлені палеолітичних традицій, але тут трапляються олівцеподібні нуклеуси, мікрорізці, розвинуті типи трапецій. Пам'ятки з олівцеподібними нуклеусами є найпізнішими, вони безпосередньо передують неоліту і належать до тарденуазького часу, як це переконливо довів П. І. Борисковський в ряді своїх праць, присвячених мезоліту південного заходу Європейської частини СРСР.

Тарденуазькі залишки виявлені безпосередньо під гумусовим шаром, фауна, що трапилася, близька до сучасної. Це виразно простежується на матеріалах стоянки Атаки VI, яка хронологічно передує тарденуазьким пам'яткам. Як свідчать дані, на Подністров'ї передтарденуазькі пам'ятки в складі культурного комплексу мають свідерські риси. Вище відзначались наконечники цього типу, знайдені в Атаках VI. Такі самі риси виступають і в матеріалах пам'яток інших районів південного заходу Європейської частини СРСР та сусідніх територій. Проте подекуди вони були виявлені лише останнім часом. В цьому плані слід згадати, наприклад, Румунію, де зараз уже відомо кілька виразних пам'яток свідерського типу. Тому, на нашу думку, не можна вважати випадковою наявність вказаних наконечників на таких пам'ятках Криму, як-

¹¹ О. П. Черніш. Палеолітична стоянка Молодове V; його ж. Некоторые итоги исследований палеолита Поднестровья; його ж. Работы палеолитической экспедиции Института общественных наук.— Археологические исследования на Украине в 1968 г., вып. III. К., 1971.

¹² В. Ф. Ісаєнко. Мезоліт Восточного Полесья.— Вопросы истории и археологии. Минск, 1966.

Сюрень II, Шан-Коба, Фатъма-Коба, Замиль-Коба I, Мурзак-Коба, Буран-Кая. Ці знахідки говорять, що навіть Крим входив в зону поширення свідерської культури, як в свій час припускав Г. Бонч-Осмоловський.

Привертає увагу те, що на стоянці Сюрень II в Криму були виявлені серії листоподібних наконечників і атипові з черешком і що вони, як і на Дністрі, супроводжувалися фауною, де були рештки північного оленя¹³. Враховуючи ці дані, є підстави вважати, що на Подністров'ї одна з груп мезолітичного населення в передтарденузький час входила в ареал свідерської культури.

Порівняння матеріалів стоянки Атаки VI з комплексами ранньонеолітичних пам'яток району Сорок на Дністрі, досліджених В. І. Маркевичем, вказує на їх генетичний зв'язок, що важливо для з'ясування походження дністровського неоліту і всієї буго-дністровської неолітичної культури¹⁴. Отже, мезолітична стоянка Атаки VI є цінним джерелом для вивчення історії господарства і культури стародавнього населення Прикарпаття.

А. П. ЧЕРНЫШ

Стоянка Атаки VI и некоторые вопросы мезолита Поднестровья

Резюме

Мезолитическая стоянка Атаки VI, расположенная в отложениях первой террасы правого берега Днестра у с. Атаки Кельменецкого района Черновицкой области УССР, была открыта автором в 1949 г., а раскопки ее производились в 1965 г. Днестровской палеолитической экспедицией ИОН АН УССР. В культурном слое обнаружены различные материалы: кремневые изделия, в том числе нуклеусы, остатки фауны (северный олень, лошадь, зубр), ракушки и др. Среди орудий труда преобладают скребки. Кроме того, были встречены резцы, пластины, острия, наконечники позднесвидерского типа, треугольники и другие предметы.

Комплекс кремневых изделий, а также геологические условия залегания культурного слоя позволяют датировать поселение предтарденузским временем мезолита. Имеющиеся материалы свидетельствуют о проникновении культуры свидерского облика на Поднестровье, что не является случайным, учитывая наличие свидерских комплексов на территории Румынии, а также на серии мезолитических памятников Крыма.

І. С. ВИНОКУР, М. С. БОРКОВСЬКИЙ

Нові знахідки на трипільських поселеннях Подністров'я

Подністров'я дуже насичене пам'ятками трипільської культури. Особливо добре вивчені вони на Середньому Дністрі, де досліджувалися різні етапи розвитку Трипілля. Досить згадати праці С. М. Бібікова, Т. С. Пассек, К. К. Черниш, Т. Г. Мовши¹ та інших дослідників, щоб

¹³ Е. А. Векилова. Мезолитическая стоянка Сюрень II.—КСИА АН УССР, вып. 7. К., 1957; і і ж. К вопросу о свидерской культуре в Крыму.—КСИА АН СССР, вып. 82. М., 1961.

¹⁴ В. И. Маркевич. Исследования неолита на Среднем Днестре.—КСИА АН СССР, вып. 105. М., 1965; В. Н. Даниленко. Неолит Украины. К., 1969.

¹ С. Н. Бібиков. Раннетрипільське поселення Лука-Брублевецька на Днестре.—МИА, № 38. М., 1953; Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений.—МИА, № 10. М., 1949; К. К. Черниш. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. К., 1959; Т. Г. Мовша. Трипільське поховання в с. Цвіклівці.—Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 213—222; і і ж. Скарб прикрас з пізньотрипільського поселення в с. Цвіклівці.—Археологія, т. XVIII. К., 1965, стор. 161—170.

уявити, як густо населеним був вказаний район у IV—III тисячоліттях до н. е.

За останні роки проведено археологічні розвідки на Середньому Дністрі, де разом з іншими пам'ятками відкрито нові місцезнаходження трипільської культури. На деяких поселеннях виявлено важливі, можливо, навіть унікальні знахідки, описані нижче.

На поселенні розвинутого Трипілля поблизу с. Бакота Қам'янець-Подільського району Хмельницької області зібрано підйомний матеріал та проведено невеликі розкопки. Серед знайдених речей особливу увагу привертає крем'яний серп з широкої пластини, відколотої від призматичного нуклеуса (рисунок, 3). Довжина знаряддя 13 см, ширина його в тильній і середній частині 3 см. Спинка серпа досить масивна — товщиною 0,7 см. Вона додатково оброблена технікою ретушування. Лезо тонке (0,1—0,2 см) і має насічку. Від роботи на ньому є сліди полірування, особливо на «носику» серпа. Під час його виготовлення в тильній частині, в місці скріплення з дерев'яним або кістяним руків'ям, відкололи невелику пластину на всю ширину. Внаслідок цього утворився уступ-упор. Для зручності скріплення з руків'ям у вказаній частині вибито сегментоподібну виїмку.

Історія племен енеолітичної епохи на південному сході Європи охоплює, як показав С. М. Бібіков, кілька етапів і засвідчує відповідно декілька типів крем'яних серпів, якими користувалися для збирання злакових². Першим типом С. М. Бібікова вважає пластинчасто-зубчастий енеолітичний серп набірної конструкції³. Для реконструкції цього варіанта знаряддя у кістяній оправі беруться до уваги крем'яні пластини з кутовою відполірованою поверхнею (вкладиші від серпів), виявлені в Озаринцях, Ленківцях, Сабатинівці ІІ, Греновці та інших пам'ятках.

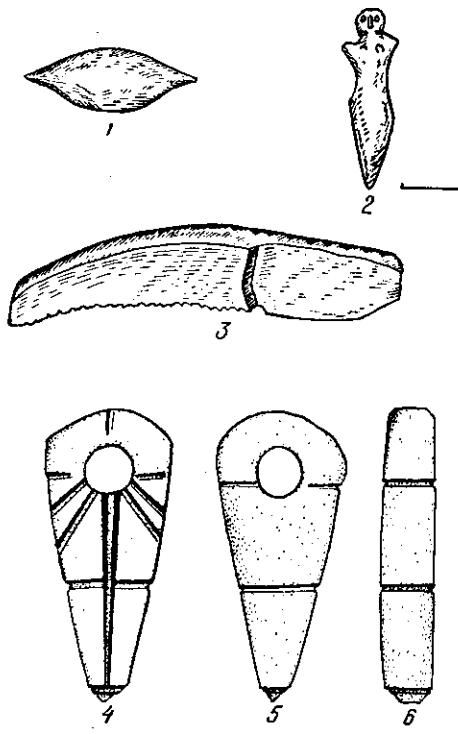
Другий тип серпа, що побутував у розвинутому та пізньому Трипіллі,— це, за С. М. Бібіковим, крем'яні пластини із слідами дзеркальної поліровки на їх довгих краях. Підтвердженням є, зокрема, такі знахідки, як кістяна оправа та фрагмент крем'яного довгого вкладиша з Гребенів⁴. Довгі ножевидні крем'яні пластини-вкладиши для серпів іноді мають на своїх кінцях виїмки для упору в місці скріплення їх з роговою (кістяною) оправою. Такі знаряддя відомі з Усатового, Чернина, Троїнова, Червоного Хутора та інших місцезнаходжень⁵.

² С. Н. Бібіков. Из истории каменных серпов на Юго-Востоке Европы.—СА, № 3. М., 1962, стор. 3—25.

³ Там же, стор. 4—6.

⁴ Там же, стор. 7, 8.

⁵ Там же, стор. 11.

Нові знахідки на трипільських поселеннях Подністров'я:

1 — глиняна модель зерна ячменю з Derev'yanого; 2 — мініатюрна жіноча статуетка з Ходоровців; 3 — крем'яний серп з Bakоти; 4—6 — мергелева сокирка з символічним зображенням з Derev'yanого.

До третього типу, поширеного за доби бронзи, належать різні варіанти серпів, які мали форму дзьоба, сегмента або серпа. Вони представлені на Волині, у Середньому та Нижньому Подністров'ї. Реконструючи ці серпи, спосіб їх скріплення з руків'ям, дослідник показав, що вони закріплювалися в оправі під тупим кутом⁶.

Серп з Бакоти, за наведеною вище схемою, можна віднести до типологічного ряду між другим і третім типами, що відповідає часу його по-бутування (він знайдений на поселенні розвинутого Трипілля). Таким чином, крем'яний серп з Бакоти доповнює і розширює наші уявлення про життєві знаряддя рубежу розвинутого і пізнього Трипілля. Його використання, безсумнівно, передбачало наявність дерев'яного або кістяного руків'я.

Іншою цікавою знахідкою є сокирка з мергелю, виявлена на поселенні розвинутого Трипілля в с. Дерев'яне Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Вказана річ не могла використовуватись у господарстві, як свідчить сам матеріал, надто м'який для виконання будь-яких робіт. Крім того, сокирка має на своїй поверхні, очевидно, магічний орнамент (рисунок, 4—6). Висота її 10, ширина біля обушка з круглим просвердленням отвором 4,3, діаметр отвору 1,8 см, товщина сокирки 2 см. На одному боці по всій поверхні є спеціально прокреслені вдавнину заглиблени прямі лінії. Вони наче радіально розходяться від центра отвору. Крім того, на лицьовому боці виробу чітко простежуються три паралельні заглиблени лінії: одна у верхній частині (біля обушка), друга — нижче середньої частини і третя — біля самої основи, найближче до леза (рисунок, 4). Ці лінії помітні на зворотній поверхні сокирки та на її бочках по вертикалі (рисунок, 6).

Ми вважаємо, що мергелева сокирка з Дерев'яного пов'язана з світоглядом давніх трипільців-землеробів. Рисунок у верхній частині виробу, очевидно, символізує сонце. Отвір з радіально спрямованими променями, який нагадує зображення сонця,— безсумнівно, солярний знак. Важче розшифрувати три згадані вище лінії, наявні на всіх гранях сокирки. Можна, однак, запропонувати версію про поширену в той час триярусну схему світу, згідно з якою зображували небо, повітряний простір і землю. Це знайшло свій вияв і в трипільському орнаменті⁷. Цікаво, що часто землю передавали схематично двома близько прокресленими лініями, подібними до тих, які є на магічному зображені — орнаменті сокирки з Дерев'яного. Рисунок на лицьовому боці символізує зв'язок сонця та його життєдайних променів з землею. Центральний промінь, що йде перпендикулярно вниз від світила, наче пронизує землю. Таким чином, рисунок-ідеограма на сокирці з трипільського поселення може, на нашу думку, читатися так: з неба крізь повітряний простір світить, посилаючи живлючі промені, сонце. Воно прогріває землю і сприяє рясному врожаю. Така семантика зображення на культовій сокирці повністю відповідає всій системі ідеологічних уявлень носіїв культури розвинутого Трипілля, коли народжуються нові погляди на світ і сили, які ним керують⁸.

На поселенні в Дерев'яном знайдено також глиняний виріб (рисунок, 1). Довжина його 5,8, товщина 2,1 см. Думаемо, що це зображення (муляж) зерна, за формою, очевидно, ячменю. Глиняні моделі зерен відомі не тільки у трипільців, а й у носіїв інших землеробських культур, наприклад, доби раннього залізного віку⁹. У трипільській антропоморф-

⁶ С. Н. Бібиков. Из истории..., стор. 13, 14, 17, рис. 14.

⁷ Б. А. Рыбаков. Космогония и мифология земледельцев энеолита.— СА, № 1-2. М., 1965, стор. 39, рис. 14, 15.

⁸ Там же.

⁹ Б. А. Шрамко. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке.— СА, № 1. М., 1957.

ній пластині, як показав С. М. Бібіков¹⁰, досить часто трапляються відбитки зерен злакових. Глиняний муляж з Дерев'яного доповнює відомі раніше факти про такого типу культові предмети.

Нарешті, слід згадати про знайдену на трипільському поселенні в с. Ходорівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області глиняну жіночу статуетку (рисунок, 2). Як вважають дослідники, більшість аналогічних статуеток пов'язана з трипільськими жертвниками в житлах. Але фігурка з Ходорівців дуже мініатюрна (довжиною 2,8 см). Природно, використовувати її в комплексі жертвника було практично неможливо. Ймовірно, цю статуетку носили при собі. Отже, у трипільців, як показали дослідження Т. С. Пассек і С. М. Бібікова¹¹, могли бути й особисті амулети-обереги вказаного типу.

И. С. ВИНОКУР, Н. С. БОРКОВСКИЙ

Новые находки на трипольских поселениях Поднестровья

Резюме

На территории Поднестровья в последние годы на поселениях трипольской культуры обнаружены новые находки. Из с. Бакота происходит кремневый серп, который значительно расширяет представления об орудиях уборки урожая рубежа развитого и позднего Триполья. В с. Деревянное найдены топорики из мергеля с магическим орнаментом и глинянная модель зерна, очевидно, ячменя, а в с. Ходоровцы — интересный амулет в виде миниатюрной женской статуэтки из глины. Все эти находки связаны с земледельческим бытом и идеологией трипольских племен.

І. М. ШАРАФУТДІНОВА

Бронзоливарна майстерня з с. Головурів на Київщині

1957 р. поблизу с. Головурів Бориспільського району на Київщині в ур. Піщаному учні знайшли кілька ливарних форм. Ще дві матриці було виявлено під час дослідження місяця західки вчителем І. І. Рождеським. Всього зібрано 12 матриць з негативами серпів, кельтів, кинджалів, наконечників списів тощо. На жаль, більшість форм дуже пошкоджена. Нижче подаємо опис знахідок.

1. Однобічна матриця для відливання серпів (роздита на три частини) виготовлена з актимоліто-тремолітової оталькованої карбонітизованої породи*. Бруск розмірами 22,8×5—9, товщиною 2,3 см повторював вигнуту-овальну форму серпа. На плоскій поверхні вирізаний негатив широкого серпа-сікача з заокругленим носком і коротким стержнем, який розковували у формі гачка. Довжина серпа 18,5 см, максимальна ширина 5,5, довжина стержня 2,5 см (рис. 1, 1а; 6, 2). Протилежна сторона бруска, очевидно, закривала іншу матрицю для ливія подібних серпів: форма знаряддя сажистим контуром позначена на цій плоскій поверхні (рис. 1, 1б). Сажа ніби змащена жиром. Можливо, жиром змащували форму перед тим, як залити в ній розплавлений метал. Проте

* С. Н. Бібіков. Раннетрипольське поселение Лука-Врублевецкая на Днестре..., стор. 253.

** Т. С. Пассек. Новые открытия Трипольской археологической экспедиции.—ВДИ, № 4/9. М., 1939, стор. 186—191; С. Н. Бібіков. Раннетрипольське поселение Лука-Врублевецкая на Днестре..., стор. 258, 259.

* Геологічні визначення зробили Г. М. Козловська та І. В. Богацька.

не виключено, що з розтертої з жиром сажі виготовляли фарбу, якою майстер спочатку накреслював на заготовці контури предмета, негатив якого потім вирізував. В такому випадку з двох намальованих на плитці рисунків був вирізаний лише один.

2. Половинка однобічної матриці для кельтів виготовлена з світло-сірої tremolito-tалькової породи (тремоліт — 5%, тальк — 95%). Роз-

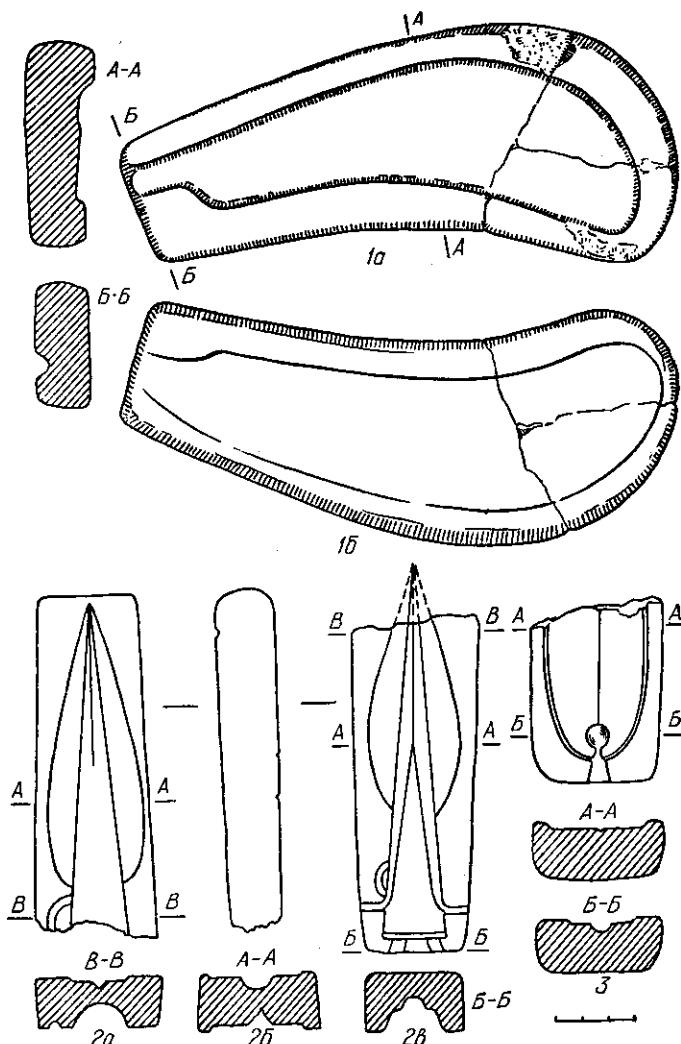

Рис. 1. Кам'яні ливарні форми з с. Головурова (1a—3).

міри ІІ: $11,5 \times 5,6 - 6,8$, товщина 3 см. В поперечному розрізі заготовка для матриці мала форму півовала. На її плоскій поверхні розміщений негатив шестигранного з овальною втулкою кельта, що трохи звужувався до слабо заокругленого леза. З однієї сторони кельт мав петельчасте вушко, з протилежної, де могло розміщатися друге вушко, — матриця пошкоджена. Проте можна припустити, що це був негатив двовухого кельта. Край останнього має вигляд округлого валика. Під ним по ширині вушка проходить орнаментальний пояс з врізних на негативі (рельєфних на кельті) косих пружків, які біля вушка утворюють трикутник з опущеною донизу вершиною. З протилежного, пошкодженого краю, наміченого трикутник вершиною вгору. Висота кельта 9, ширина біля вуш-

ка 4,5, леза — 3,6 см. Втулка на 0,6—0,8 см виступає над краєм (рис. 2, 5; 5, 1).

На зовнішній поверхні матриці нижче вушка зроблено дві насічки — помітки майстра, який вирізував форму. Під час лиття їх могли використовувати для вирівнювання половинок форми. Литка на втулці немає, певно, він розміщувався біля вушка.

Типологічно близька до описаної матриця для шестигранних двовухих кельтів, що звужувалися до леза і прикрашені широким пояском

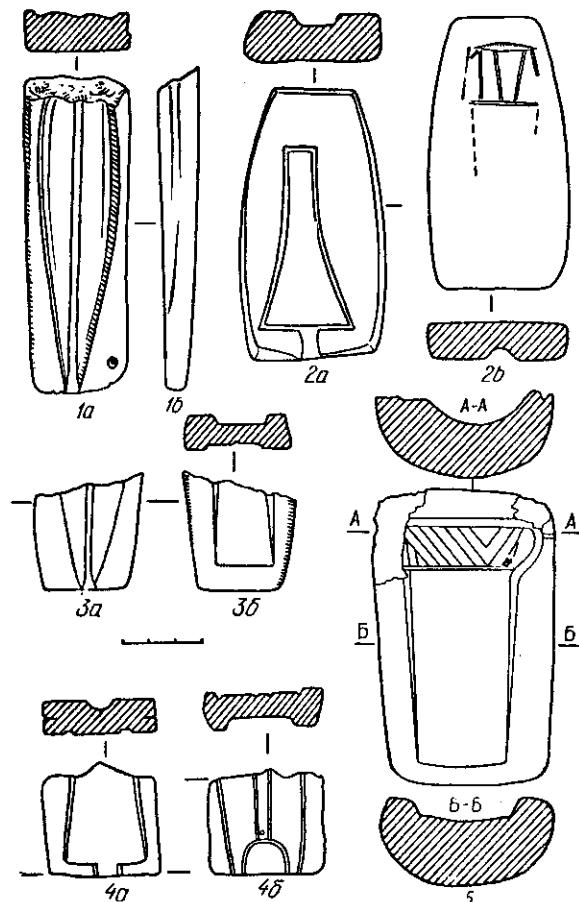

Рис. 2. Кам'яні ливарні форми з с. Головурова (1a—5).

з рельєфним трикутником, була випадково знайдена в с. Волоському¹. Метал у неї заливався через вушко, як і на матрицях з Кардашинки III та Капулівки.

3. Матриця зроблена з хлорито-тремолітової породи (хлорит світло-зелений з гідроокисом заліза становить 20%, тремоліт — 80%). На плоскому бруску підпрямокутної форми (розміри 10,3×5,2, товщина 1,8—2 см) добре зберігся негатив предмета у вигляді витягнутої трапеції (висота 7, ширина 1,2 і 3,5 см). Литок був посередині широкої частини знаряддя. Ніяких нарізок чи отворів для штифтів, які свідчили б про скріплення частини матриць, нема. Очевидно, матрицю мали накривати плоским бруском. Проте слідів використання цього негатива непомітно (рис. 2, 2a; 5, 2a).

¹ Каталог Екатеринославського областного музея им. А. Н. Поля. Екатеринослав, 1910, стор. 39, № 537.

З'ясовуючи призначення самого предмета, можна запропонувати два варіанти: вузеньке долотце, у якого широка частина розковувалась і відповідно загиналась, утворюючи втулку для держака, або ж широкий край знаряддя був робочим, а вузька частина вставлялася в дерев'яний держак на зразок західок у зольнику в Гінденштах, що їх Г. І. Мелюкова порівнює з кобанськими ножами для різання шкіри². Перший варіант нам здається вірогіднішим.

На другій плоскій поверхні просліджено залишки від негатива кельта, що раніше розміщувався на більшому бруску. Збереглася частина негатива валика і орнаментальної стрічки під ним у вигляді горизонтальної лінії і вертикальних насічок (рис. 2, 2б; 5, 2б).

4. Двобічна матриця виготовлена з тремоліту (тальк і хлорит — 10%, тремоліт — 90%), в якій відливались вістря для списів. Це підпрямокутної форми брускок з відбитим краєм, максимальна ширина якого 5, товщина 2,3, а довжина 13,8 см.

На широкій площині представлений негатив вістря з порівняно довгою втулкою і листоподібним пером, найбільше розширенням трохи нижче середини. Частина негатива обламана, але не більше 2 см. Отже, загальна довжина вістря становила приблизно 14—15 см, довжина пера 10, максимальна ширина 3,8 см. На втулці ближче до основи розміщене невеличке петельчасте вушко, нижче якого знаходяться заглиблення, що тримали стержень, вставленій у втулку під час ліття, і утворювали на ній два отвори. Від них йшли слабо намічені грані. Метал заливався з боку втулки через спеціальний жолобок-литок (рис. 1, 2в; 5, 5в). Вушко внизу втулки дає змогу порівнювати цей негатив з деякими вістрями Покровського (курган № 8) та Сейминського могильників³, а форму пера — зі знахідкою з Кам'яної Балки на Миколаївщині. Проте аналогії не зовсім близькі: на втулках відсутні грані й отвори.

На протилежній стороні матриці вирізаний негатив наконечника списа, перо якого мало іншу, підтрикутну форму, з максимальним розширенням у нижній частині. Втулка кругла, гладенька, біля самого пера — петельчасте вушко для прив'язування вістря до списа. Нижня частина втулки і вушка відбиті. Довжина пера 11,5, максимальна ширина 4 см. Загальна довжина вістря, очевидно, становила близько 14,5—15 см. Як і в першому негативі, литок, напевне, розміщувався в основі втулки (рис. 1, 2а; 5, 5а).

Типологічно це вістря найбільш відповідає знахідці з с. Полосківки на Полтавщині. Разом з тим відносно широка втулка і високо розміщене вушко наближають його до ливарної форми з Малих Копанів⁴, хоч форма леза дещо відрізняється.

На самій матриці отворів для штифтів немає, але на зовнішній поверхні є нарізки, за допомогою яких могли вирівнюватись половинки форми під час ліття⁵.

5. Однобічна матриця для кінджалів виготовлена з плоского бруска світло-сірого хлорито-талько-тремоліту. Розбита, мабуть, вдавнину. Ширина 4, товщина 1—1,5, довжина уламка 11,5 см (рис. 2, 1; 5, 6).

² А. И. Мелюкова. Культура предскифского времени в Лесостепной Молдавии.— МИА, № 96. М., 1961, стор. 32, рис. 13, 3, 4.

³ Р. Руков. Die Chwalynsker Kultur an der unteren Wolga.— ESA, I. Helsinki, 1926, стор. 77, рис. 20, 1; Е. Н. Черных. Из истории металлургии племен эпохи бронзы в Поволжье и Приуралье.— Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. К., 1967, рис. 4, 23.

⁴ И. Т. Черняков. Из истории бронзолитеиного производства в Северном Причерноморье.— Записки ОАО, т. II (35). Одесса, 1967, стор. 28, рис. 1, 7.

⁵ Нічого спільногого з свердлінням, пов'язаним з виготовленням кам'яних брусків для форми, ці насічки не мають (І. Т. Черняков. Техника изготовления литеиных форм и металлических изделий в Северном Причерноморье в эпоху поздней бронзы.— Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР, стор. 180).

На плоскій поверхні вирізаний негатив кинджала з вузьким листоподібним лезом і слабо опуклою нервюрою посередині. Збереглася більша частина леза довжиною 11,5 см, максимальна ширина якого 3,3 см простежується ближче до основи. Метал заливався з вістря через литок, що переходить у нервюру.

Біля вістря кинджала просвердлено заглиблення діаметром 0,25 і глибиною 0,5 см для штифта, що з'єднував половинки матриці. На торці прокреслено тоненькі нарізки, мабуть, позначення майстра-різьбяра.

На вузькій стороні залишилися сліди від негатива кинджала чи вістря списа, що був раніше вирізаний на порівняно масивному бруску, який згодом й переробили на цю невеличку матрицю (рис. 1, 16).

6. Уламок однобічної матриці для відливання бритв чи ножів з лезом овальної форми. Матриця розбита й дуже обпалена після перебування у вогні. Вона була виготовлена з плоскої пластинки прямокутної форми з заокругленими гранями й кутами. Розміри фрагмента 5×2,2×7 см, наявний негатив половинки овального леза з слабо наміченою нервюрою, що переходить у литок. Біля самого краю леза посередині нервюри на формі є невеличке заглиблення. Останнє, очевидно, заповнювалось під час лиття відповідною кулькою, внаслідок чого на лезі утворювався округлий отвір діаметром 0,7 см. Ширина леза 4,1 см, довжина фрагмента негатива 6 см (рис. 1, 3; 5, 4). Дуже тоненька нервюра свідчить, що це форма для бритв, близька до негатива на матриці з Древ'яної. У неї широке тонке лезо з подібною нервюрою⁶.

7. Трибічна матриця з хлорито-талько-тремолітового сланцю (хлорит — 5%, тальк — 40, тремоліт — 55%). Дуже пошкоджена, розбита надвое, край відбиті й підтесані. Перероблювалася вдавнину з більшого бруска. Розміри її 18×2,5×4,5 см.

На вузькій стороні вирізаний негатив ножа-кинджала з вузьким верболистим лезом, вздовж якого проходить неширока нервюра. Від вузької насадки, що вставлялася в дерев'яний держак, лезо відділяється незначним потовщенням. Край негатива пошкоджений під час переробки матриці, коли частина плитки була зрізана, внаслідок чого стало неможливо користуватися цією матрицею. Довжина кинджала 16, ширина леза 2,6, довжина черешка 3,2 см (рис. 3, 1а; 6, 1а). За формулою леза їй упора, що відділяє його від держака, цей кинжал близький до екземпляра з Мішуриного Рогу на Дніпропетровщині та Улянівки на Миколаївщині⁷.

На протилежній вузькій грані розміщений негатив кинджала так званого кіммерійського типу, що мав видовжене листоподібне лезо, яке слабо розширювалося посередині. Нервюра поступово переходить у конусовидний упор, що різко відділяється від плоского черешка. Кінчик негатива пошкоджений, зрізана й значна частина леза під час переробки матриці. Загальна довжина кинджала становила близько 16 см, максимальна ширина 3, черешок — 3,5×1 см (рис. 3, в; 6, 3в).

На широкій стороні вирізаний негатив ножа, на жаль, дуже пошкоджений. Відносно зберігся загострений носок леза, що мало близьку до ромбічної форму і слабо намічену нервюру. Основа ножа реконструюється лише приблизно (рис. 3, б; 6, б). Протилежна широка сторона дуже збита, але зберігає сліди від негатива порівняно великого предмета, можливо, кинджала (?).

8. Уламок двобічної матриці, що була виготовлена на тонкій прямокутній пластинці хлорито-талькового сланцю (хлорит — 40%, тальк з окремими зернами магнезиту — 60%). Ширина матриці 4,2, товщина 1,3, довжина уламка 4 см. На ній є негатив плоского тесла, що розширюва-

⁶ A. M. Tallgren. La Pontide préscytheque après L'introduction des métaux.—ESA, II, Helsinki, 1926, стор. 148, рис. 83, 4.

⁷ Фонди ДІМ, А, № 2933; Фонди Миколаївського історико-краєзнавчого музею.

лося донизу, з литком посередині леза, ширина якого 3 см (рис. 2, 4а; 5, 3б).

Другий негатив, від якого залишилася лише частина вістря, очевидно, належав бритві чи невеличкому кинджалу листоподібної форми з роздвоєними кінцями і округлим отвором між ними. Вздовж леза шириной 3,3 см проходять дві тоненьки нервюри (рис. 2, 4б; 5, 3а). Цей негатив можна порівняти з відповідними ливарними формами Волосько-го та Каращинки II⁸.

9. Уламок від плоскої двобічної матриці з негативами вузенькового долота, ширина леза якого 2 см, та вістря кинджала, що становив другу

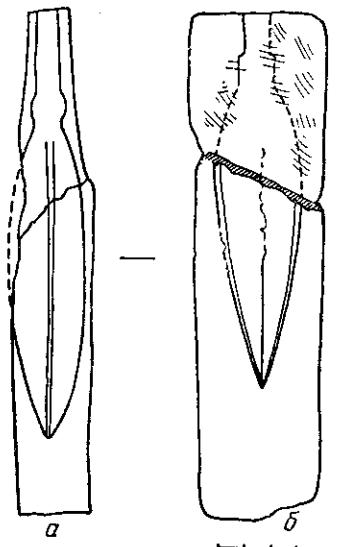

Рис. 3. Трибічна матриця для кинджалів та ножів.

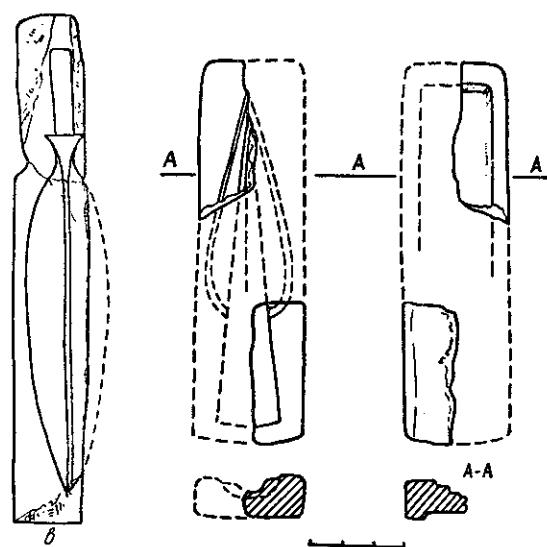

Рис. 4. Фрагменти матриці для вістря списа.

половинку до матриці № 5. Ширина форми 4, товщина 1,2, а довжина уламка 4,2 см (рис. 2, 3а, 3б).

10. Два невеличкі фрагменти, очевидно, від двобічної матриці, виготовленої з оталькованого і хлоритизованого tremolititu (магнетит — 1%, tremolit — 10, хлорит — 19, тальк — 70%). Незважаючи на малий розмір уламків, можна визначити, що матриця служила для лиття тесел чи доліт та вістер списів. Довжина останніх близько 11 см (рис. 4).

11. Невеликий уламок двобічної матриці з оталькованого і хлоритизованого tremolititu (магнетит — 2%, tremolit — 10, хлорит — 10, тальк — 78%). Фрагменти негативів, що збереглися на обох плоших сторонах, дають підстави встановити, що це частина другої половини матриці № 4 для лиття наконечників списів. Крім того, й насічки на бокових гранях збігаються.

12. Колекція включає також невеличкий фрагмент від плоскої плитки світло-сірого хлорито-талько-tremolitu (хлорит — 5%, тальк — 40, tremolit — 55%). Цей бруск, що мав заокруглений край, очевидно, є кришкою матриці для лиття серпів.

Отже, в головурівській майстерні наявні форми 16 предметів: дев'ять знарядь праці (серп, кельт, тесла, долота, ножі); п'ять зразків зброї (три вістря списів, два кинджали) і дві бритви. Можна припустити, що тут були й інші форми, які не збереглися. Проте навіть неповна й дуже пошкоджена колекція становить значну цінність, оскільки до цього часу

⁸ О. А. Кривцов а-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.— МИА, № 46. М., 1955, рис. 34, 11.

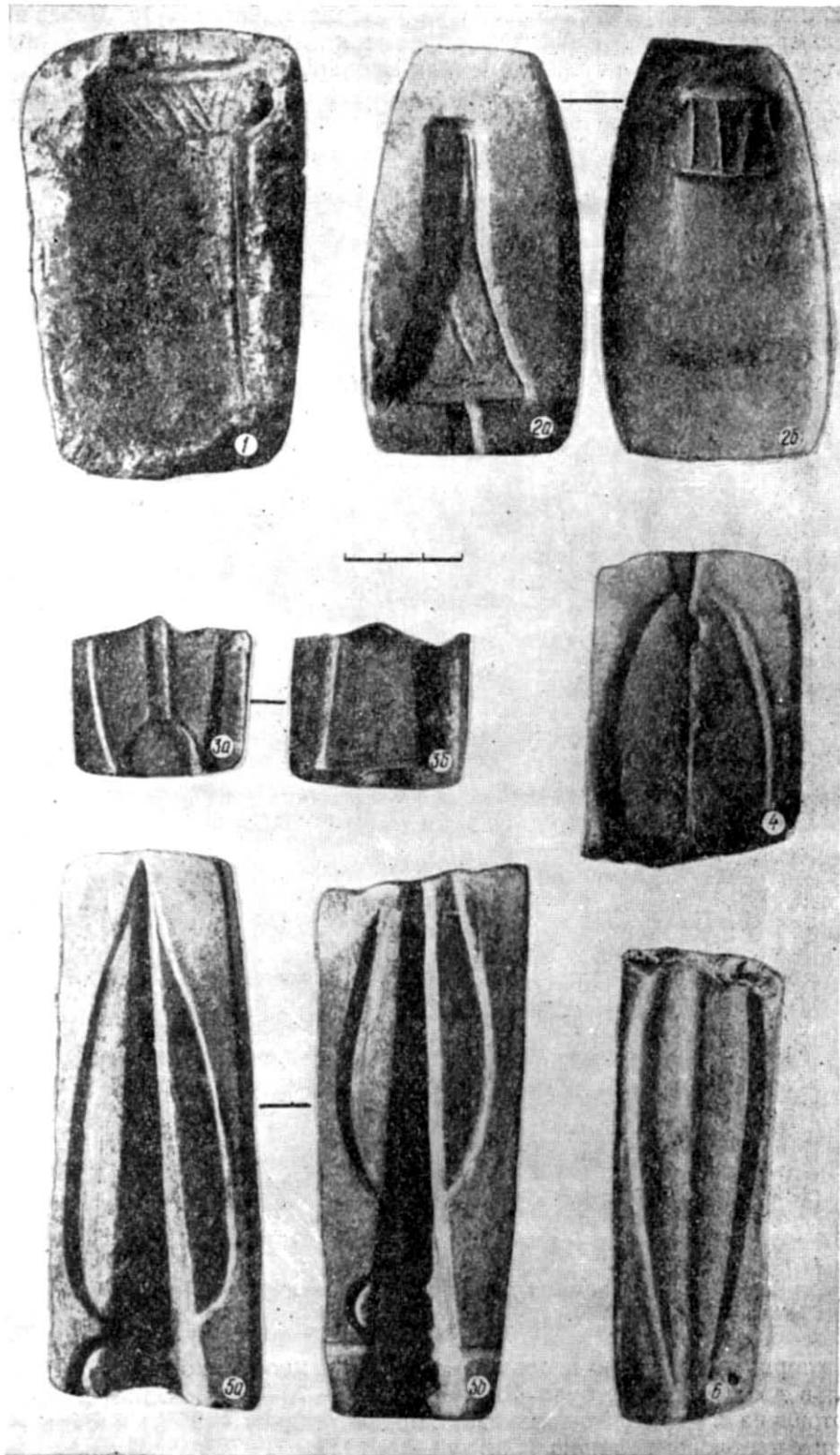

Рис. 5. Матриці з с. Головурова (фото) (1—6).

на Київщині була відома лише одна ливарна майстерня (с. Дерев'яна Обухівського району) та кілька окремих ливарних форм (ур. Зарічне поблизу Василькова та с. Зазим'є біля Броварів⁹).

Усі матриці виготовлені з порід хлорито-таллько-амфіболового ряду. Більшість виробів — з термоліту, який включає різну кількість таль-

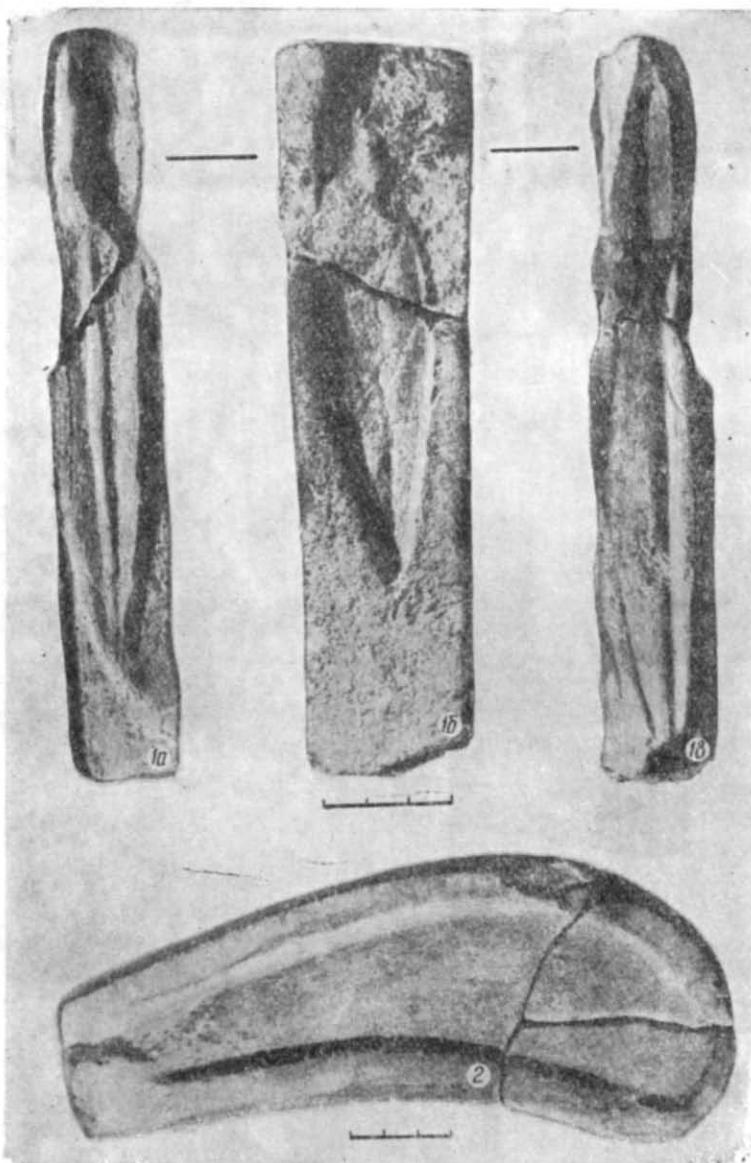

Рис. 6. Трибічна матриця для кинджалів і ножів (1a—1c) та матриця для серпа (2).

ку і хлориту із значною перевагою термоліту, що становить від 50 до 90%; в двох випадках було більше тальку — 70—90%. Одна матриця виготовлена з термоліто-таллькової породи (талльку — 95%) і одна — з хлорито-таллькового сланцю (талльку — 60%).

⁹ А. М. Tallgren. Вказ. праця, стор. 148—149, рис. 83; М. Б. Барбон, С. С. Березанська. Поселення сосницького типу біля с. Зазим'я на Київщині.— Археологія, т. XXIII. К., 1970, стор. 165.

Отже, матриці головурівської майстерні виготовлені з таких самих порід, що й ливарні форми з майстерень Степового Подніпров'я — Малих Копанів, Волоського, Златополя, Вище-Тарасівки, Капулівки та ін.¹⁰

В літературі значна увага приділяється визначенню джерел міді, яку використовували в майстернях, але для з'ясування культурних і економічних зв'язків між стародавніми племенами важливе значення має й визначення джерел сировини, з якої виготовляли самі ливарні форми. Як вважають геологи М. І. Ожегова і В. Ф. Петрунь, сировина для при-дніпровських майстерень, очевидно, походить з Криворіжжя, де відомі виходи хлорито-талько-амфіболових сланців¹¹. Вірогідно, що сировина і для головурівських ливарних форм була здобута там само.

В майбутньому при нагромадженні матеріалів стане можливим пов'язати ливарні матриці стародавніх майстерень з конкретними родо-вищами. Зокрема, заслугують на увагу виходи талько-тремолітових сланців біля с. Новомиколаївки по балках р. Мокрої Сури, при впадінні якої в Дніпро й розташоване с. Волоське, де відкрито одну з найбіль-ших бронзоливарних майстерень часу пізньої бронзи.

Спробуємо визначити місце головурівської майстерні серед інших пам'яток Подніпров'я. Як зазначалося, вістря списів типологічно близь-кі до наконечників Покровського та Сейминського могильників і форми з Малих Копанів. Якщо правильна наша реконструкція негатива кельта як двовушкового, то такі шестигранні кельти з рівними гранями й широким поясом, що зберігає сеймінську традицію, крім матриці з Волоського,— відомі випадкові знахідки в експозиції Полтавського музею (з с. Трьохізбенне на Харківщині) та в колекції Державного Ермітажу (місцевонаходження останніх визначене дуже приблизно — «з Півдня Росії»)¹². Представлені вони в Лобойківському скарбі¹³. Аналогічні головурівським серпи-сікачі добре відомі в Північному Причорномор'ї і, зокрема, в скарбах з Кабакових Хуторів, Лобойківки, а також серед ливарних форм з Дерев'яної¹⁴. Широкі ножі-бритви теж зближують комплекси Головурова і Дерев'яної. Все це дає можливість відносити голо-турівські матриці до однієї групи з такими пам'ятками, як Дерев'яна, Лобойківка, Кабакові Хутори та Малі Копані.

Більш віддалену репліку головурівським формам становить Дербенівський скарб на Камі, який Є. М. Черних відносить до переданань-їнського горизонту волго-уральської металургії¹⁵. Але деякі речі з Головурова (кінджал з упором, бритва з роздвоєним кінцем) дають змогу зближати цей комплекс з Волоською та Червономаяцькою майстернями. Вони дають підставу розміщати головурівський комплекс між мало-копанівським і волоським.

Кінджал подібний до бородинського, вістря списа наближають ма-локопанівський скарб до сеймо-покровсько-бородинського горизонту, але кельт з овальним отвором на широкій стороні й вістря з упором не дають змоги відривати його від Червономаяцького скарбу. Отже, Мало-

¹⁰ В. Ф. Петрунь. Петроография и некоторые проблемы материала каменных ли-нейных форм эпохи поздней бронзы из Северного Причерноморья.— Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР, стор. 185—193.

¹¹ Там же, стор. 192.

¹² М. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського музею.— Збірник присвячений 35-річчю музею. Полтава, 1928, стор. 44, табл. IV, 21; Фонди Державного Ер-мітажу, колекція 93/2, інв. № 29 777.

¹³ Скарб не опублікований. Зберігається у фондах Дніпропетровського історичного музею.

¹⁴ І. М. Шрафутдинова. Бронзові серпи Північно-Західного Причорно-мор'я.— Археологія, 1. К., 1971, стор. 31, 32, 41.

¹⁵ Е. Н. Черных. Древнейшая металлургия Урала и Поволжья.— МИА, № 172. М., 1970, стор. 93.

копанівська майстерня існувала після Сейминського і Покровського могильників і раніше або одночасово з Червономаяцькою майстернею.

На жаль, в питаннях абсолютної хронології названих пам'яток існує значна розбіжність¹⁶. Проте синхронізація Червономаяцького та Інгульського скарбів з культурою ноа, з трансильванськими скарбами групи Уріул-Доманешті і Чинку-Сусені, що відносяться до періоду ВД—НА¹⁷, дають підстави підтримувати тих дослідників, які датують Червономаяцький комплекс XIII—XII ст. до н. е. Приблизно до цього самого періоду відноситься й майстерня з Головурова.

И. Н. ШАРАФУТДИНОВА

Бронзолитейная мастерская из с. Головуров на Киевщине

Резюме

В 1957 г. у с. Головуров Бориспольского района на Киевщине были найдены 12 половинок литейных форм разной сохранности с негативами 16 предметов: серпа-секача, подобного кабаковским, поясового шестигранного кельта, копий с петельчатыми ушками на втулке, кинжала с узким лезвием и слабо выделенным упором и кинжала так называемого киммерийского типа, ножей, бритв, долот, тесел и пр.

Большинство форм находит аналогии в таких кладах и мастерских, как Кабаковы Хутора, Лобойковка, Деревянная и Малые Копани. В то же время бритва с круглой выемкой и раздвоенным концом, кинжалы позволяют сравнивать головуровские формы с волошскими и определить их хронологическое место между Волошской мастерской и находками в Малых Копанях.

Исходя из синхронизации Ингульско-Красномаяцкого и Волошского комплекса с культурой ноа и трансильванскими кладами времени ВД и НА (по Г. Мюллеру-Карпе), время Головуровской мастерской определяется примерно XIII—XII вв. до н. э.

Д. Я. ТЕЛЕГІН, М. С. БРАЙЧЕНКО

Знахідки енеолітичного і скіфського часу в с. Вільхівець на Звенигородщині

З метою поповнення експозиції сільського музею місцеві краєзнавці провели в околицях с. Вільхівець Звенигородського району Черкаської області археологічну розвідку, під час якої виявлено нові пам'ятки, зокрема мідного віку і скіфського часу. Влітку 1970 р. ці археологічні об'єкти були обстежені авторами. Пам'яток мідного віку тут відомо дві — поселення трипільської культури і скарб (схованка) енеолітичних пластин з кременю.

Вільховецьке поселення трипільської культури розташоване на плато високого корінного берега, між ріками Попівкою та Малинівкою (Барабашка), в ур. Ваканець. Воно займає площу 3×1,5 км. На поверх-

¹⁶ А. И. Тереножкин. Основы хронологии предскифского периода.— СА, 1965, № 1, стор. 63 і далі; И. Т. Черняков. Из истории бронзолитейного производства.— ЗОАО, т. II. Одесса, 1967, стор. 29; В. А. Сафонов. Датировка Бородинского клада.— Проблемы археологии, вып. I. Л., 1968, стор. 86 і далі; В. С. Бочкарёв. Проблема Бородинского клада.— Там же, стор. 152—154 та ін.

¹⁷ М. Петреску-Дымбовица. Конец бронзового и начало железного века в Молдове.— Dacia, IV, 1960. Bucarest, стор. 153 і далі; M. Rusu. Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit in die mittlere Hallstattzeit.— Dacia, t. VII. Bucarest, 1963, стор. 180.

ні поля зазначено близько 10 скупчень обпаленої глини, очевидно, залишки жител і печей, навколо яких є велика кількість фрагментів кераміки. Трапляються кістки тварин, шлак, знайдено два кварцитових відбійники, кілька крем'яних знарядь — скребок, уламок ножа тощо.

Кераміка поселення червоноглинняна, добре випалена, з невеликою домішкою піску в тісті. За формою і розміром посуд різноманітний. Тут є великі корчаги з вузькою шийкою, гострореберні глечики (рис. 1, 2),

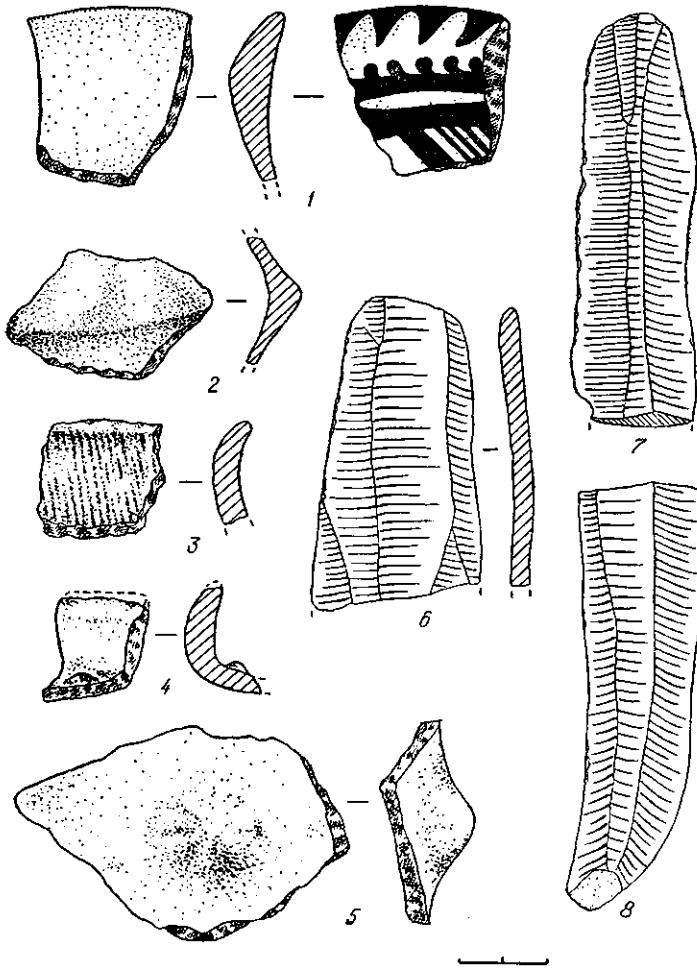

Рис. 1. С. Вільхівець:
1—5 — фрагменти кераміки з трипільського поселення; 6—8 — крем'яні пластини із скарбу-схованки.

широкогорлі горщики тощо. Кілька фрагментів з внутрішнього боку розписані чорною і бурою фарбами (рис. 1, 1). Вінця другого глечика загладжені гребінцем у вертикальному напрямку (рис. 1, 3). Виявлені фрагменти з перлинним орнаментом, на одному черепку збереглася орнаментальна шишечка конічної форми (рис. 1, 4, 5).

За технологічними якостями, формою посуду і орнаментом кераміка Вільховецького поселення знаходить найближчу аналогію в матеріалах поселень Попудня, Сушківка¹, що дає підставу відносити його до етапу В/ІІ—С/І Трипілля, за періодизацією Т. С. Пассек.

¹ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений.— МИА, № 10. М., 1949, стор. 20 і далі.

Вільховецький скарб виявлений у 1970 р. в ур. Велике (Довганьове). У викопаній для стовла ямці, на глибині 0,6—0,7 м, знайдено більше 10 ножевидних пластин, що залягали щільно одна на одній купкою і були орієнтовані кінцями в один бік. На жаль, від знахідки збереглися лише чотири ножевидні пластини, значною мірою пошкоджені (рис. 1, 6—8). Всі вони виготовлені з темно-сірого кременю, очевидно, донель

Рис. 2. Горщик (1) і фрагменти глиняного посуду (2, 3) з околиць с. Вільхівець.

Лежить з времін брата місяцем, знайдений при спорудженні водопроводу. Місце нахиляється. В траншеї ніяких ознак культурного шару не помітно. Можливо, ця посудина супроводжувала поховання.

Глечик невеликих розмірів, висотою 10 см, виготовлений з чорної глини, яка має незначну домішку піску. Вінця широко розширені, по їх зрізу є наколи. Плітка прикрашає фриз, що складається із смуги, заповненої косою сіткою, і трикутників під нею, покритих таким самим візерунком (рис. 2, 1). Цей екземпляр близький до посуду із поселення Жаботин і може бути датований VII ст. до н. е.³

Крім того, в околицях села трапились й інші знахідки скіфського часу, зокрема фрагменти кераміки, наявні на площі описаного вище трипільського поселення. Тут зібрано кілька десятків уламків горщиків і мисок. Горщики прикрашені наліпним розчленованим валиком або проколами (рис. 2, 2). Миска мала наколи під зрізом і з внутрішнього боку (рис. 2, 3).

Знахідки енеолітичного і скіфського часу з Вільхівця певною мірою доповнюють археологічну карту Звенигородщини.

Із трьох, з'ясовано, докедо-
кого походження. Їх довжина
в цілому вигляді була 10—
12 см. Жодна з пластин не має
слідів повторної обробки.

На місці цієї знахідки на-
ми закладений шурф $0,8 \times 2\text{ м}$,
що був доведений до глибини
 1 м . В ньому археологічних
матеріалів не виявлено. Все це
дає підставу вважати, що ми
маємо справу зі склепанкою,
подібною до скарбів ножевид-
них пластин, виявлених, на-
приклад, поблизу сіл Старий
Орлик, Гончарівка² тощо.

За формою, розмірами і технікою виготовлення знайдені ножевидні пластини та-тожні матеріалам пізньоенеолітичних і ранньоенеолітичних могильників України. Отже, скарб-схованку з Вільхівця можна датувати пізньоенеолітичним — енеолітичним часом.

Серед скіфських речей, виявлених у с. Вільхівець, привертає увагу чорнолощений глечик з врізним орнаментом,

² С. Н. Одинцова. Клады кремневых изделий из с. Гончаровки.—КСИА АН УССР, вып. 6. К., 1956; М. Я. Рудинский. Старо-Орлицкий скарб неолитичної доби.—Антропологія, II. К., 1928.

³ В. І. Вязьмітін, Є. Ф. Покровська. Поселення VII—VI ст. до н. е. в околицях Жаботина.—АП, т. VI, К., 1956.

Д. Я. ТЕЛЕГИН, М. С. БРАЙЧЕНКО

Находки энеолитического и скифского времени в с. Ольховец на Звенигородщине

Резюме

Авторами обследованы ряд памятников в окрестностях с. Ольховец, в том числе трипольское поселение, место находки клада энеолитического времени и скифского сосуда.

Трипольское поселение занимает площадь $3 \times 1,5$ км; здесь обнаружены остатки 10 жилищ, собраны керамика и кремневые орудия. Клад обнаружен случайно, он состоял из крупных ножевидных пластинок, залегавших в ямке на глубине 0,6—0,7 м.

Скифский сосуд найден при сооружении водопроводной канавы в центре села. Вероятно, он сопровождал погребение.

Ю. М. МАЛЄЄВ, І. С. ПІОРО

Сарматське поховання в с. Буряківка на Тернопільщині

За післявоєнні роки археологічними роботами, проведеними на території Середнього Подністров'я, досліджено значну кількість пам'яток першої половини I тисячоліття н. е., серед яких певний інтерес становлять сарматські пам'ятки, виявлені тут в останні роки. Вперше їх відкрила в 1951 р. Трипільська експедиція ІМК АН СРСР в с. Ленківці Кельменецького району Чернівецької області¹. Дещо пізніше, в 1958—1959 рр., два сарматських могильники дослідила Дністрянська археологічна експедиція ІСН АН УРСР поблизу с. Острівець Гвоздецького району Івано-Франківської області². У 1962 р. могильник тієї ж етнічної належності виявлено поблизу с. Киселів Кіцманського району Чернівецької області³.

Влітку 1970 р. в с. Буряківка Заліщицького району на Тернопільщині місцеві жителі натрапили на сарматське поховання*, яке було обстежене Ю. М. Малєвим та викладачами середньої школи **. Слідів інших могил не виявлено.

Поховання розташоване на досить високому плато з рівною поверхнею над долиною р. Джурин. Кістяк людини знайдено на глибині 1,2 м від поверхні в ґрутовій ямі розмірами $1,8 \times 0,75$ м. Сліди насипу не простежені. Померла лежала на спині, випрестана, з витягнутими вздовж тулуза руками, головою орієнтована на південний схід (рис. 1, 1). Кістяк належав жінці похилого віку. Череп мезокраній, середньо-високий, з широким чолом та нерівномірно розвинутими соскоподібними відростками (правий дещо більший). Обличчя широке, із середньо-високими (мезоконхіми) орбітами і великим грушевидним отвором. Ріст 153,6 см ***.

¹ А. И. Мелюкова. Памятники скифского времени на Среднем Днестре.—КСИИМК, вып. 51. М., 1953, стор. 65—67.

² М. Ю. Смішко. Сарматські поховання біля с. Острівець Станіславської області.—МДАПВ, вип. 4. К., 1962, стор. 54—70.

³ И. С. Винокур, Л. В. Вакуленко. Киселевский могильник I—II вв. н. э.—КСИА АН ССР, вып. 112. М., 1967, стор. 126—131.

* Поховання виявили жителі с. Буряківка В. Гринчук, М. Тимчук, Б. Лобода, В. та Я. Жовтошки. Матеріали зберігаються в Заліщицькому краєзнавчому музеї.

** А. И. Могилюк, В. И. Олійник, О. С. Тур.

*** Визначення С. И. Круц.

Біля черепа знайдено миску, виготовлену на гончарському крузі, з темно-сірої, добре відмученої глини з дрібними домішками кварцевого піску (рис. 1, 6). Дно, діаметром 5,5 см — на кільцевому піддоні товщиною 4 мм, висотою 7 мм. Ледве опуклі стінки товщиною 2—4 мм широко розведені, на максимальній ширині вони мають опуклий край, що виступає назовні. Висота миски 4,7 см, найбільший діаметр 18,7 см.

Зліва, на відстані близько 10 см, від черепа виявлено ліпний горщик (рис. 1, 2), невеличку посудинку з отворами в центральній частині

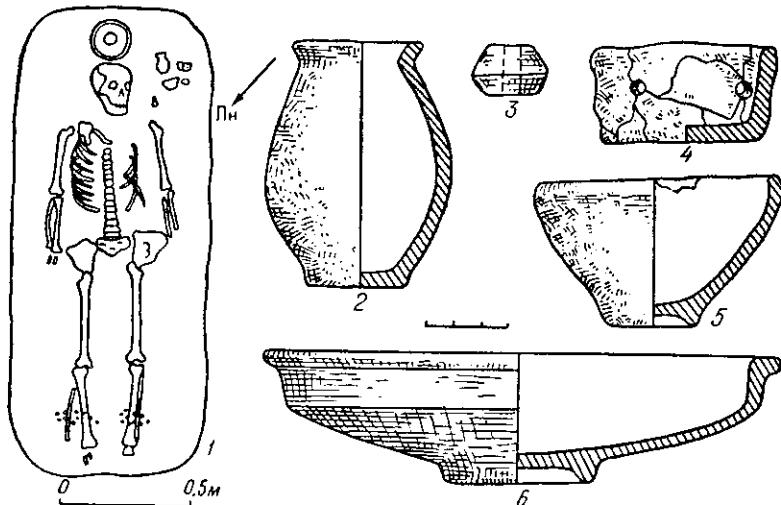

Рис. 1. Сарматське поховання в с. Буряківка на Тернопільщині:
1 — положення кістяка та речей в похованні; 2—6 — інвентар.

стінок (рис. 1, 4), келих (рис. 1, 5) та пряслице (рис. 1, 3). Горщик виготовлено з добре відмученої глини без домішок. Він має плоске денце, опуклі боки та лійчасто розхилені вінця з плоским краєм. Висота горщика 9, діаметр денця 3,8, вінець — 4,8 см.

Невелику посудинку з нерівною поверхнею виліплоно з жовто-сірої глини без домішок. Дно плоске, діаметром 6 см, майже вертикальні стінки висотою 3,6 см з трохи опуклим краєм. Товщина стінок 5 мм. Приблизно посередині висоти стінок є чотири симетричних наскрізних отвори діаметром 5 мм.

Ліпний келих виготовлено зі світло-брунатної глини без домішок з трохи підлощеною поверхнею. Він має денце на кільцевому піддоні, опуклі розхилені стінки й дещо загнуті до середини вінця. Висота 5,9, діаметр денця 3,5, вінець — 9 см. В середині келиха — кругле бронзове плоске люстерко діаметром 5 см, з незначними слідами дерева на тильному боці. Воно було настільки пошкоджене патиною, що повністю розпалося при спробі реставрації.

Прясельце виготовлене з жовто-сірої глини без домішок. Воно має біконічну, дещо асиметричну форму, один з конусів майже вдвічі більший за другий. Висота прясельця 17 мм, діаметр основи 2,2, вершка — 16 мм.

Неподалік від черепа знайдено бронзовий предмет (мабуть, підвіску), який мав форму зрізаної піраміди з квадратною основою розмірами близько 1×1 см та висотою 1,5 см. Біля верхньої площини піраміди був наскрізний отвір.

Біля гомілкових кісток, нижче колін, виявлено 34 скляні та пастові намистини. З них 28 — синього кольору, опуклі, злегка плескуваті, на деяких — неправильні грани. Діаметр намистин 3—5 мм. Дві пастові світло-зеленого кольору, біконічної, сплющеної форми. Діаметр 5 мм.

Чотири намистини опуклі, порожні всередині, з прозорого безколірного скла, діаметром 3—5 мм. Одна подвійна з перехватом (рис. 2).

Ліпний опуклобокий горщик з відігнутими вінцями має досить широкі аналогії. Зокрема, їх виявлено в Північному Прикарпатті в сарматському могильнику біля с. Острівець, розташованому неподалік від описаного поховання⁴.

Посудини, подібні до ліпного конусоподібного келиха на невеликому кільцевому піддоні з ледве ввігнутими вінцями, відомі в сарматських могильниках Південної та Лісостепової Наддністянщини⁵.

Невелика ліпна посудина з плоским дном та майже вертикальними стінками з просвердленими отворами належить до так званих курильниць. Вони відомі майже в усіх сарматських пам'ятках й дуже різняться за формою, розмірами та кількістю отворів у стінках. Мініатюрну циліндричну курильницю, подібну до нашої, проте з більшою кількістю отворів, виявлено в сарматському впускному в курган похованні неподалік від Севастополя⁶.

Сіроглиняна кружальна миска «черняхівського» типу, можливо, свідчить про економічні зв'язки кочівників-сарматів з осілим населенням. Подібні миски відносять до групи найбільш ранніх черняхівських посудин⁷ чи їх провінціально-римських прототипів. За цією знахідкою Буряківське поховання можна приблизно датувати початком III ст. н. е.

Прясельце є звичайною знахідкою майже для всіх сарматських пам'яток. Прясельця, подібні до нашого, відомі в сарматських похованнях Молдавії⁸. Намистини Буряківського поховання є типовими прикрасами, які часто трапляються в ряді сарматських могильників, зокрема в Молдавії⁹ та Північному Прикарпатті¹⁰.

Бронзове люстерко діаметром 5 см — також досить звичайна знахідка для сарматських поховань Південно-Східної Європи. Зокрема, ці речі виявлено в Середній Наддністянщині¹¹.

Крім описаних знахідок, на етнічну належність похованого вказує й обряд — витягнуте на спині тілопокладення, звернуте головою на південний схід. Південна орієнтація з різними відхиленнями була властива сарматам, які мешкали між Доном і Дніпром в I ст. до н. е.—II ст. н. е. В цьому районі відзначено діагональні тілопокладення у великих прямо-кутних ямах, а також поховання в простих ґруntових та підбійних могилах. На думку К. Ф. Смирнова, ці пам'ятки залишив роксоланський союз племен¹².

Тілопокладення в простих ґруntових ямах та південно-східна орієнтація поховань характерні для інших сарматських могильників Північ-

Рис. 2. Намистини з поховання.

⁴ М. Ю. Смішко. Сарматські поховання..., стор. 59.

⁵ Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья.—МИА, № 89, табл. 46, 2; М. Ю. Смішко. Сарматські поховання..., стор. 64, табл. I, II.

⁶ Т. М. Висотська. Питання етнічного складу населення південно-західного Криму початку нашої ери.—Археологія, т. ХХІІІ. К., 1970, стор. 93, рис. 2, 10.

⁷ Э. А. Сымонович. Племена Поднепровья в первой половине I тысячелетия нашей эры. Докт. дисс.—Архів ІА АН СРСР.

⁸ Г. Б. Федоров. Население..., стор. 113, табл. 18, 3, 4, 6; 43, 12.

⁹ Там же, стор. 48, рис. 19, юго ж. К вопросу о сарматской культуре в Молдавии.—Известия Молдавского филиала АН СССР, № 4 (31). Кишинев, 1956, рис. 4.

¹⁰ М. Ю. Смішко. Сарматські поховання..., стор. 66, табл. III, 1—4.

¹¹ А. И. Мелюкова. Памятники скіфського времени..., стор. 65—66

¹² К. Ф. Смирнов. О погребении роксолан.—ВДИ, 1948, № 1.

ного Прикарпаття, які датовані в основному II ст. до н. е.¹³ Подібність похованального обряду та інвентаря цих пам'яток дає підставу зарахувати їх до окремої локальної групи сарматських, можливо, роксоланських могильників Середньодністровського лісостепового району. Ця група пам'яток свідчить про заглиблення сарматів у Лісостеп.

Ю. Н. МАЛЕЕВ, И. С. ПИОРО

Сарматское погребение в с. Буряковка на Тернопольщине

Резюме

Летом 1970 г. в с. Буряковка Залещицкого района Тернопольской области раскопано сарматское погребение начала III века н. э. Скелет, ориентированный на юго-восток, находился в простой грунтовой яме ($1,8 \times 0,75$ м). Погребенного сопровождали типично сарматские вещи: лепной горшочек, кубок, курильница, бронзовое зеркальце, пряслице и бусы, а также гончарная миска «черняховского» типа.

Инвентарь и погребальный обряд позволяют отнести захоронение к локальной группе сарматских памятников Северного Прикарпатья.

В. И. КАДЕЕВ, С. Г. РИЖОВ

Нова рибозасолювальна цистерна у Херсонесі

Нова рибозасолювальна цистерна була виявлена у лютому 1968 р. співробітниками Херсонеського історико-археологічного музею, які провели фотографування та обміри *. Пізніше цистерна була занесена піском та камінням під час сильних штурмів і довго її не вдавалося знайти. Знову увагу до себе вона привернула в 1970 р. після того, як тут знайшли цеглу з клеймом. Тому з метою визначення часу спорудження рибозасолювальної цистерни, а також вивчення її конструктивних особливостей було вирішено провести додаткове дослідження. Розташована вона в околиці Херсонеського городища, за 10 м на північний захід від північного кута базиліки 1935 р., біля самої води (рис. 1). При північних вітрах навіть невеличкі хвили наповнюють цистерну водою, заносять піском, галькою та камінням.

Ця споруда побудована у прямокутному виробі материкової скелі, розміри якого $3,75 \times 5,75$ м. Її стіни товщиною 0,5—0,6 м складені з каменю на цем'янковому розчині, але збереглися вони неповністю. Найбільше зруйнована північно-західна стіна, яка йде вздовж берега. Від неї лишився тільки один ряд кладки. По два-три ряди мають інші стіни, але навіть найвища з них — південно-східна досягає лише 0,6 м. Зсередини стіни покриті товстим (0,04 м) шаром цем'янки. Цей шар виник унаслідок неодноразового нанесення розчину під час ремонтів цистерни. У плані споруда прямокутна, з внутрішніми розмірами $2,6 \times 4,55$ м. Виявити її первісну глибину, а, отже, й кубатуру тепер неможливо.

Підлога вимощена квадратною цеглою ($0,3 \times 0,37 \times 0,04$ м), яка покладена щільними рядами. Від цієї долівки залишилися три повних ря-

¹³ М. Ю. Смішко. Сарматські поховання..., стор. 55—58; А. И. Мелюкова. Памятники скіфського времени..., стор. 65—67; И. С. Винокур, Л. В. Вакуленко. Киселевский могильник..., стор. 126—127. До речі, на могильнику в ур. Вертеби відкрито діагональне поховання (М. Ю. Смішко. Сарматське поховання..., стор. 56, рис. 2), що, безумовно, вказує на роксоланську належність похованого.

* В дослідженнях брали участь Т. І. Костромічова, Г. М. Ніколаєнко, А. В. Шевченко.

ди, по 12 цеглин в кожному, в південно-східній частині цистерни 10 — в четвертому ряду і 6 — в п'ятому — всього 52 цеглини. Ще кілька фрагментів знайдено під час розчистки цистерни*. Цегла, знайдена на підлозі, добре випалена, на зламі коричнево-червона і дуже щільна. Поверхня її нерівна, горбкувата, подекуди добре простежуються відбитки

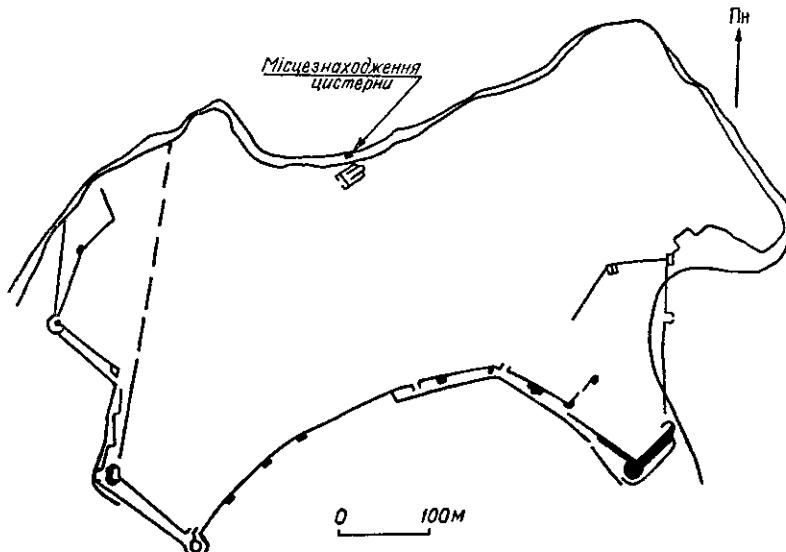

Рис. 1. План Херсонеського городища.

дощок дерев'яних форм, в яких цегла формувалася. Вздовж країв останньої, на відстані 0,04—0,05 м, наявні жолобки, які пересікаються в кутах. Крім того, поверхня її покрита рідким світлим ангобом **.

Переважна більшість цегли з рибозасоловальної цистерни на поверхні мала відбитки вузьких прямокутних штемплів по сирій глині, розміщені довільно, паралельно до краю або під кутом (рис. 2) ***. Усі написи на цих клеймах, раніше невідомих у Херсонесі та в інших містах Північного Причорномор'я, містяться у вузьких прямокутних заглиблених рамках розмірами 0,17—0,195×0,028—0,034 м і мають опуклі літери висотою 0,025—0,028 м, викарбувані зліва направо. За характером написів серед клейм можна виділити два типи. До першого належать такі: +INSΖΘΞΟΔΙΚΟ (рис. 3, 1), а до другого — кілька варіантів: INHΒΑΡΟ, INHΒΑΕΥ, INHΒΑΗΕΥ, INHΒΑΕΥΤ (рис. 3, 2—5). Вивчення написів приводить до висновку, що в них скорочено вказани індикти¹ та імена майстрів, які виробляли цеглу. Наприклад, INHΒΑΕΥТ або INHΒΑΕΥ можна дешифрувати як ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟΣ Η ΒΑΡΕΣΑΝΤΟΣ ΓΥΤΥΧΙΟΥ, тобто, «індикт восьмий, клеймування Євтуха»². Клеймо з написом INSΖΘΞΟΔΙΚΟ вказує на сьомий індикт і, мабуть, ім'я майстра (?).

* Судячи з розмірів цистерни, на підлозі була ще 31 цеглина.

** Петрографічні аналізи цегли, проведені доцентом кафедри петрографії та мінералогії Харківського університету С. І. Шуменко, дали такі наслідки: «У шліфі спостерігається алевропелітова структура та безладна текстура. Зерна дрібні (до 0,1 мм) і подані уламками кварцу, польового шпату, в одному випадку — уламком ефузиву (0,4 мм). Основна маса — тонкодисперсна, ізотропна, збагачена окисом заліза, в деяких місцях спостерігаються вкраплення тонкозернистого карбонату».

*** Клейма виявлені на 40 цеглах з 52.

¹ Індиктом іменується номер року в 15-річному циклі візантійської ери (Е. И. Каменцева. Хронология. М., 1967, стор. 80).

² Таке тлумачення клейм дає Мамбури (Е. Мамбури. Les briques byzantines.— Византион, XIX. Брюссель, 1949, стор. 123). Раніше написи дешифрували інакше. Наприклад, клеймо INHΒΑΡΚ розглядали як ΙΝΔΙΚΤΙΑΝΟΣ Η ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΩΜΑΝΟΥ ΚΥΡΟΥ, але нагромадження нових матеріалів, що дали велику кількість імен, дуже далеких від імператорських, показало безпідставність такої точки зору.

Таке тлумачення дає підставу вважати, що цегла належала продукції кількох керамічних майстерень за два роки, бо вона позначена сьомим (Ζ) та восьмим (Η) індиктами. Однак, можливо, клейма другого типу походять з однієї майстерні, де працювали кілька майстрів.

Подібна клеймована цегла значною кількістю траплялася в стінах візантійських будівель Константинополя та його околиць³ і дуже рідко в інших містах Візантії⁴, але точних аналогій херсонеські клейма серед

Рис. 2. Клеймо на поверхні цегли.

опублікованих візантійських не мають. Останні з'являються у IV ст. н. е., але переважна більшість їх належить до V та VI ст.⁵ При цьому спочатку існували клейма з однорядковими написами, а пізніше — з дворядковими. На думку Д. Т. Райса, перші відомі приблизно до 450 р. н. е., а дворядкові — в другій половині V і в VI ст.⁶

За легендами клейм цегла з херсонеської цистерни датується IV — початком V ст. н. е. Отже, цегляна підлога була споруджена не раніше цього часу. Щодо походження цегли, то зараз важко визначити, чи вона місцева, чи походить з Візантії*. Долівка була настелена під час останньої перебудови цистерни, тобто наприкінці її існування. Будівництво цистерни, як показали дослідження після зняття цегляної підлоги, визначається більш раннім часом.

Після зйомки плану споруди було знято цеглу на всій площі підлоги і проведено зачистку, а потім приблизно у центрі цистерни закладено невеличкий шурф (1×1 м) для з'ясування характеру нашарувань. В ньому виявлено шар цем'янки товщиною 0,15—0,17 м, а глибше — якусь тверду поверхню, але обстежити її не вдалося, оскільки шурф заливало морською водою. В зв'язку з цим довелося закласти ще один, також розмірами 1×1 м, біля південно-східної стіни цистерни; його пробито до скелі, що дало можливість визначити нашарування під цегляною підлогою і встановити дату спорудження рибозасоловальної цистерни. У шурфі наявна така стратиграфія: під цеглою — шар рожевої цем'янки товщиною до 0,05 м, нижче — сіра цем'янка товщиною до 0,1 м, що за кольором нагадувала глину; далі — перша проміжна цементна підлога, а під цем'янковим шаром товщиною близько 0,05 м — друга;

³ C. A. Mang o. Byzantine brick stamps.— AJA, 54, N 1950, стор. 22; The Great Palace of the Byzantine Emperors. Edinburg, 1958, стор. 105.

⁴ Там же, стор. 22.

⁵ Там же, стор. 21.

⁶ Там же, стор. 105.

* Для остаточного розв'язання цього питання треба провести петрографічні аналізи візантійської цегли.

ще глибше, під шаром близько 0,03 м — черепична долівка, покладена на цем'янку (0,05 м), а нижче — материкова скеля, в якій було вирубано цистерну.

Вивчення стратиграфії привело до висновку, що первісна підлога рибозасолювальної цистерни була черепичною. Пізніше цистерна ще тричі перебудовувалася і неодноразово ремонтувалася. Востаннє (в IV — на початку V ст. н. е.) було настелено підлогу з цегли. На дату спорудження цистерни вказує давніша підлога, вимощена світлоглинняною черепицею з характерними для сінопської кераміки домішками авгіту (піроксенів), внаслідок чого можна вважати її сінопським виробом *, а датувати не пізніше I—II ст. н. е. Така черепиця добре відома в цей час не тільки у Херсонесі, а й на Босфорі⁷. Отже, досліджена нами херсонеська рибозасолювальна цистерна була споруджена в I—II ст. н. е. й існувала до V ст. н. е.

В результаті проведенного дослідження було не тільки встановлено час спорудження цистерни, а й виявлено перебудови та період її функціонування, що важливо для вивчення риболовного промислу та рибозасолювання у Херсонесі. Дати всіх виявлених тут аналогічних цистерн раніше визначалися на основі їх вмісту, що приводило до полеміки між дослідниками. Одні датують ці споруди першими століттями н. е., а інші, базуючись на окремих знахідках, відносять усі цистерни до середньовіччя⁸.

На наш погляд, більшість рибозасолювальних цистерн Херсонеса була споруджена в перших століттях нашої ери. В ранньосередньовічний час частина з них продовжувала функціонувати і навіть будувалися нові. Але для остаточного вирішення цієї проблеми потрібно обстежити підлоги і нашарування під ними в усіх цистернах, які були розкопані раніше і ще не засипані.

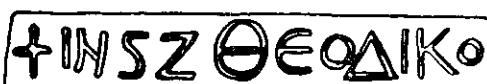

Рис. 3. Клейма, знайдені у рибозасолювальній цистерні:

1 — клеймо першого типу, 2—5 — варіанти клейм другого типу.

* Петрографічний аналіз черепиці показав, що вона має домішки, аналогічні глині сінопських світлоглинняних амфор I ст. н. е.

⁷ Керамическое производство и античные керамические строительные материалы. М., 1966, стор. 59, табл. 42, 2.

⁸ Г. Д. Белоу. Херсонес Таврический. Л., 1948, стор. 114; його ж. Северный прибрежный район Херсонеса.—МИА, № 34. М., 1953, стор. 21 і далі; Е. Г. Суров. Херсонес Таврический. Свердловск, 1961, стор. 73, 89.

Новая рыбозасолочная цистерна в Херсонесе

Резюме

Исследования 1970 г. новой рыбозасолочной цистерны на северном берегу Херсонесского городища позволили установить, что она была построена в I—II вв. н. э. и в дальнейшем неоднократно перестраивалась. Последняя перестройка была произведена в IV — начале V вв. н. э., о чем свидетельствует пол цистерны, вымощенный кирпичами с клеймами, ранее неизвестными в Северном Причерноморье. В клеймах сокращенно указаны индексы и имена мастеров, производивших кирпич. Подобные находки хорошо известны в стенах построек Константинополя и некоторых других городов Византии.

Б. В. МАГОМЕДОВ

До вивчення черняхівського гончарного посуду

Типологічне вивчення гончарної кераміки з пам'яток черняхівської культури є одним з нерозв'язаних завдань, що стоять перед дослідниками. Зовнішня подібність форм і оздоблення створюють враження певної типологічної єдності гончарного посуду, що походить з найвіддаленіших районів черняхівського ареалу. Центри гончарного виробництва черняхівської культури дослідженні дуже мало, і кераміка, таким чином, залишається основним джерелом для вивчення цієї галузі ремесла. В літературі існують певні розбіжності в інтерпретації останнього¹. Проте для дослідників однотипність черняхівської гончарної кераміки, як правило, виступає основним аргументом. Слід зазначити, що систематизація посуду є одним з суттєвих завдань у вивченні особливостей гончарного виробництва.

В цій статті пропонується спроба типологічного вивчення лише однієї категорії столового посуду — глеків. Взято 71 екземпляр з пам'яток України та Молдавії*.

В основу класифікації покладено комплекс різних ознак — морфологічних і метричних, що дають змогу найбільш докладно виявити особливості цієї категорії посуду. Система класифікації включає кілька підпорядкованих один одному підрозділів, що виділяються за певною ознакою: функціональне призначення характеризує категорію, профіль бочка — відділ, шийки — групу, профіль окремих частин посудин (шийки чи тулуба) — підгрупу; з останньої за специфічними ознаками виділено тип **. Кожен з них має порядковий номер (рис. 1, 1—16). В окремих випадках найменування типів, найбільш характерних для якоїсь окре-

¹ В. И. Довженок вважає, що широке розповсюдження однотипного гончарного посуду пов'язане з внутрішнім розвитком черняхівського суспільства і рівнем розвитку ремесла (В. И. Довженок. Об экономических предпосылках сложения феодальных отношений у восточных славян.— Проблемы возникновения феодализма у народов СССР. М., 1969, стор. 28—38). На відміну від цього існує думка про вирішальну роль провінціально-римських впливів на черняхівське гончарне виробництво (П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М., 1966, стор. 9; В. Д. Баран. Особенности культуры римского и раннесредневекового времени на территории Северного Прикарпатья и Юго-Западной Волыни.— Тезисы докладов советской делегации на международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. М., 1965, стор. 13—15).

* Автор використав опубліковані дані й матеріали фондів ІА АН УРСР, зокрема матеріал розкопок Компаніїцівського та Успенського могильників Є. В. Махно.

** Основні виміри глеків мають такі умовні позначення: діаметр тулуба D_t , діаметр шийки у найвужчій частині D_{sh} , висота посудини H , а тулуба — H_t , висота шийки H_{sh} .

мої пам'ятки чи території, пов'язується з відповідною географічною назвою. Схематично ця система дається на табл. 1.

Відділ А. Біконічні глеки (профіль бочка має гострий перегин, що наближує форму тулуба до біконічної).

Група I. Шийка циліндрична. Перехід від неї до тулуба позначене різким зламом. Підгрупи виділені з урахуванням загальних пропорцій шийки.

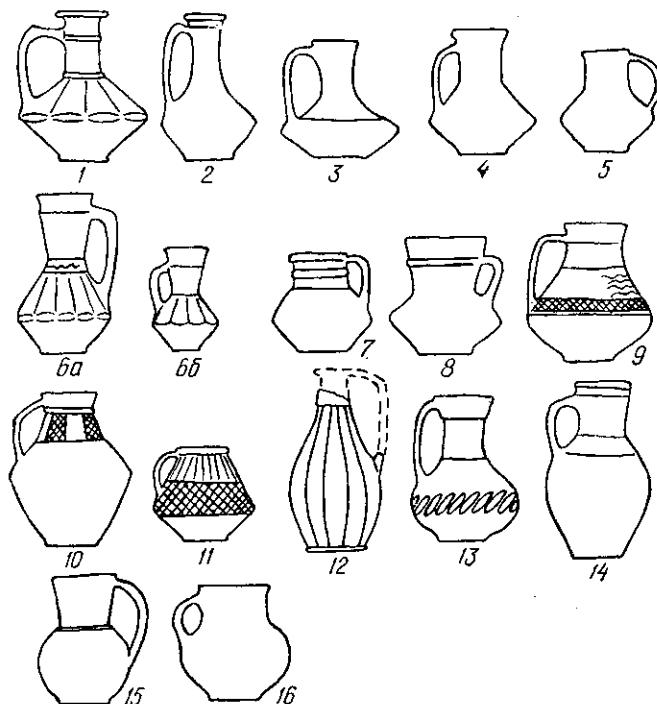

Рис. 1. Таблиця типів черняхівських глеків.

Підгрупа 1. Шийка вузька. $Dt \approx 1/3 Dw$. Екземпляри з цієї підгрупи досить розповсюджені в черняхівських пам'ятках, переважно на території Подніпров'я.

Typ 1, що походить з пам'яток Лівобережжя (Успенка, Ліновиця, Коровинці, с. Стариця), має назву «лівобережний». До нього належать п'ять посудин, які відрізняються орнаментом у вигляді зрізаних площин на плічках. Характерні також сильно відігнуті вінця.

Typ 2. Шість екземплярів з характерним складним профілем вінець. Описаної вище орнаментації немає. Трапляються в пам'ятках Середньої Наддніпрянщини. Вироби, подібні до посудин 1-го й 2-го типів, були поширені на території Дакії до завоювання її Римом². Глеки, мабуть, аналогічні дакійським, походять з пам'яток липицької культури³.

Typ 3 (косанівський). Три екземпляри характеризуються непрофільзованими вінцями і майже не мають орнаменту, за винятком карнизиків на плічках. Всі вони походять з Косанівського могильника (Східне Поділля) і, напевно, належать до пізнього періоду черняхівської культури, як свідчать датовані комплекси описаних посудин⁴.

² V. Răgvan. Getica. Bucureşti, 1926, рис. 439; R. Vulpe. La civilisation Dace à la lumer des fouilles de Poiana.—Dacia, I. Bucureşti, 1957, рис. 7(6); його ж. Santiul archeologic Popesti.—Materiale si cercetari archeologice, vol. VI. Bucureşti, 1959, рис. 9(1); I. N. Crisan. Ceramika daco-getică cu specială privire la Transilvania. Bucureşti, 1969, табл. LXVI, 4.

³ M. Smiszko. Kultury wcześniego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. Lwów, 1932, табл. VII, 4, 6.

⁴ Н. М. Кравченко. Косановский могильник.—МИА, № 139. М., 1967, стор. 112.

Підгрупа 2. Середня ширина шийки $D_{sh} \approx 1/2 D_t$. Ця кераміка поширенна на всій території черняхівської культури.

Typ 4 (черняхівський) нараховує 10 екземплярів. Відрізняється струнким профілем: $H_{sh} > 1/2 D_t$. Лише на черняхівському могильнику знайдено шість посудин. Інші походять з Ромашок, з невідомої пам'ятки Середньої Наддніпрянщини та Компанійців і Августинівки. Для цього типу можна вважати характерним орнамент у вигляді трикутників та зигзагів, накреслених пролощеними лініями. Сироглиняні глеки такої самої форми були поширені у доримській Дакії⁵.

Таблиця 1

Схема класифікації черняхівських глеків

Категорія	Відділ	Група	Підгрупа	Тип
Глеки столові	A, біконічні	I, з вузькою шийкою	1, з вузькою шийкою	1 2 3
			2, з середньоширокою шийкою	4 5 6a 6b
			3, з широкою шийкою	7 8
		II, з конічною шийкою	4, з вузькою шийкою	9 10
			5, з широкою шийкою	11
	Б, опуклобокі	6, з вузькою шийкою	6, з вузькою шийкою	12
			7, з середньоширокою шийкою	13 14
		8, з вузькою шийкою	8, з вузькою шийкою	15 16

Typ 5. Чотири посудини з більш приземкуватим профілем: $H_{sh} < 1/2 D_t$. В черняхівських пам'ятках такі глеки відомі на Волині (Бережанка) та в Молдавії (Будешти). Один екземпляр (він має деякі особливості) походить з невідомого пункту на Лівобережжі Дніпра. Аналогії трапляються на пам'ятках культури Карпатських курганів⁶.

Typ 6a, 6b. Висота шийки значно перевищує її діаметр. $H_{sh} > 2 D_{sh}$. Крім того, всі наявні екземпляри мають орнамент на плічках у вигляді зрізаних площин, а також лійчасту шийку. За розміром виділяються два варіанти — а і б. До першого з них належить один екземпляр висотою понад 25 см (з Гаврилівки), а до другого — два висотою менше 20 см. Походять вони з Середньої Наддніпрянщини — Ромашок та Степівки.

Підгрупа 3. Шийка широка: $D_{sh} \approx 3/4 D_t$. Серед невеликої кількості посудин цієї підгрупи за пропорціями шийки можна визначити такі дві форми.

⁵ V. Рăгул. Вказ. праця, рис. 70; I. N. Стісан. Вказ. праця, табл. LIX, 1, 2.

⁶ М. Ю. Смішко. Карпатські кургани. К., 1960.

Typ 7. Hш < Hт. З чотирьох наявних екземплярів два знайдені на могильнику в Маслові, по одному — в Компанійцях та Августинівці. Деякі посудини мають близькі аналогії серед ольвійської кераміки⁷.

Typ 8. Два екземпляри з високою шийкою: *Hш > Hт*. Трапились вони в пам'ятках Молдавії (Малашти, Будешти). Багато аналогій походить з Румунії⁸.

Група II. Конічна шийка плавно переходить у плічка, утворюючи одну лінію з тулубом. За пропорціями тут виділяються такі підгрупи глеків.

Підгрупа 4. З вузькою шийкою: $Dш \approx 1/2 Dт$. Загальні пропорції посудин видовжені.

Typ 9 репрезентований шістьма глеками. Злам бочки — нижче половини загальної висоти тулуба. Знахідки ці походять з могильників у Переяславі-Хмельницькому, Косанові, Гаврилівці, Ромашках, Черняхові, Компанійцях.

Typ 10. Відомо всього два екземпляри на могильнику в Косанові та на поселенні Лапушна Посад. Характерним є високий тулуб з перегином бочки вище середини висоти корпуса. Шийка і плічка (у верхній частині) орнаментовані. Глеки типу 9-го та 10-го на початку нашої ери та в попередні часи були поширені на території Дакії⁹. Близькі до них форми відомі й у липицькій культурі¹⁰.

Підгрупа 5. Широка шийка: Dш ≈ 3/4 Dт.

Typ 11. Шість екземплярів, які походять з могильників у Новоолексandrівці (два глеки), Косанові, Ротмістрівці, Завадівці (два). Деякі мають орнамент з пролощених ліній. Завадівські посудини датуються III ст. У черняхівський час вони особливо численні у Дакії. В. М. Корпусова, вивчаючи цей тип посуду, прийшла до висновку, що у Північному та Північно-Західному Причорномор'ї його поширили сармати, запозичивши на Північному Кавказі¹¹. Певною мірою з ним можна порівнювати частину дакійських та липицькі аналогії типів 9-го та 10-го.

Відділ Б. Опуклобокі глеки. Всередині цього відділу, як і в попередньому, посудини розподіляються за діаметром шийки.

Підгрупа 6. Діаметр шийки становить менше 1/3 діаметра тулуба: Dш < 1/3 Dт.

Typ 12. До нього належить одиничний екземпляр, виявлений у Завадівці. Він має подовжений тулуб, прикрашений по всій висоті вертикальними канелюрами. У черняхівських пам'ятках Румунії трапляються подібні сіро- та червоноглиняні глеки, серед яких є майже аналогічні¹². Можна вважати, що цей тип має провінціально-римське походження.

Підгрупа 7. Діаметр шийки коливається від 1/3 Dт до 1/2 Dт.

Typ 13. Три екземпляри з приземкуватим тулубом: *Hт < Dт*. Усі глеки походять з надпорізьких пам'яток — Новоолександровки, Федорівки, о. Хортиці і, крім основної, мають кілька спільних рис: високу шийку, орнамент на тулубі у вигляді косих канелюрів тощо.

Typ 14. Два глеки, що мають більшу висоту тулуба (*Hт ≈ Dт*), походять з Черняхова та Гурбинців. Обидва яйцеподібні форми (найбільший діаметр — вище середини тулуба). Вироби цього типу трапляються

⁷ T. Kiprowsch. Die Keramik römischer Zeit aus Olvia in der Sammlung der Ermitage.— Die römisch— germ. Komission des Deutsh. Archäolog. Institut. Frankfurt. 1929, табл. III, 42.

⁸ G. Diaconu. Tîrgsor necropole din secolele III—IV e. n. Bucureşti, табл. LV, 1; LXXVI, 3; CXI, 3.

⁹ V. Răgruș. Вкaz. праця, рис. 81; R. Vulpe. La civilisation Dace..., рис. 8 (1); I. N. Crisan. Вказ. праця, табл. CLXIV, 1, 3, 4; CLXV, 1, 2, 9; CLXVI, 2, 3, 7.

¹⁰ M. Smiszk. Kultury wczesnego okresu..., табл. VII, 1.

¹¹ В. М. Корпусова. Біонічні посудини перших століть нашої ери з Причорномор'я.— Археологія, 3. К., 1971, стор. 82.

¹² G. Diaconu. Вказ. праця, табл. XXV, 4.

в культурі карпатських курганів та на пізньоантичних пам'ятках¹³. Де-шо подібний глек знайдено у Подесенні на пізньозарубинецькій пам'ятці черняхівського часу¹⁴.

Підгрупа 8. $D_{sh} \approx 1/2 D_t$ або більше від нього.

Typ 15. Чотири екземпляри, що характеризуються лійчастою шийкою, є знахідками з молдавських пам'яток Малаєсти та Будешти. Майже всі мають кулястий тулуб.

Typ 16 (західноукраїнський) представлений 10 посудинами з циліндричною шийкою. Переважна більшість їх виявлена в західних райо-

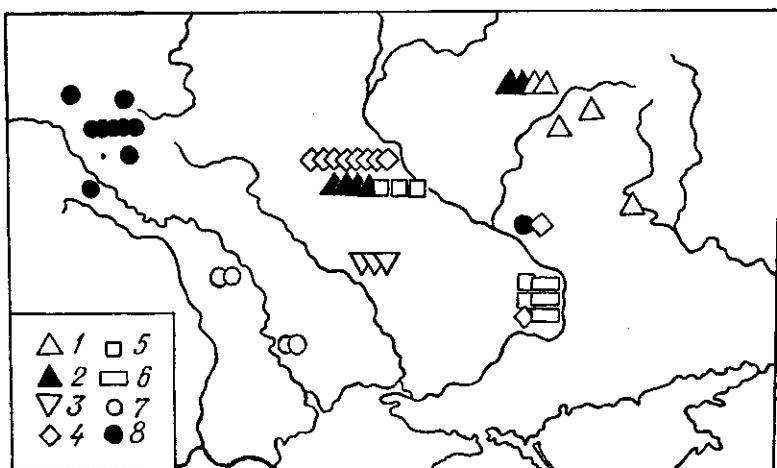

Рис. 2. Схема поширення окремих типів:

1 — тип 1, 2 — тип 2, 3 — тип 3, 4 — тип 4, 5 — тип 11, 6 — тип 13, 7 — тип 16,
8 — тип 16.

нах України в таких пунктах: Раковець (четири екземпляри), Романове Село, Городниця, Бережанка, Ріпнів II, Вовчинці. Решта глеків знайдена на Лівобережжі Дніпра: у Компаніїцах та Успенці (по одному). За комплексами цей тип датується III — кінцем IV—V ст. Аналогії є у даків латенської епохи¹⁵.

Такий в цілому короткий огляд основних типів столових глеків з черняхівських пам'яток на території України та Молдавії. Порівняно невелика їх кількість ускладнює статистичну обробку матеріалу, але, якщо порівняти розподіл типів всередині черняхівського ареалу, бачимо цікаву закономірність (табл. 2). Передусім чітко виділяються дві великі зони: східна (Правобережжя та Лівобережжя Середнього Подніпров'я, Надпоріжжя, Поділля) та західна (Західна Україна і Молдавія). Для першої характерні біконічні форми глеків (типи 1—11), що, за нашими матеріалами, становлять близько 85%. У другій, навпаки, переважають округлі форми, на які припадає 67% (без Молдавії — 73%).

Розглянемо обидві зони по районах (рис. 2).

Лівобережжя Середнього Дніпра (Успенка, Корвинці, о. Стариця, Гурбинці, Ліновиця, Компаніїці, Переяслав-Хмельницький). Характерним є тип 1, який, крім цього району, відомий у Румунії (з невеликими відмінностями). З Успенського могильника походять також два глеки 2-го типу. Компаніїцівський могильник та, можливо, Переяславський за-

¹³ М. Ю. Смішко. Вказ. праця, табл. XIII, 7, 11; С. І. Капошина. Некрополь в районе поселка им. Войкова близ Керчи. — МИА, № 69. М., 1959, стор. 137, 139, рис. 42(2). Глек датується другою половиною IV ст. н. е.

¹⁴ П. Н. Третьяков. Вказ. праця, стор. 227, рис. 64(14).

¹⁵ I. N. Crisan. Materiale dacice din necropolă și asezarea de la Ciumenti și problema raporturilor dintre Daci și Celta în Transilvania. Baia Mare, 1966, рис. 28 (3).

Таблиця 2

Територіальний розподіл типів черняхівських глеків

Райони \ Типи	1	2	3	4	5	6а	6б	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Лівобережне Середнє Подніпров'я	5	2		1	1			1	2				1			2	
Правобережне Середнє Подніпров'я						2	2	2		3	1	1					
Надпоріжжя				1		1		1		1	2	3					
Поділля			3							1	1	1					
Західна Україна					2					1						8	
Молдавія					1			2								4	

складом цього посуду можна прирівняти до правобережних пам'яток, що пояснюється територіальною близькістю.

Правобережжя Середнього Дніпра (Черняхів, Ромашки, Маслове, Завадівка, Ротмистрівка, Стецівка). Тут найпоширенішим типом є 4-й. Характерні також 2-й, 6-й (6), який поки що ніде більше не трапляється, та 11-й.

Надпоріжжя (Августинівка, Новоолександровка, Федорівка, Гаврилівка, с. Хортиця). З шести відомих нам глеків три належать до типу 13-го, поширеного тільки у цьому районі, а два — до згаданого 11-го.

Поділля (Косанів). Звідси походить невелика кількість посудин (шість екземплярів), причому тільки з однієї пам'ятки. Три глеки становлять окремий тип 3. Решта належить до типів 9, 10 та 11 (група виробів з конічною шийкою).

Західна Україна (Раковець, Романове Село, Бережанка, Лапушна Посад, Ріпнів II, Городниця, Вовчинці). В цьому районі домінує тип 16. Трапляються також глеки 5-го типу (два відомих нам екземпляри походять з могильника у Бережанці).

Молдавія (Малаешти, Будешти). В наведену вище класифікацію увійшло сім посудин. Чотири з них належать до характерного тільки для Молдавії типу 15.

Не можна не зупинитися на такому важливому районі черняхівського ареалу, як Румунія. Крім специфічних, невластивих для території нашої країни форм (в тому числі й деяких провінціально-римських), на румунських пам'ятках є багато глеків, близьких до типів 1, 2, 4—9, 11, 12, 14, 16¹⁶.

Покалізацію типів на території черняхівської культури здебільшого важко пояснити засвоєнням різних місцевих традицій. В межах України це може стосуватися лише глеків-кухлів (тип 11), що були у вжитку в сарматів, та глека з поселення Лапушна Посад (тип 10), близького за формою до липицьких. У Лісостепову зону України потрапляли ще окремі посудини з античних центрів Північного Причорномор'я, які теж мог-

¹⁶ G. Diaconu. Вказ. праця; B. Mitrea, C. Preda. Necropole din secolul al IV-lea e. n. in Muntenia. Bucureşti, 1966.

ли вплинути на формування черняхівських типів (7-го й 14-го). Інші форми до III ст. тут невідомі. Виняток становить район черняхівських пам'яток Румунії, де у доримські часи (перед II ст. н. е.) були поширені глеки, які можна вважати прототипами ряду описаних форм (типи 1, 2, 4, 9, 10, 16).

Таким чином, цілком можливе дакійське походження основних типів цієї категорії посуду. Крім того, деякі з них мають пізньоантичне (7, 14), сарматське (11) та провінціально-римське (12) походження. Окремі типи та їх варіанти були вироблені в процесі розвитку місцевого гончарства.

Викладена тут спроба типологічної класифікації свідчить про те, що гончарна кераміка з пам'яток черняхівської культури є дуже важливим джерелом для вивчення характеру і особливостей ремесла стародавнього населення. Отже, необхідне більш детальне дослідження черняхівського гончарства.

ДОДАТОК

Місцезнаходження пам'ятки

Література

Українська РСР

Вінницька область

с. Косанове (Гайсинський район)

Н. М. Кравченко. Косановский могильник.— МИА, № 139. М., 1967.

Кіївська область

м. Переяслав-Хмельницький

В. К. Гончаров. Могильник культуры по-лей погребений у г. Переяслав-Хмельницкий.— КСИА АН УССР, № 4. К., 1955.

с. Ромашки (Рокитнянський район)

Н. М. Кравченко, А. С. Бугай, Б. В. Магомедов. Розвідки на Київщині.— Археологічні дослідження на Україні у 1969 р. К., 1972.

с. Черняхів (Кагарлицький район)

В. П. Петров. Черняховский могильник.— МИА, № 116. М., 1964.

Львівська область

с. Ріпнів (Буський район)

Э. А. Симонович. Новые работы в с. Черняхове.— МИА, № 139. М., 1967.

Івано-Франківська область

с. Городниця (Городенківський район)

М. Смішко. Доба полів поховань в західних областях УРСР.— Археологія, т. II. К., 1948.

Сумська область

с. Успенка (Буринський район)

Фонди ІА АН УРСР.

Тернопільська область

с. Бережанка (Лановецький район)

Фонди ІА АН УРСР.

с. Раковець (Збаразький район)

И. С. Винокур, М. И. Островский. Раковецкий могильник.— МИА, № 139. М., 1967.

с. Романове Село (Збаразький район)

М. А. Тиханова. Культура западных областей Украины в первые века н. э.— МИА, № 6. М., 1941.

Харківська область

о. Стариця (р. Сіверський Донець)

Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца. Харьков, 1962.

Херсонська область

с. Гаврилівка (Нововоронцовський район)

Э. А. Симонович. Раскопки у овчарни совхоза «Приднепровский».— МИА, № 82. М., 1960.

Черкаська область

с. Завадівка (Корсунь-Шевченківський район)

Э. А. Симонович. Орнаментация черняховской керамики.— МИА, № 116. М., 1964. Фонди ІА АН УРСР.

- с. Маслове (Шполянський район)
 с. Ротмістрівка (Смілянський район)
 с. Стецівка (Звенигородський район)
Чернігівська область
 с. Гурбінці (Срібнянський район)
 с. Ліновиця (Прилуцький район)
- В. П. Петров. Масловский могильник на р. Товмач.—МИА, № 116. М., 1964.
- А. А. Борисский. Курганы и случайные находки близ местечка Смелы, т. II. СПб., 1894.
- Фонди ІА АН УРСР.
- Э. А. Симонович. Орнаментация черняховской керамики.—МИА, № 116. М., 1964.
- Фонди ІА АН УРСР.
- Молдавська РСР*
- с. Будешти (Криулянський район)
 с. Малаєшти (Ришканський район)
- Э. А. Рикман. Памятник эпохи великого переселения народов. Кишинев, 1967.
- Г. Б. Федоров. Малаештский могильник.—МИА, № 82. М., 1960.

Б. В. МАГОМЕДОВ

К изучению черняховской гончарной посуды

Резюме

Систематизация гончарной керамики является важной задачей в изучении особенностей гончарного ремесла в разных районах черняховского ареала. В данной статье представлена попытка типологического изучения только одной категории посуды — одноручных столовых кувшинов.

В основу классификации положен комплекс морфологических и метрических признаков, позволяющий выделить важнейшие особенности типов. На основании распространения биконических и округлобоких форм обозначены две большие зоны: восточная (Поднепровье и Подолье), в которой преобладают биконические типы, и западная (Западная Украина и Молдавия), где характерны округлобокие кувшины. В каждой зоне выделены также районы.

Сравнивая описанные черняховские экземпляры с кувшинами предшествующего времени, можно предположить принадлежность многих форм гето-дакийским культурам, отдельные типы имеют местное сарматское и позднеантичное происхождение, другие же, видимо, были выработаны черняховскими гончарами.

О. О. РАТИЧ

Літописний Звенигород

Літописний Звенигород на р. Білці, який належить до найзначніших міст Південно-Західної Русі, вперше згадується в літопису під 1087 р.¹ В XII — на початку XIII ст. він був деякий час столицею Звенигородського князівства. В середині XIII ст. місто зруйнували татаро-монголи, від нього збереглося велике городище в центрі сучасного с. Звенигорода на Львівщині (рис. 1). В давні часи Звенигород з півдня, заходу і півночі оточували течія р. Білки і непрохідні болота та озера, які були природним захистом міста. Шляхи до нього вели тільки по штучних греблях. Площа городища прямокутна, розмірами приблизно 400×350 м. З давніх укріплень збереглися частково вал і рів з півдня і заходу. Дитинець площею 3 га розташований в південно-західній частині городища, а посад (блізько 12 га) — на захід, північ і схід від нього. Навколо були передмістя — урочища Завалля, Загороди, Замосточчя,

¹ Летопись по Ипатьевскому списку. СПб., 1871, стор. 144.

Пробій, Батіївка, Печеніги — місця важливих подій в історії Звенигороди. Городище дуже зруйноване будівлями XVIII—XX ст.

Археологічні дослідження розпочалися тут у 50-х роках² і мають рятувальний характер. Товщина культурного шару в центральній частині городища — від 0,3 до 1,2, а інколи доходить до 2,3 м від сучасної поверхні.

В центральній частині міста виявлено залишки рову і валу, орієнтованих приблизно по лінії південь — північ і на поверхні ґрунту зараз

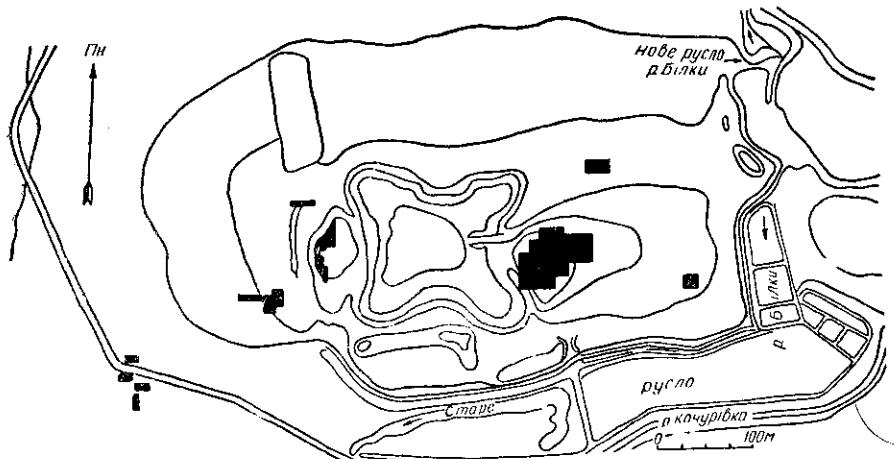

Рис. 1. План залишків городища літописного Звенигорода. Чорним позначена досліджена площа.

непомітних. Вони від сходу півколом оточували площу приблизно 2 га. В північно-західній частині городища наявні залишки не одного валу, а двох.

З виявлених у Звенигороді в 1965 — 1972 рр. пам'яток особливу увагу привертають руїни храму, князівського палацу та інших будівель (рис. 2).

Від храму збереглися рови для фундаментів і частково фундаменти. Споруда прямокутна, розмірами 12,5×10,6 м, з трьома нефами і напівциркульними апсидами зі східного боку. Південно-західна частина була відділена внутрішньою стінкою від дальнього інтер'єру. В стіні є сліди дерев'яних стовпів для сходів, що вели на хори, а, можливо, і для інших переходів. Храм чотиристовпний, однокупольний. З півдня до його західної частини прилягала прямокутна прибудова розмірами 7,5×6,4 м, яка становила з ним конструктивне ціле. Це, ймовірно, залишки усипальниці. Тут в 1964 р. виявлено зруйнований саркофаг. Під фундаментами храму простежувався незначний рів у вигляді півколо, призначення якого не встановлено. Пам'ятка дуже близька до культових споруд стародавніх Галича (храм під Дібровою) і його околиць (с. Шевченкове, храм Пантелеймона) та Василева на Дністрі³.

На віддалі 6,3 м на схід від храму виявлено прямокутну основу (2×1,8 м) стовпа, очевидно, від ще однієї будівлі. Основа, яка складалася з кусків білих каменів, частково оброблених і з cementovаних зверху розчином з піску, вална та подекуди товченої цегли (плінфи), входила в ґрунт на глибину до 1,3 м від сучасної поверхні.

² І. К. Свєшников. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952—1957 рр.—Археологічні роботи музею в 1952—1957 рр. Львів, 1959, стор. 16—17.

³ Н. Воронин, М. К. Каргер. Архітектура.—Істория культуры древней Руси, т. II. М.—Л., 1951, стор. 281, рис. 86, 2 і 87а, Г. Н. Логвин и Б. А. Тимощук. Болокаменный храм XII века в Василеве.—Памятники культуры. Исследования и реставрация, вып. 3. М., 1961, стор. 38—42, рис. 2; 4.

За 14 м на північний схід від храму простежено сущільний завал бутових і оброблених каменів з князівського палацу, а також рови для фундаменту; їх ширина доходила до 2,1 м, глибина — до 1,1—1,3 м від сучасної поверхні. Будівля мала в плані вигляд букви «Г» і була орієнтована по лінії схід — захід. Довжина споруди 24,5, ширина в східній частині 13,6 і західній — 20,3 м. Складалася вона з чотирьох переділе-

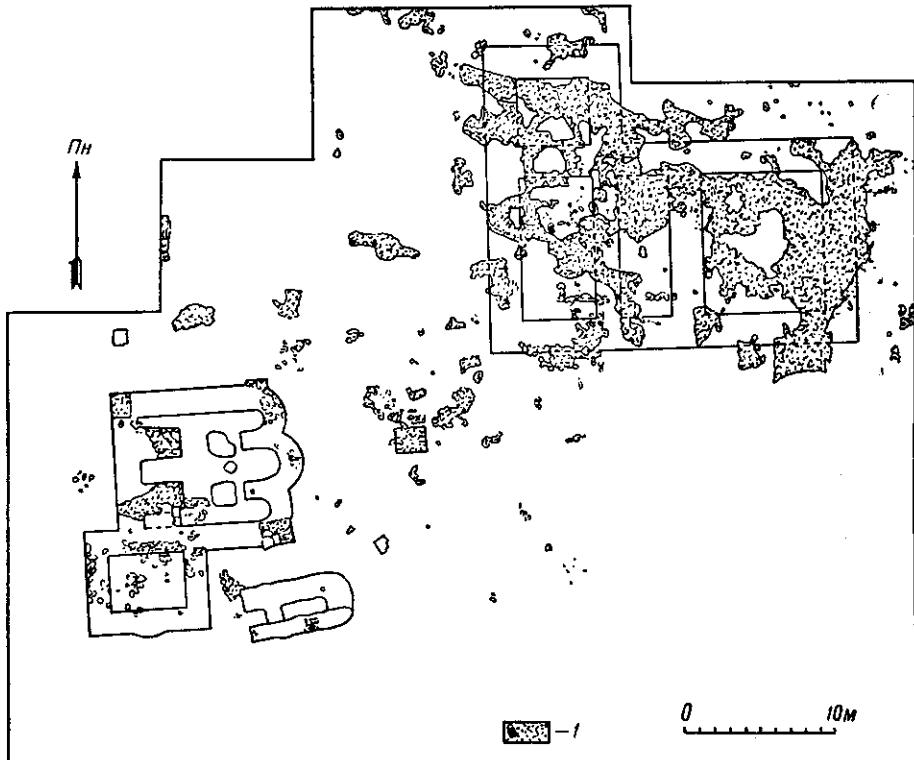

Рис. 2. План залишків архітектурних пам'яток:
1 — завал каменів (за І. Р. Могитичем і О. О. Ратичем).

них поперечними стінами приміщень: три з них розташовані по лінії схід — захід і четверте — в західній частині в північному напрямку.

Всі будівлі Звенигорода споруджені з білого тесаного каменю, однак цей матеріал з їх стін і фундаментів вибраний ще в давні часи. На одному камені, знайденому в південній центральній частині завалу, де, очевидно, був вхід у палац, зображенна голова людини. Серед залишків будівель знайдені уламки керамічних плиток, скляніх браслетів та інші матеріали XII—XIII ст. З виявлених архітектурних деталей привертає увагу відкрита між храмом і палацом основа стовпа, можливо, на місці переходу між ними. Зразки подібних будівель відомі в стародавньому Галичі й Перемишлі⁴. Їх близькість можна пов'язувати з діяльністю Володимирка Володаревича, який князював у всіх трьох столицях Галицької землі. Кам'яні будівлі Звенигорода споруджені всередині XII ст. і зруйновані, очевидно, під час татарської навали на Русь.

В центральній частині городища виявлено в 1965—1972 рр. 16 напівземлянок, 4 наземних житла і ряд печей, а на околиці — рештки двох сиродутних горнів. Напівземлянки прямокутні, майже квадратні, площею близько 15 м², заглиблені в ґрунт в основному на 0,9—1,2 м, а в

⁴ Летопись по Ипатьевскому списку, стор. 319; А. Z a k i. Pierwsze zabytki budownictwa w Przemyślu.— Z otcłanii wieków, XXVI. Poznań, 1960, стор. 213—215; Palatium i rotunda.— Там же, XXVIII. Poznań, 1962, стор. 128—131.

окремих випадках і на 2,15—2,3 м від сучасної поверхні. Вони побудовані в ряд і орієнтовані на південь. Печі в них округлі (чорінь діаметром 0,6—0,9 м), споруджені з глини й каменю. В деяких напівземлянках відкрито уступчасті входи, лави і лежанки, долівкові та підвальні ями. Наземні житла, контури яких встановлено, були прямокутні, площею 10—15 м². Тут переважали печі з глини, деколи з двома черенями. Траплялись припічні ями. Виявлено також завали понад 20 печей і ям, які, очевидно, належали до жителів, проте їх контурів не вдалося простежити.

В літописному Звенигороді співіснували, зокрема в XII—XIII ст., обидва основних типи жителів стародавньої Русі — напівземлянки і наземні будівлі. Знайдені в деяких з них знаряддя праці, залізні шлаки і криця, напівфабрикати і відходи косторізного виробництва та тигельки для плавлення кольорових металів свідчать, що тут мешкали ремісники — основна верства населення середньовічного міста.

В різний час відкрито в центральній частині городища давньоруські поховання. Вже на початку XVIII ст. під час побудови на городищі замку виявлено велику кількість людських кісток. Хоч в літературі немає точних даних про ці поховання, проте знайдений мармуровий саркофаг вказує на існування тут могильника. Другий саркофаг трапився на городищі в 1964 р. Є загадки про поховання, які були прикриті великими кам'яними плитами. В 1965—1972 рр. виявлено в руїнах архітектурних пам'яток 12 безінвентарних поховань, орієнтованих головою на захід. За стратиграфічним заляганням їх можна датувати другою половиною XIII—XIV ст.

Велика кількість археологічних матеріалів дає уявлення про господарську діяльність мешканців літописного Звенигорода.

Розвиток землеробства засвідчений знахідками серпів і кіс, злаків (пшениці і проса), їх відбитками в обмазці печей та наявністю жорнових каменів у багатьох житлах. На розвиток тваринництва вказує велика кількість кісток домашніх тварин. Деяку роль у господарстві відігравало, очевидно, і мисливство, зокрема полювання на диких кабанів і оленів, кістки яких трапляються на городищі. Існували і різні галузі ремесла: залізодобувна справа і ковальство, ювелірна справа, гончарство та ін. Зокрема, про виплавку металу свідчать завали двох сиродутних горен з кусками печини і залізних шлаків. З предметів побутового призначення XI—XIII ст. знайдено ножі, пряжки (рис. 3, 10, 18, 19), різні кільця (рис. 3, 11), дужки від відер, цвяхи, скоби, гачки для копчення риби (рис. 3, 16, 21), обручі, заклепки (рис. 3, 22), висячий замок і ключі від нього (рис. 3, 13, 20), ключі від засувів (рис. 3, 9, 14, 15), кресала (рис. 3, 12). Знаряддя праці представлені косами-горбушами (рис. 3, 3), серпами (рис. 3, 1, 2), скобелем (рис. 3, 5), різцем (рис. 3, 6), теслом (рис. 3, 4), кліщами, свердлом і пилкою⁵, ножицями (рис. 3, 7). До військового спорядження можна зарахувати бойову сокиру (рис. 3, 8), різноманітні, зокрема двошипні, наконечники стріл⁶ та певну кількість різних шпор (рис. 3, 23) і кінських вудил (рис. 3, 17).

Ювелірні вироби характеризуються значною кількістю прикрас і предметів культу. Це бронзові й срібні скроневі кільця XI ст., сережки київського типу XI—XIII ст., бронзова шийна гривня з трьох дротів і лунниця з хрестиком XI ст., натільні хрестики (рис. 4, 15, 17, 19), енколпіони (один позолочений з перегородчастою емаллю) (рис. 4, 11)⁷. Є та-

⁵ Г. М. Власова. Мастерские косторезов в Звенигороде.— Записки Одесского археологического общества, т. II. Одесса, 1967, стор. 235, рис. 5, 7, 10.

⁶ Г. М. Власова, Б. Г. Возницкий. К исследованию северо-западной части городища летописного Звенигорода.— Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского Государственного археологического музея в 1960 г. Одесса, 1961, стор. 120, табл. IV, I.

⁷ О. Ратич. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957, стор. 23 і 93, табл. XI, 9, 29; стор. 94, табл. XII, 13; Г. М. Власова, Б. Г. Возницкий. К исследованию..., стор. 118, табл. II.

кож бронзові й мідні іконки XII—XIII ст., бронзовий браслет із загнутими кінцями, численні й різноманітні персні XI—XIII ст. та ліроподібна пряжка (рис. 4, 18). З інших бронзових виробів заслуговують на увагу наконечник піхов меча і стиль для письма⁸. До важливих знахідок слід зарахувати шість свинцевих вислих печаток. На одній з них — зображення

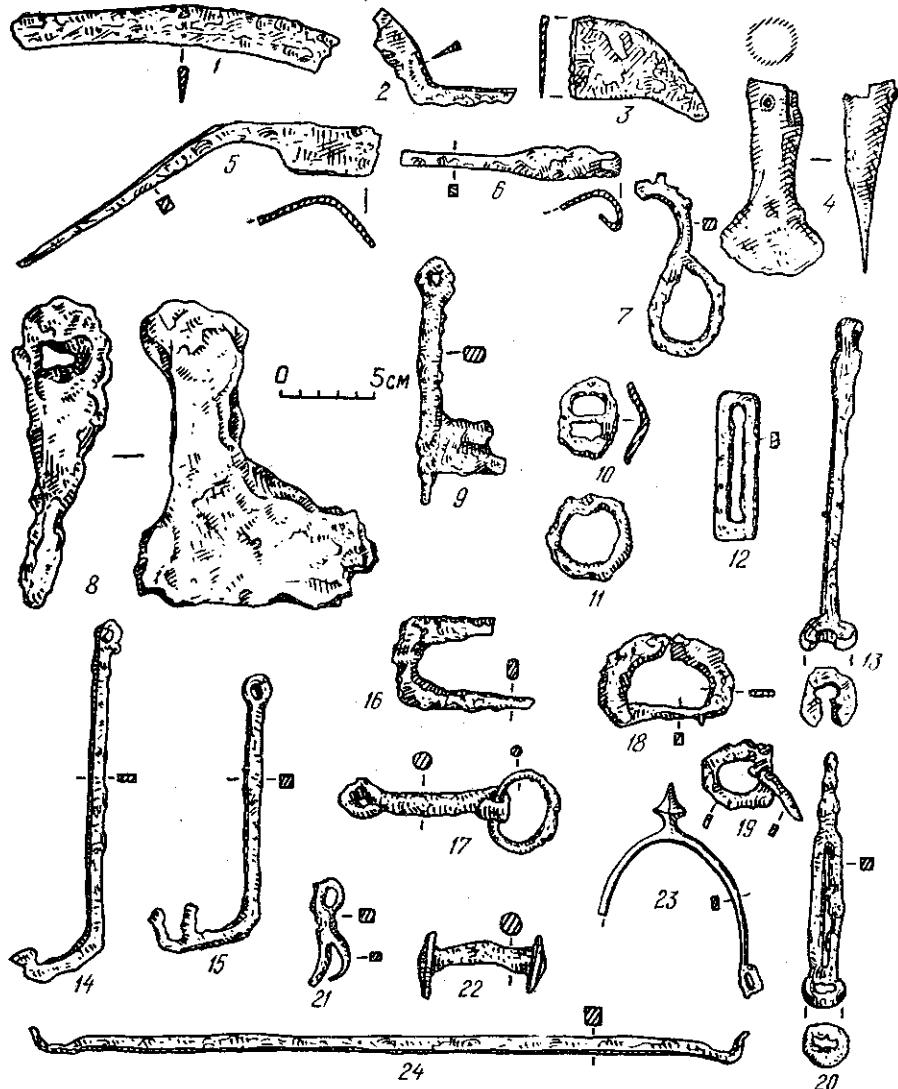

Рис. 3. Вироби з металів (1—24).

кіївського митрополита Костянтина з богоматір'ю, а на другому боці грецький напис: «Костянтин з божої милості митрополит всієї Русі». На двох інших печатках є напис «Василій» (рис. 4, 16).

Ці печатки М. М. Тихомиров пов'язує з Васильком Теребовельським (кінець XI — початок XII ст.)⁹. Вони походять з того часу, коли Звенигород був столицею одноіменного князівства, і є свідченням релігійних зв'язків цього міста з Києвом та дипломатичних стосунків між Звенигородським і Теребовельським князівствами.

⁸ О. Ратич. Вказ. праця, стор. 92, табл. X, 5; стор. 94, табл. XII, 38.

⁹ Н. М. Тихомиров. Древнерусские города. М., 1956, стор. 334—335.

Крім того, в Звенигороді знайдені олов'яна пломба та циліндричне коваделко і молоток. Ювелірні вироби, засвідчені тут, датуються Х—XIII ст.

Високого розвитку набуло гончарне ремесло. Основний тип посуду — горщики, серед яких приблизно 95% опуклобокі з виділеною шийкою і відхиленими вінцями із заокругленим краєм (рис. 5, 1). Всі вони

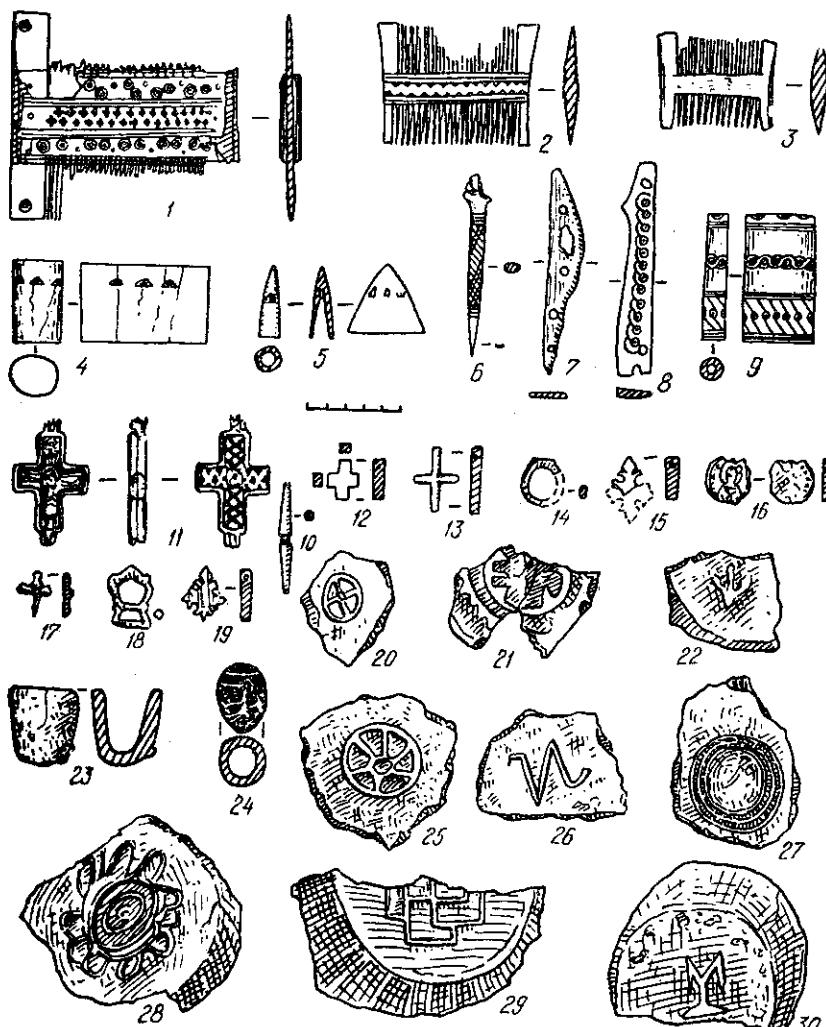

Рис. 4. Вироби з кістки, рогу, скла, металів, глини і каменю.

належать до XII—XIII ст. Плічка і бочки значної кількості посудин прикрашені прямолінійним візерунком та інколи хвилястим. Бочки деяких горщиків мають сліди ангобу з білої глини. На денцях незначної кількості виробів (приблизно 2%) були клейма в основному у вигляді геометричних фігур — кіл, хрестиків (рис. 4, 20, 21, 25, 28, 29), рідше у вигляді пелюсток (рис. 4, 27), літер давньоруського алфавіту (рис. 4, 26) та знаків Рюриковичів (рис. 4, 22, 30). Останні свідчать про наявність в Звенигороді князівських майстерень. Опуклобокі горщики з непрофільзованими та манжетоподібними (рис. 5, 5, 9) вінцями (переважно XI ст.) трапляються разом з основною формою кераміки, але становлять 2—3%.

З інших типів посуду виявлені горщики та глеки з циліндричною шийкою (рис. 5, 2, 4), аналогії яким відомі в стародавньому Галичі і

Пліснеську¹⁰, де вони датуються XII—XIII ст. є також мископодібні посудини з розхиленими назовні (рис. 5, 3, 6, 7) або загнутими до середини (рис. 5, 8) вінцями та півсферичні й циліндричні накривки. Серед кераміки Звенигорода порівняно багато уламків грушоподібних амфор XII—XIII ст. (дно заокруглене) і значно менше амфор XI ст. з струнким корпусом та гострим дном. Знайдено значну кількість трикутних і чоти-

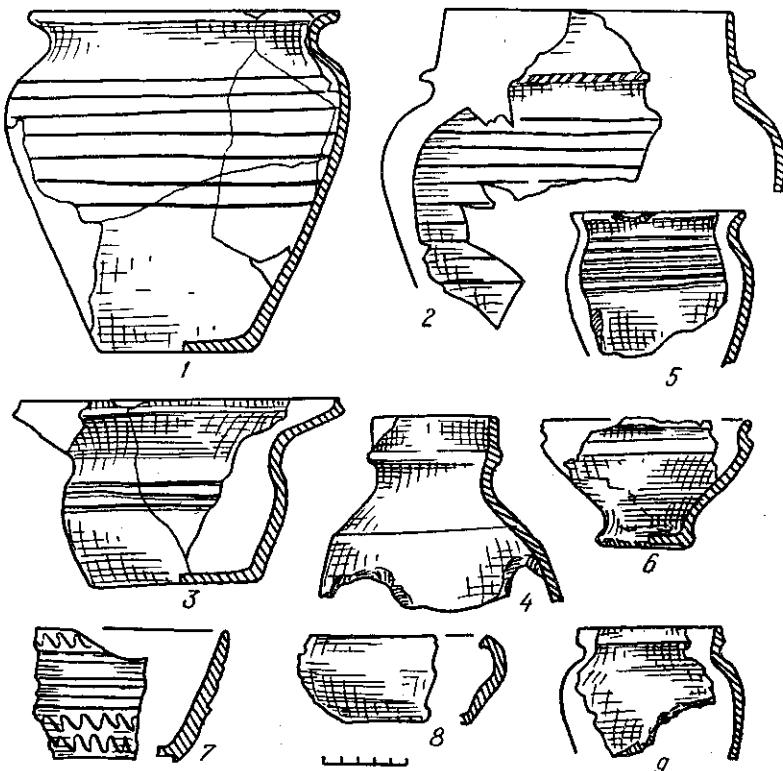

Рис. 5. Зразки посуду (1—9).

рикутних полив'яних керамічних плиток для долівок монументальних будівель. Рідко траплялися тигельки для плавлення кольорових металів (рис. 4, 23), глазуровані писанки (рис. 4, 24) та глиняні пряслиця. Останні підтверджують думку про існування тут давньоруського поселення перед XI ст.

Особливої уваги заслуговує косторізна справа. Найчисленнішими з кістяних знарядь є проколки, лощила, пластинки з двома вістрями на робочому кінці¹¹ і ручки ножів, деколи орнаментовані (рис. 4, 9). Знайдено також кістяну голку і шило¹², трубки з отворами на боковій стороні (рис. 4, 4, 5), гребені (рис. 4, 1—3), гольники, застібки (рис. 4, 10), ложечки для чищення вуха і нігтів (рис. 4, 6), хрестик (рис. 4, 13) тощо. Виявлено також заготовки і напівфабрикати кістяних виробів (ложка, кістень)¹³. Серед спорядження воїна знайдено петлі й обкладинки для сагайдака (рис. 4, 8), оздоблені вічковим орнаментом, а також псалії (рис. 4, 7).

¹⁰ М. П. Кучера. Древній Пліснеськ.—АП УРСР, т. XII. К., 1962, стор. 49—60.

¹¹ О. О. Ратич. Древньоруські вироби з кості і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель.—МДАПВ, вип. 2. К., 1959, стор. 122, 123, табл. 11, 30—32.

¹² Там же, стор. 121, 122, табл. II, 17.

¹³ Там же, стор. 127, 128, табл. I, 10, 15.

У центральній частині городища, в розвалах архітектурних пам'яток була значна кількість кусків обробленого каменю з плоскою і заокругленою поверхнею, що свідчить про наявність в літописному Звенигороді ремісників-каменерізів. Потрібний будівельний камінь добували стародавні звенигородці з кар'єрів, розташованих на відстані 3—6 км на схід і південь від міста (сучасні села Гринів, Водники, Підгородище). З предметів господарського призначення слід згадати жорнові камені та точильні бруски. До привізних кам'яних виробів належать кілька десятків шиферних пряслиць XI—XIII ст. та намистини у вигляді кульок і циліндрів. Серед матеріалів, пов'язаних з культом, виявлено певну кількість хрестиків з мармуру (рис. 4, 12), шиферу та мергелю.

Скляні знахідки представлені уламками кількох сотень кручених і гладких браслетів з ріznокольорового або матового скла (траплялись також цілі екземпляри), намистинами різної величини, форми і кольору. Okрему групу становлять намистинки з непрозорої пасті, поверхня яких прикрашувалася геометричними мотивами різnobарвної емалі. З інших скляних виробів, знайдених у Звенигороді, слід згадати про персні (рис. 4, 14) та уламки малих посудин туалетного призначення.

Абсолютна більшість виробів з металів, глини, кістки та інших матеріалів мала, безсумнівно, місцевий характер і виготовлялась в звенигородських майстернях. Проте шиферні пряслиця потрапляли сюди шляхом обміну й торгівлі з Овруча, скляна продукція — з Києва. Звідси та з міст Північного Причорномор'я надходила амфорна тара. Серед предметів, пов'язаних з торгівлею, в Звенигороді знайдено тягарці і коромисло (рис. 3, 24) від ваги та великий скарб скляних браслетів, які, мабуть, розповсюджували мандрівні торгівці-коробейники. Очевидно, торгівля відіграла важливу роль в економічному розвитку міста.

Археологічні дослідження значно розширяють відомості про літописний Звенигород. Велика кількість і характер знахідок свідчать про наявність тут визначного економічного, культурного і політичного центру стародавньої Русі.

A. A. РАТИЧ

Летописный Звенигород

Резюме

Летописный Звенигород находился на территории современного с. Звенигорода Львовской области. На сохранившемся городище открыты остатки древнерусских монументальных строений: храма и княжеского дворца. Здания сооружены в середине XII в. и разрушены, видимо, во время татарского нашествия. При раскопках здесь обнаружены безынвентарные трупоположения второй половины XIII—XIV вв. На исследованной площади были также остатки полуземлянок, наземных жилищ, печей и других сыродутных горнов. Собрano большое количество вещевых материалов, свидетельствующих о развитии земледелия и разных видов ремесел. Среди находок предметы хозяйственно-бытового назначения, орудия труда, оружие (XI—XIII вв.). Абсолютное большинство изделий, изготовленное из металлов, глины, кости, стекла, камня и других материалов, является местным; лишь некоторые из них (более сложные по изготовлению) попадали в Звенигород путем обмена и торговли из Киева, Чернигова, Галича и других крупных городов Руси.

Результаты археологических исследований подтверждают, что летописный Звенигород на р. Белке был важным политическим, экономическим и культурным центром древней Руси.

С. А. ЛІПКО

Археологічна розвідка давньоруського міста Болохова

Давньоруське місто Болохов — центр Болоховської Землі, що була розташована у верхів'ях Південного Бугу і басейну річки Горині, Случі, Тетерева й межувала з Галицько-Волинським та Київським князівствами¹. Вперше місто згадується в Іпатіївському літопису під 1150 р.² Болоховські князі вели тривалу боротьбу проти спроб Галицько-Волинського князівства приєднати їх землю, тому літопис часто згадує Болохов та його володарів³. Остання згадка належить до 1257 р., коли галицько-волинські війська Данила й Василька підкорили Болоховську землю⁴.

Болохову та його ролі у вітчизняній історії присвячено чимало статей істориків⁵. Проте тільки недавно проведено археологічну розвідку літописного міста⁶. Залишки його локалізовані на території м. Любара Житомирської області на лівому березі р. Случі, де високий уступ врізується у річкову заплаву (рис. 1). З північного заходу Болохов захищали безіменний струмок і болото, з півночі та сходу — глибока й широка Случ, з півдня і південного заходу — глибокий рів шириною 5—6 м.

Найвища точка городища підноситься над рівнем річкової долини на 7 м, довжина рову 120, сучасна глибина його 4 м, площа городища 2,86 га. На цій території простежуються дві площасти: перша (дитинець) розмірами 115×85 м і друга — 100×50 м. Розмежувались вони внутрішнім ровом (рис. 2).

Зовнішній вал і рів захищали городище з південно-західної і південної сторін. З північної і східної, очевидно, ніяких земляних укріплень не було. Тут до городища підходила заболочена низина або русло Случі. Аналогічні умови простежуються в укріпленнях давньоруського міста Воїнь⁷. Ширина заплави в цьому місці — від 300 до 600 м. Між протилежним берегом і уступом на Случі є острів, через який дуже зручно було діставатися на правий берег ріки.

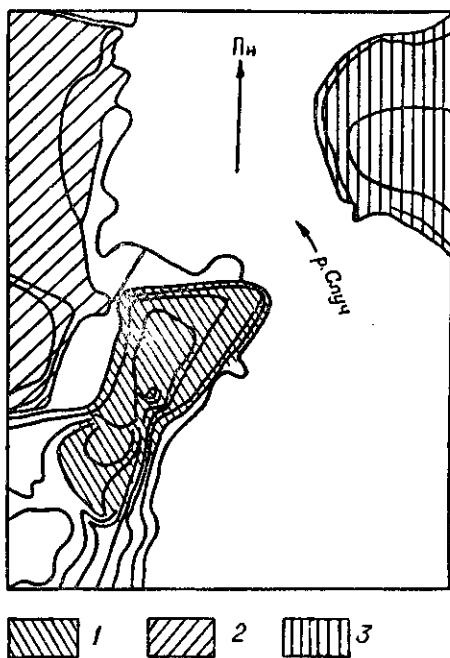

Рис. 1. Загальний план городища літописного Болохова:

1 — городище Болохова XII—XIII ст., 2 — посад Болохова XII—XIII ст., 3 — замчище Любарта XIV—XVII ст.

¹ Радянська енциклопедія історії України (далі РЕІУ), т. 1. К., 1969, стор. 176.

² ПСРЛ, т. 2. Ильинская летопись. СПб., 1843, стор. 50.

³ РЕІУ, т. 1, стор. 176; ПСРЛ, т. 2, стор. 50, 172, 174, 180, 194.

⁴ ПСРЛ, т. 2, стор. 194.

⁵ Н. Дашкевич. Болоховская земля и ее значение в русской истории, эпизод из истории Южной Руси в XIII и XIV столетиях. К., 1876; П. А. Рапопорт. Города Болоховской земли.—КСИИМК, вып. 57. М., 1955, стор. 52—59.

⁶ С. А. Липко. Де був давній Болохов? — УІЖ, № 4. К., 1971, стор. 99—104.

⁷ В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Давньоруське місто Воїнь. К., 1966, стор. 21—23.

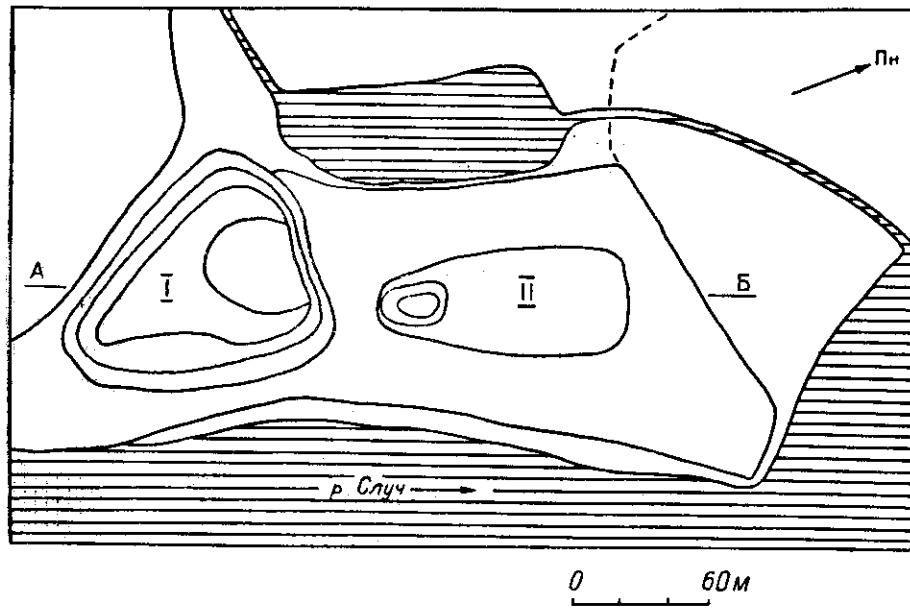

Рис. 2. Городище літописного Болохова (план і профіль):
I — площа́дка I, II — площа́дка II.

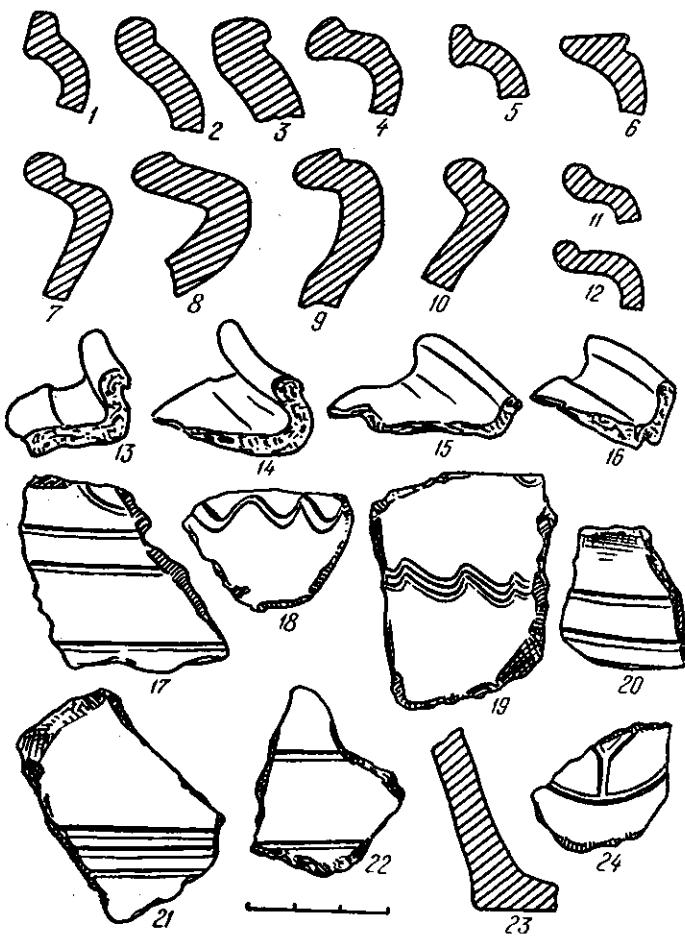

Рис. 3. Кераміка XII—XIII ст. з городища:
1—12 — профілі вінець, 13—16 — фрагменти вінець, 17—21 — кераміка з орнаментом, 22—23 — профілі денця, 24 — рельєфне клеймо на денці.

Підйомний матеріал і невеликі розвідувальні шурфи, закладені на території городища, дали типові для давньоруських міст знахідки: кераміку XII—XIII ст., орнаментовану прямими і хвилястими лініями, з відігнутими вінцями; шлак гончарного й залізоробного виробництва, скляні намистини та браслети. На одному з денець посуду є рельєфне клеймо (рис. 3). Ученъ Василь Шуляк знайшов на городищі уламок пізньотрипільської жіночої статуетки. Трапляється тут і кераміка пізнього Трипілля та доби бронзи — раннього заліза (рис. 4).

Оборонний рів перерізано двома траншеями з метою розвідки і визначення часу його існування. В ньому виявлено два шари торфу на глибині 1,1—1,3 і 1,6—1,8 м та поодинокі уламки кераміки часів трипільської культури, ранньозалізного віку, а також велику кількість фрагментів давньоруської кераміки (XII—XIII ст.).

Поруч з городищем на лівому березі Случі між двома струмками був великий за площею посад (рис. 1). Це підтверджується майже триметровим культурним шаром, розкопаним під час будівельних робіт.

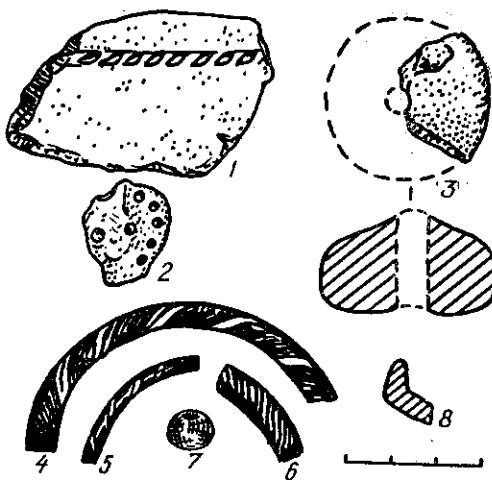

Рис. 4. Археологічні знахідки на території городища:

1 — фрагмент пізньотрипільської кераміки з шиуривим орнаментом, 2 — уламок пізньотрипільської жіночої статуетки, 3 — прясло доби бронзи — раннього залізного віку, 4—6 — уламки скляних браслетів часу Київської Русі, 7 — скляна намистина часу Київської Русі, 8 — профіль вінець миски доби бронзи — раннього заліза.

Порівняльна характеристика Болоховського городища

Таблиця

Назва городища	Розмір площацки, м	Висота над рівнем ріки, м	Висота валу, м	Ширина рову, м	Глибина рову, м	Культурний шар, м
Деревич Любарського району Житомирської області	95×100	15	4	14	5,5	0,8—1,2
Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області	площацка I 50×80, площацка II 100×70	9	6,5	—	9	0,9—1
Кудинка Летичівського району Вінницької області	90×60	15	6	—	3	0,6—0,9
Разінє Дзержинського району Житомирської області	50×50	9	2	—	2	—
Довбиші Чуднівського району Житомирської області	66×69	8	4—6	8	3—6	—
Болохов, смт Любар Житомирської області	площацка I 115×85, площацка II 100×50, загальна площа 2,86 га	7	4	5—6	4—7	0,85—1

Тепер порівняємо досліджену пам'ятку з городищами інших міст Болоховської землі, на яких виявлено культурний шар XII—XIII ст. (таблиця) ⁸.

За кількістю укріплених площацок Болохов насамперед подібний до Губина: обидва городища мали їх по дві. Схожість з іншими болоховськими містами спостерігається і в розташуванні на мису, який врізається у заплаву ріки. Проте, на відміну від решти пунктів, у Болохова відініше географічне положення на р. Случі, та й за площею він майже у три рази більший. Ось чому це місто стало центром Болоховської землі. Маючи великий посад, воно, крім оборонної ролі, виконувало функції ремісничого та невеликого територіального міста ⁹.

С. А. ЛІПКО

Археологическая разведка древнерусского города Болохова

Резюме

Болохову — центру Болоховской земли — посвящено много статей историков. Но только недавно проведена археологическая разведка летописного города, который находится на территории Любара Житомирской области, на левом берегу Случи. Городище занимает площадь 2,86 га. Обнаруженные здесь материалы типичны для древнерусских памятников. Это керамика XII—XIII вв., шлак гончарного и железоделательного производства, стеклянные бусинки и браслеты. Встречается также керамика позднего Триполья, эпохи бронзы и раннего железа.

Рядом с городищем был посад. По характеру оборонительных сооружений и местоположению Болохов имеет много общего с известными нам городами Болоховской земли, но географическое положение его более удобно, а занимаемая площадь в три раза больше, чем у остальных.

⁸ П. А. Раппопорт. Города Болоховской земли..., стор. 52; його ж. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. Л., 1967, стор. 72—74.

⁹ Б. А. Рыбаков. Русские земли по карте Идриси 1154 года.—КСИИМК, т. 43. М., 1952, стор. 38; С. А. Липко. Де був давній Болохов?..., стор. 99—104.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. В. Ауліх.
Зимнівське городище.
«Наукова думка». К., 1972.

В історії східнослов'янського суспільства найважливіші сторінки належать до другої половини I тисячоліття н. е. Саме цей період означенений визначними економічними і соціальними процесами, які привели до утворення Давньоруської держави. З середини I тисячоліття н. е. слов'яни як одна з найактивніших сил Європейського континенту все частіше привертають увагу ранньосередньовічних авторів. Згадки про слов'ян часті в тогочасних писемних джерелах. Однак ті повідомлення уривчасті, а інколи і не відповідають історичній дійсності. Тому для дослідників історії ранньослов'янського суспільства першорядного значення набувають археологічні матеріали, кількість яких збільшується з року в рік.

Однією з найвизначніших ранньослов'янських пам'яток є Зимнівське городище, дослідження якого протягом багатьох років проводилося археологічною експедицією ІСН (м. Львів) на Західній Волині (поблизу м. Володимира-Волинського). В монографії В. В. Ауліха підбито підсумки багаторічних розкопок цієї пам'ятки. Оскільки до останнього часу результати робіт в Зимному висвітлювалися лише в невеликих статтях та публікаціях, вихід з друку рецензованої праці є фактом цілком позитивним.

Досліджене городище — унікальна слов'янська пам'ятка періоду раннього середньовіччя — виділяється серед рядових сільських поселень укріпленими, житлобудуванням, багатим інвентарем та ін. Саме тому цілком виправдане прағнення автора до якнайбільшої деталізації в описовій частині праці. Завдяки цьому у читача складається чітке уявлення не лише про саму археологічну пам'ятку, а й про методику ведення розкопок, що дуже важливо з огляду на особливі місце Зимнівського городища серед синхронних старожитностей.

Як і слід було сподіватися, польова частина роботи проведена В. В. Ауліхом на сучасному методичному рівні з бездоганною фіксацією розкопуваних площ. Таким шляхом вдалося простежити два етапи будівництва оборонних конструкцій городища. Первісні дерев'яні укріплення згоріли під час пожежі, а на їх місці було збудовано нові. Оскільки про конструкцію укріплень першого будівельного періоду даних збереглося дуже мало, В. В. Ауліх основну увагу концентрує на особливостях другої фази оборонних споруд, для реконструкції яких є значно більше матеріалів. Розкопки засвідчили високу для свого часу техніку фортифікаційного мистецтва стародавніх слов'ян, що проявилося в спорудженні складних укріплень, земляних та дерев'яних. Стародавні будівельники досить вдало використовували рельєф місцевості для створення єдиного комплексу разом з штучними укріпленнями. Це добре видно на прикладі Зимнівського городища, оборонні споруди якого узгоджені з навколошнім середовищем. Так, з південно-східної сторони городище надійно захищала заболочена заплава р. Луги, а з напільній воно було відділене від плато штучним ровом та валом. В інших місцях укріплення являли собою частокіл та дерев'яні стіни складної конструкції. На

окремих ділянках оборонні стіни були конструктивно пов'язані з довгою житловою спорудою. На відміну від класичних ранньослов'янських заглиблених напівземлянок це житло було наземним. На думку В. В. Ауліха, «характер зимнівських споруд як довгого наземного будинку під спільним дахом пояснюється їх подвійним практичним призначенням — вони служили не тільки житлом, а й виконували водночас функцію складової частини укріплень та конструктивно пов'язувалися з оборонною стіною і становили з нею органічну цілість. Оборонна стіна мала бути якнайвищою і неприступною; отже, будували високі наземні житла. Будівництво напівземлянкових жител, вкопаних у землю, зменшувало б висоту оборонної стіни, знижуючи цим самим її неприступність».

На підставі набору речей та виробничого інвентаря В. В. Ауліха приходить до висновку про домінуючу роль ремесла в господарстві мешканців городища. Особливо багато матеріалів здобуто для вивчення ювелірної ливарської справи. Окрім категорії знахідок засвідчують існування торгівлі та обміну в східнослов'янському суспільстві третьої чверті I тисячоліття н. е.

Виявлені під час розкопок матеріали дали змогу автору не лише висвітлити економічне життя мешканців Зимнівського городища, а й вперше переконливо визначити час існування ранньослов'янської пам'ятки. Це стало можливим завдяки колекції прикрас, предметів поясного набору та іншим датуючим речам. Усі вони знаходять свої аналогії серед хронологічно визначених скарбів (Хацьківський, Колосківський, Мартинівський) та добре датованих комплексів з аварських могильників. На підставі цих знахідок Зимнівське городище віднесено до VI — першої половини VII ст. н. е.

У верхніх його шарах виявлені тільки ліпна кераміка, аналогії якій відомі серед матеріалів ранньослов'янських пам'яток Центральної і Східної Європи. Однак здебільшого час їх існування визначався не дуже надійно, оскільки твердо датуючі речі трапляються дуже рідко. Датування більшості ранньослов'янських пам'яток ґрунтувалося, за словами В. В. Ауліха, «на складних, хоч досить переконливих умовиводах». Після публікації матеріалів Зимнівського городища з'явилася можливість більш надійно датувати інші слов'янські старожитності на підставі аналогій до ліпної кераміки з Зимного. В цьому полягає одне з найбільших досягнень рецензованої праці. Проте технічні можливості ротапрінтного видання обмежили автора в ілюструванні книги, що дещо знижує загальний рівень дослідження і створює труднощі в пошуках необхідних аналогій при датуванні синхронних поселень та могильників.

Спираючись на повідомлення «Повісті временних літ», В. В. Ауліх переконливо пов'язує Зимнівське городище з літописним племенем дулібів, яке в другій половині I тисячоліття н. е. мешкало на Волині, в надріччі Західного Бугу. Більше того, характер пам'ятки приводить його до обґрутованого висновку, що досліджуване городище було адміністративним, політичним і економічним центром одного з східнослов'янських племен (дулібів). Подібні поселення за сприятливих умов ставали зародками майбутніх середньовічних міст. Однак Зимнівське городище після розгрому, що стався в середині VII ст. н. е., не відновило свого існування.

Монографія В. В. Ауліха характеризується глибоким науковим аналізом, стрункістю і логічністю викладу, важливими узагальненнями. Вона являє собою значне досягнення у розробці історії слов'янського суспільства напередодні утворення Київської Русі.

O. M. Приходнюк

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

Досвід і практика організації археологічних досліджень на новобудовах

Будівництво на Україні великої кількості промислових об'єктів (заводів, шахт, гідроелектростанцій, зрошуvalьних систем), перебудова та розширення міст і сіл, а також сільськогосподарські роботи на ланах приводять до масового руйнування археологічних пам'яток. Особливо це стосується курганів, городищ, давніх поселень і могильників.

У нашій країні уже зроблено багато для охорони історичних та археологічних цінностей, в тому числі й тих, що потрапляють в зону новобудов. Згідно з Положенням про охорону пам'яток історії та культури, затвердженим Постановами Уряду СРСР № 3898 від 14 жовтня 1948 р. і Уряду УРСР № 3076 від 30 грудня 1948 р., дослідження пам'яток археології, що підлягають знесенню в силу господарських потреб, повинно проводитись за рахунок організацій, відповідальних за ці роботи.

На території України широкі заходи по рятуванню археологічних об'єктів на новобудовах здійснює поки що ІА АН УРСР. Тут в зв'язку з цим створено спеціальний новобудовний відділ. Великі експедиції такого профілю організують також й інші відділи інституту. Створено п'ять постійнодіючих новобудовних експедицій з локалізацією їх в областях України, зокрема в Причорномор'ї, Подніпров'ї, Надазов'ї, де тепер найбільш масово руйнуються кургани.

Всіх цих заходів, однак, далеко ще не вистачає для повного охоплення рятівними роботами тих пам'яток України, яким загрожує знищення. Новобудовні експедиції слід створювати в кожній області УРСР.

В ІА АН УРСР уже набуто чималий досвід в організації і проведенні рятувальних робіт на новобудовах. Розроблені методи можуть бути використані університетами, музеями, організаціями Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури на місцях. В цій справі головним є виявлення новобудов, де передбачається виконання за обсягом земляних робіт, включення в кошторис будівництва заяви і укладення договору на проведення археологічних рятувальних заходів, організація їх фінансування.

Титульни списки всіх новобудов на п'ятирічку завжди можна одержати в обласніх відділах Держбуду УРСР і облземвідділах, що відводять ділянки для будівництва. Важливо подати заявку ще на етапі проектування будови і складення загального кошторису. Ця заявка має включати повний перелік археологічних пам'яток, що потрапляють в зону руйнування, карту їх розміщення і орієнтовну суму на розкопки кожної з них. Списки складаються на підставі уже відомих даних (літературних, архівних), а головним чином за результатами сучільної розвідки, яку слід проводити після одержання від проектного інституту відповідних карт.

Важливо підкреслити, що саме на етапі проектування будови ще можливе внесення змін, викликаних необхідністю рятування археологічних пам'яток. Як показує досвід, запізнюються з цим не слід.

Кошторис на археологічні дослідження складається з сум на зарплату і польові науковцям, допоміжному персоналу експедиції (кресляри, фотограф) і робітникам, витрат на оренду автотранспорту і механізмів, обладнання лабораторій, на різне спорядження тощо.

При складенні кошторису слід передбачити витрати на розкопки, камеральне операціювання здобутих матеріалів, оформлення наукового звіту й публікацію результатів дослідження. Орієнтовно в ІА на дослідження одного кургану планується в середньому 300—400 крб., поселення — від 300 до 1000 крб., сума видатків археологічної новобудовної експедиції має бути обов'язково включена в загальний кошторис будівництва. Договір на її фінансування укладається між організацією, що бере на себе зобов'язання вести археологічні дослідження, та представником будівництва. Перша (музей, університет, інститут, обласна організація Товариства тощо) має проводити фінансування робіт експедиції. На Україні найкраще це здійснювати через науково-дослідні сектори університетів та інститутів, що мають фонд позаштатних асигнувань. Рятувальні розкопки на новобудовах Півдня України можуть з успіхом забезпечуватися через Одеське археологічне товариство, де також є ліміт позаштатної зарплати.

Планування рятувальних робіт на новобудовах необхідно погоджувати і координувати з ІА АН УРСР, що видає також «Відкриті листи» на право проведення польових досліджень. Кожна організація відділяє керівників експедиції, за якими зберігається право авторства на проведені дослідження. Матеріали розвідок і розкопок можуть передаватися для поповнення експозицій і фондів музеїв та археологічних кабінетів.

Д. Я. Телегін

Охоронні розкопки на Тернопільщині

В останні роки значно пожвавіша археологічна робота на території Тернопільської області. Тут регулярно проводять польові дослідження експедиції ряду наукових установ республіки. Інформації про археологічні роботи на території області постійно друкують обласні і районні газети, активісти Говариства охорони пам'ятників історії та культури читають лекції та проводять бесіди, що має важливе значення в справі популяризації та охорони археологічних пам'яток. Внаслідок цього в Обласну організацію товариства охорони пам'ятників історії та культури, Управління культури, музей й інші установи все частіше надходять повідомлення про відкриття нових пам'ятників чи загрозу їх руйнуванню під час земляних та будівельних робіт, що створює сприятливі умови для їх своєчасної фіксації, обстеження і охорони.

Багату увагу археологічним дослідженням приділяють Правління обласного товариства охорони пам'ятників історії та культури і його члени, які надають археологам значну допомогу в організації їх діяльності. Слід відзначити також оперативну роботу працівників Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

Археологічні роботи охопили територію всієї області, в результаті чого останнім часом виявлені та обстежені пам'ятки всіх археологічних періодів. Найбільш ранніми є палеолітичні стоянки, відкриті І. П. Геретою (Тернопільський обласний краєзнавчий музей) в с. Малащівці Зборівського району, які відносяться до мадленського періоду пізнього палеоліту. Тут же виявлено матеріали культури фракійського гальштату та черняхівської культури.

Під час земляних робіт в ур. Кругляк біля с. Старий Вишнівець Збаразького району відкрито пізньопалеолітичне місце знаходження, а неподалік В. П. Савич (ІСН) дослідив культурний шар пізнього палеоліту. Він же кілька років проводить рятівні роботи на багатошаровій пам'ятці Куличівка в м. Кременець (пізньопалеолітичний шар та залишки поселення висоцької культури).

Ще одна палеолітична стоянка знищувалася кар'єром цегельного заводу в ур. Застінка біля с. Великий Глибочок Тернопільського району і була обстежена розівідкою Тернопільського обласного краєзнавчого музею та ІСН.

Співробітники Обласного краєзнавчого музею (Т. М. Ковальчук та І. П. Герета) провели дослідження поселення трипільської культури, яке руйнувалось внаслідок будівництва міжколгоспного консервного заводу в с. Колодрібка Заліщицького району. Зацікавлений у збереженні археологічної пам'ятки завод виділив дослідникам кошти та надав допомогу в роботі експедиції.

Досить рідкісними є знахідки гробниць культури кулястих амфор, проте завдяки добйливому ставленню населення до археологічних пам'яток в останні роки виявлено кілька таких гробниць.

Влітку 1967 р. під час оранки поля в с. Хартоноївці Заліщицького району була виявлена одна з таких гробниць. Її тоді розкопав І. К. Свєніков (ІСН). Дно, стінки та віко були складені з плит пісковика. В гробниці містилися кістки трьох жінок, дитини і дорослого чоловіка. Біля поховань знайдено орнаментовані амфори, глиняні кришки, крем'яні шліфовані сокири та чотири кістяні пряжки до пояса, оздоблені багатим нарізним орнаментом.

При оранці поля в с. Ворвулинці того ж району на високому лівому березі р. Дути виявлено гробницю, збудовану з кам'яних плит, всередині якої було п'ять кістяків, а ззовні, біля стінки, лежав шostий. Тут же виявлено орнаментовані посудини, накривка, крем'яний наконечник стрілі і ножевидні пластини.

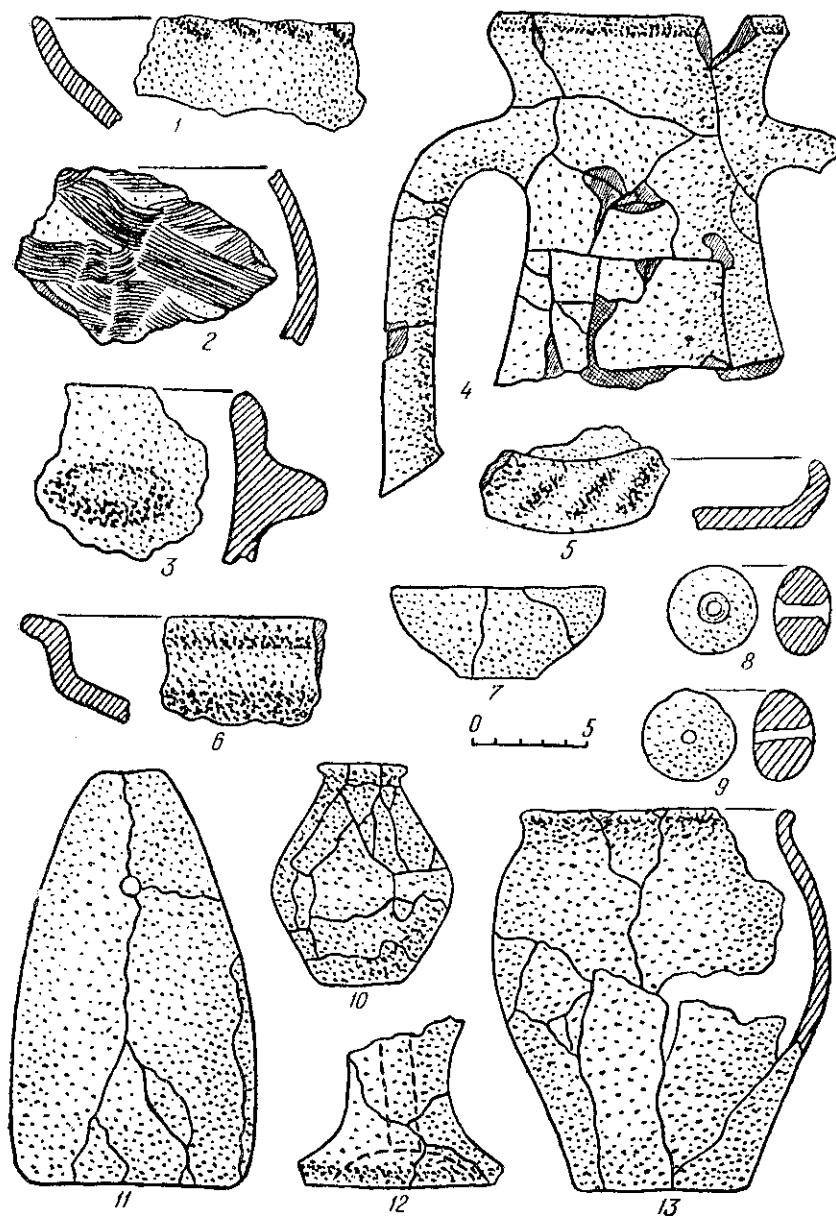
Ще одна гробниця, яка теж відноситься до цієї культури, була випадково знайдена трактористами і дослідженя І. П. Геретою в с. Лошнів Теребовлянського району, на лівому березі р. Гнізна. Прямоокутна гробниця складена з великих плит пісковика. В ній були поховані у скороченому положенні чотири покійники, яких супроводжували крем'яна шліфована сокира, орнаментована амфора та свиняча щелепа.

Таку саму гробницю, яку знищував кам'яний бар'єр, відкрито в с. Застінка Тернопільського району. В ній збереглися залишки двох кістяків, біля яких лежали прикрашені нарізним орнаментом кістяна пряжка та фрагменти посудин.

Значний інтерес становить знайдене за 3 м від цієї гробниці поховання двох свиней під кам'яними плитами, яке, безперечно, входило в один комплекс з гробницею і було, очевидно, жертвовним, унікальним серед пам'яток культури кулястих амфор.

Ці пам'ятки дають підстави краще зрозуміти історію населення Дніпровського Правобережжя в кінці III тисячоліття до н. е.

Цікаві дослідження проведено під час земляних робіт на околиці с. Чистилів Тернопільського району, де були виявлені залишки могильника черняхівської культури. Його відразу ж дослідили Є. А. Харитонов та І. П. Герета (Тернопільський обласний краєзнавчий музей). Тут виявлено поховання у вигляді трупопокладень з північною орієнтацією та багатий набір побутових речей (кістяний гребінь, бронзові фібули та ін.). Комплекс речей датується рубежем III—IV ст. н. е. В центрі села було обстежене поселення, якому відповідає цей могильник.

Матеріали з розкопок поселення Заліщики:

1—3, 5, 7, 9, 11 — голіградський шар; 4, 6, 8, 10, 12 — липицький шар; 13 — ранньослобідський шар.

При спорудженні водопроводу в с. Буряківка Заліщицького району був виявлений кістяк жінки похилого віку. Біля черепа містилися круженальна миска «черняхівського» типу, ліпний горщик, курильниця, пряслице та келих, в якому лежало бронзове листерко. Біля гомілкових кісток лежали 34 скляні намистини. Обстеження провели Ю. М. Малеев (Київський університет) та учителі місцевих шкіл (А. І. Могилюк, В. І. Олійник, О. С. Тур). Поховання належить до сарматської культури і може бути датоване початком III ст. н. е. Це перша сарматська пам'ятка, виявлена на Тернопільщині, яка значно доповнює наші відомості про історію сарматських племен Прикарпаття.

Земляними роботами відкрито давньоруські могильники та поховання під кам'яними плитами в селах Блищанка, Касперівці та Угриньківці Заліщицького району, а в с. Лисівці — поселення того ж часу.

Важливий археологічний об'єкт був досліджений в м. Заліщики, де велось будівництво районного об'єднання «Сільгосптехніка» та державної автозаправної станції. Будівництво завдало значної шкоди великому багатошаровому поселенню. Проведення розкопок взяв на себе Київський державний університет (кафедра археології та музеєзнавства). Значну участь в роботі експедиції брало і Заліщицьке районне об'єднання «Сільгосптехніка», зацікавлене в збереженні цієї пам'ятки. Об'єднання взяло на себе фінансування значної частини витрат експедиції. Велику допомогу успішному проведенню розкопок надали також місцеві учителі, активісти Товариства охорони пам'ятників історії та культури В. Д. Палағнюк, О. С. Тур, П. Г. Хомишин.

Розкопки дали цікавий історичний матеріал і встановили на місці поселення наявність культурного шару трипільської культури, голіградського типу фракійського гальштату, липицької культури та ранньослов'янських пам'яток VI—VII ст.

В голіградському шарі досліджено напівземлянкові і наземні житла та глинобитні і збудовані з каменю печі й відкриті вогнища за їх межами, значна кількість предметів домашнього вжитку та ін. Серед кераміки часто зустрічаються баночні посудини з лощеною чорною або темно-бурую поверхнею, часто орнаментовані великими виступами нижче вінцові (рисунок, 3), інколи покриті хвилястим орнаментом (рисунок, 2). Значний відсоток знахідок становлять миски різних розмірів (рисунок, 7). В багатьох випадках їх край орнаментований скісними канелюрами (рисунок, 1). Цікавим є уламок сковорідки, зовнішня поверхня стінок якої теж орнаментована скісними канелюрами (рисунок, 5). Тут знайдено великі глиняні грузила (рисунок, 11), лінзовидне пряслице (рисунок, 9) тощо.

Декілька півземлянкових жителів відносяться до липицької культури, основний матеріал якої також представлений керамікою. Це уламок чаши на високій порожнистій ніжці (рисунок, 12), уламки посудин з чітко профільованими стінками (рисунок, 6), невеличка біконічна посудинка (рисунок, 10), мергелеве пряслице (рисунок, 8). Разом з липицьким матеріалом зустрічаються і предмети римського імпорту (рисунок, 4).

До ранньослов'янського шару належать печі-кам'янки та колекція горщиків з горбкуватою поверхнею і високими плічками (рисунок, 13).

Проведені розкопки дають важливий матеріал для вивчення життя стародавнього населення Західного Поділля.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АП — Археологічні пам'ятки УРСР
ВДИ — Вестник древней истории
ВССА — Вопросы скифо-сарматской археологии
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет
ГИМ — Государственный исторический музей в Москве
ИАК — Известия Археологической комиссии
ІСН — Інститут суспільних наук у Львові
КИЧПЕ — Комиссия по изучению четвертичного периода в Европе
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСОГАМ — Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
ОАК — Отчет археологической комиссии
ОАО — Одесское археологическое общество
ПИСПАЭ — Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
Труды...АС — Труды... Археологического съезда
AJA — American Journal of Archaeology
BCH — Bulletin de Correspondance Hellénique
ESA — Eurasia septentrionalis antiqua
SCIV — Studii și cercetări de istorie veche...

ЗМІСТ

Статті

С. І. Пеняк (Ужгород). Слов'янське населення Закарпаття другої половини I тисячоліття н. е.	3
В. А. Іллінська. Бронзові наконечники стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів	13
Н. О. Лейпунська. Про імпорт Фасоса та Гераклеї Понтійської в Північному Причорномор'ї	27
В. Д. Гопак, П. І. Хавлюк (Вінниця). Про технологію обробки заліза в уличів	33
Р. С. Орлов. Давньоруська вишивка XII ст.	41

Повідомлення та публікації

О. П. Черниш (Львів). Стоянка Атаки VI. і деякі питання мезоліту Подністров'я	51
І. С. Винокур, М. С. Борковський (Кам'янець-Подільський). Нові знахідки на трипільських поселеннях Подністров'я	58
I. M. Шарофутдінова. Бронзоливарна майстерня з с. Головурів на Київщині	61
Д. Я. Телегін, М. С. Брайченко (Вільхівець Черкаської області). Знахідки енеолітичного і скіфського часу в с. Вільхівець на Звенигородщині	70
Ю. М. Малеев, І. С. Піоро. Сарматське поховання в с. Буряківка на Тернопільщині	73
В. І. Кадєв, С. Г. Рижов. Нова рибозасоловальна цистерна в Херсонесі	76
Б. В. Магомедов. До вивчення черняхівського гончарного посуду	80
О. О. Ратич (Львів). Літописний Звенигород	87
С. А. Липко (Любар Житомирської області). Археологічна розвідка давньоруського міста Болохова	95

Критика та бібліографія

О. М. Приходнюк, В. В. Ауліх. Зимнівське городище	99
---	----

Охорона археологічних пам'яток

Д. Я. Телегін. Досвід і практика організації археологічних досліджень на новобудовах	101
Ю. М. Малеев. Охоронні розкопки на Тернопільщині	102
Список скорочень	105

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

С. И. Пеняк (Ужгород). Славянское население Закарпатья второй половины I тысячелетия н. э.	13
В. А. Ильинская. Бронзовые наконечники стрел так называемого жаботинского и новочеркасского типов	26
Н. А. Лейпунская. Об импорте Фасоса и Гераклей Понтийской в Северном Причерноморье	33
В. Д. Гопак, П. И. Хавлюк (Винница). Технология обработки железа уличами	41
Р. С. Орлов. Древнерусская вышивка XII в.	50

Извещения и публикации

А. П. Черныш (Львов). Стоянка Атаки VI и некоторые вопросы мезолита Поднестровья	58
И. С. Винокур, Н. С. Борковский (Каменец-Подольский). Новые находки на трипольских поселениях Поднестровья	61
И. Н. Шарапутдинова. Бронзолитейная мастерская из с. Головуров на Киевщине	70
Д. Я. Телегин, М. С. Брайченко (Ольховец Черкасской области). Находки энеолитического и скифского времени в с. Ольховец на Звенигородщине	73
Ю. Н. Малеев, И. С. Пиро. Сарматское погребение в с. Буряковка на Тернопольщине	76
В. И. Кадеев, С. Г. Рыжов. Новая рыбозасолочная цистерна в Херсонесе	80
Б. В. Магомедов. К изучению черняховской гончарной посуды	87
А. А. Ратич (Львов). Летописный Звенигород	94
С. А. Липко (Любар Житомирской области). Археологическая разведка древнерусского города Болохова	98

Критика и библиография

О. М. Приходнюк, В. В. Аулих. Зимневское городище	99
---	----

Охрана археологических памятников

Д. Я. Телегин. Опыт и практика организации археологических исследований на новостройках	101
Ю. Н. Малеев. Охранные раскопки на Тернопольщине	102
Список сокращений	105

АРХЕОЛОГІЯ

12

(На українському языку)

Друкується за постановою вченої ради Інституту археології АН УРСР

Редактор *O. X. Мороз*. Художній редактор *C. П. Квітка*.
Технічний редактор *G. Р. Боднер*. Коректор *L. В. Малюта*.

Здано на виробництво 6.VII 1973 р. Підписано до друку
19.X 1973 р. БФ 01691. Зам. № 616. Видавн. № 101. Тираж
2100. Папір № 1, 70×108^{1/16}. Друк. фіз. аркушів 6,75.
Умовн. друк. арк. 9,45. Обліково-видавн. арк. 9,03. Ціна
90 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, Репіна, 4.

«НАУКОВА ДУМКА»